

Bauer, Jaroslav

Spojovací prostředky

In: Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica : vybrané práce ze slovanské skladby*. Bauerová, Marta (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1972, pp. [321]-460

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120728>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IV.

SPOJOVACÍ PROSTŘEDKY

1. Spojky jsou neohebná slova, která spojují větné členy nebo věty a vyjadřují přitom významový vztah mezi nimi; samy větnými členy nejsou.¹ Patří — spolu s předložkami a částicemi — k tzv. slovům mluvnickým (gramatickým), protože se jich užívá k vyjadřování mluvnických vztahů a funkcí; proti slovům patřícím k jiným slovním druhům nemají věcný (lexikální) význam.

Zdánlivou výjimku z neohebnosti spojek tvoří *aby* a *kdyby*, které se mění podle osoby a čísla: *abych*, *abys*, *aby*, *abychom*, *abyste*, *aby*; *kdybych*, *kdybys*... Jejich druhá složka je součástí podmiňovacího způsobu (spolu s příčestím minulým, které se po nich klade), proto se musí měnit; jde tu vlastně o *a-*, *kdy-* s kondicionálem a není zcela přesné, nazýváme-li je prostě spojkami.² Přitom však je sepětí obou součástí těsné: *-by* nelze od *a-*, *kdy-* oddělit a samotné *a-*, *kdy-* nemá stejný význam jako *aby*, *kdyby*. Tím se liší od volného kladení kondicionálu po jiných spojkách: *že by*, *takže by*, *protože by*, *když by*, *jako by* apod. To vyznačujeme i v písmě psaném dohromady. (Jen *jakoby* píšeme také dohromady, *když* stojí u jmenného výrazu: *byl jakoby u vidění*; zde není *by* součástí kondicionálu a stává se skutečnou součástí spojky.)

2. Spojovací funkci mají vedle spojek i slova patřící k jiným slovním druhům:

a) Vztažná zájmena (*kdo*, *co*, *který*, *jenž*...), vyjadřující vztah věty, kterou uvádějí, k jiné větě (popř. k některému členu této věty): *Komu není rady, tomu není pomoci. Dostal jsem knihu, po které jsem dlouho toužil.* Mají však ve větě vedlejší funkci větného členu (podobně jako jiná zájmena) a jsou to slova ohebná. (Místo shodných vztažných zájmen se hovorově užívá i neshodného, absolutivního *co* a *jako*: *A lampa ještě hořela, co nad klekadlem visela.* [Erben]. Formálně je takové absolutivní relativum bližší spojce, ale úkon má stejný jako shodná vztažná zájmena.)

b) Vztažná příslovce, mající stejnou funkci jako vztažná zájmena: *Vzpomínám na den, kdy jsme se viděli naposled. Z hotelu, kde přespali, odjeli rovnou na nádraží. Šel, kam ho nohy nesly.* Jako slova neohebná jsou bližší spojkám a často ve spojky přecházejí, např. *dokud, zatím co* (< za tím [časem], *co*), *když, jak, jako* aj.

c) Tázací zájmena a příslovce, uvozující nepřímé otázky doplňovací: *Ptali se, kdo přišel. Nevím, odkud přišli a kam zase půjdou.* Jsou členy věty vedlejší (a tázací zájmena jsou nadto sklonná).

d) Tázací částice, uvozující nepřímé otázky zjišťovací: *Nevím, budu-li zítra doma. Ptal se mne, zdali jsem o tom slyšel.* Nejsou větnými členy (jako částice

¹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II²*, P. 1951, 1469; B. Hayránek – A. Jedlička, *Stručná mluvnice česká⁴*, P. 1955, 126. – Viz též J. Bauer, *Russkije sojuzy v sopostavlenii s českimi*, Sborník prací fil. fak. Brno 1957, A 5, 8–24. Viz zde 428–443.

² Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 1471.

vůbec). Od spojek se liší tím, že vyjadřují především tázací ráz věty (lze jich za jistých podmínek — při citovém zabarvení — užít i v přímé otázce) a teprve v druhé řadě spojují nepřímou otázku s větou řídící.

e) Částice *ať*, uvozující obsahovou větu žádací nebo větu účelovou: *Dej pozor, ať se neumažeš!* *Pospěšte si, ať vám neujede vlak.* *Ať* je zde součástí opsaného imperativu a spojení je tedy vlastně asyndetické (jen geneticky zde jde o spojku, neboť *ať* vzniklo podle výkladu Trávníčkova ze spojky *a* a zájmenného tvaru *ti*).³ O spojce *ať* se tu mluví na základě analogie s *aby* v podřadných souvětích stejného smyslu: *Dej pozor, aby ses neumazal.* *Pospěšte si, aby vám neujeł vlak.*

f) Slova a výrazy s věcným (lexikálním) významem, nejčastěji příslovce a příslovečné výrazy. Ty vyjadřují významový vztah mezi větami právě svým věcným významem; přitom jsou jako slova významová větnými členy. Např. *Napřed se mlátí, potom se platí.*⁴ *Nepomohl nám, naopak, ještě se nám smál.* Někdy však u nich spojovací funkce převládne, jejich věcný význam se stírá a ztrácejí i platnost normálních větných členů; např. *Hned prší, hned je hezky.* (Zde nemá hned již plný věcný význam, ale vyjadřuje rychlé a libovolné střídání obou dějů.) *Lidé se ho dříve báli, ale teď naň nedbal nikdo, ba leckdy se mu smáli do očí.* (Rais) (Zde nemá *ba* význam přitakací, nýbrž slouží k vyjádření stupňovacího vztahu.) V těchto případech se již běžně mluví o spojkách.

Spojky *i* a *ani*, opakovány u každého ze spojených členů nebo vět, spojují v sobě funkci vytýkacích částic a spojek: *Přišel i Karel, i Jan.* *Nepřišel ani Karel, ani Jan.* Srov. jejich užití ve funkci částic: *Sešlo se mnoho známých a přišel i Jan.* *Chybělo několik chlapců a nepřišel ani Jan.* I jednoduché *i*, *ani* sloučuje těsněji než *a* (vytýká vlastně druhý člen spojení): *Přišel Karel i Jan.* × *Přišel Karel a Jan.* *Nepřišel ani se neomluvil.* × *Nepřišel a neomluvil se.* (Srov. s vytýkacím *ani* po spojce *a*: *Nepřišel a ani se neomluvil.*) Užití *ani* je omezeno na věty záporné, protože obsahuje záporku *ni*; samo však dnes už platnost záporky nemá. (Jen archaické *aniž* po větě záporné má platnost spojky i záporky: *Kmotr ho nezdržoval aniž pozval.* [Jirásek]).⁵

Vidíme tedy, že se spojky liší od slov patřících k jiným slovním druhům těmito znaky:

od zájmen tím, že jsou to slova neohebná a nemají platnost větných členů;
od příslovci nedostatkem věcného (lexikálního) významu a tím, že nejsou větnými členy;

od částic tím, že spojují věty nebo větné členy, kdežto částice pouze uvozují větu nebo vytýkají větný člen.

Mnohé spojky vznikly ze zájmen, příslovci nebo částic a přechod k nové platnosti nepostoupil vždy stejně daleko; proto tu existují plynulé přechody. Podle toho, jak vývoj pokročil, mluvíme pak o zájmenech, příslovčích a částicích s úkonem spojky, nebo o spojkách zájmenného, příslovečného a partikulového původu; někdy se obojí platnost prolíná.

³ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 677–680, 681; o původu *ať* viz týž, *Skladba, Historická mluvnice česká III*, P. 1956, 64–67.

⁴ Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 669 a 1470. — Některé z citovaných příkladů přejímám z Trávníčkovy mluvnice, ze Šmilauerovy *Novočešké skladby* a z *Příručního slovníku jazyka českého*.

⁵ Po větě kladné se *aniž* vyvinulo v podřadicí spojku, připojující větu přísudkově určovací. Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 719–721.

3. Podle povahy vyjadřovaných vztahů dělí se spojky na dvě skupiny:

a) Spojky souřadicí, vyjadřující významový vztah mezi souřadnými větnými členy nebo souřadnými větami. Dělí se dále na slučovací (*a, i, ani...*), odporovací (*ale, avšak, však, nýbrž, jenže...*), stupňovací (*nejen — nýbrž i, ba, ano...*), vylučovací (*nebo, anebo, či, buď — nebo, at — nebo...*), důsledkové (*proto, tudíž, tedy...*) a důvodové (popř. vysvětlovací: *vždyť, totiž...*).⁶

b) Spojky podřadicí, vyjadřující významový vztah věty vedlejší k větě řídící. Jsou to spojky obsahové (*že, aby...*), časové (*když, jakmile, až, dříve než...*), srovnávací (*jako, než...*), účinkové (*takže, až*), příčinné (*protože, poněvadž...*), účelové (*aby*), podmínkové (*jestliže, kdyby...*), přípustkové (*ačkoli, třebaže...*), odporovací (*kdežto...*), případkově určovací (*aniž*). Některých se užívá i k vyjadřování vztahů mezi větnými členy: srovnávacích (*je větší než ty; měsíc svítí jako rybí oko*), přípustkových (*je to pěkné, třebaže laciné*), zřídka i důvodových (*je to nesprávné, protože hrubě nečeské*).

Přípustkové a důvodové spojky stávají v jednoduché větě nejčastěji mezi částmi dvojnásobného případku. Spojky přípustkové vedle toho někdy připojují člen dodatkově připojený: *Půjdou s tebou, třebaže nerad. Jeho slova, třebaže dobré miněná, vzbudila mnoho nevole.* V obou případech jsou taková spojení blízká souvěti.

4. Podle toho, co se spojuje, můžeme rozdělovat trojí užití spojek:

a) Spojky spojující členy věty; mohli bychom je nazývat členské nebo nevětné. Mají trojí úkon:

1. Nejčastěji spojují souřadné členy věty (části několikanásobného členu), např. *Musíš mu ihned napsat nebo zatelefonovat. Škola byla kamenná, ale zato studená až hrůza.* (Rais) [Sem patří i zmíněná spojení s podřadicími spojkami přípustkovými a důvodovými, pokud spojené členy mají ve větě stejnou funkci: *Vypadala mlaději, jak byla svěží, třebaže plnější než tenkráte.* (Jirásek) *Je to druhé, protože nepotřebné.*]]

2. Připojují členy, s nimiž se srovnává (*byl bledý jako stěna; letadlo letělo rychleji než zvuk*), nebo doplněk (*do Prahy přišel již jako chlapec*).⁷

3. Připojují rozvíjející člen k členu určovanému jako dodatek s různým významovým odstínem, např. *Přijdu, a rád* (odstín vysvětlovací). *Půjdou tam, ale až zítra* (odstín odporovací). *Ten film jsem viděl, dokonce dvakrát* (odstín stupňovací). *To mu pak dotvrdil, ač hrubě neurčitě, sám probošt.* (Jirásek) (odstín přípustkový).⁸

b) Spojky spojující věty v souvěti — spojky větné; např. *To jí bylo na čas útěchou, ale pak i tato jiskra utichla.* (Jirásek) *Když král to psaní dočetl, zavolal k sobě své dva syny.* (Erben)

c) Spojky vyjadřující vztah samostatné věty k předcházející větě nebo

⁶ Spojka *jenže* se někdy řadí k podřadicím (např. u Trávníčka, *Mluvnice spis. češtiny II*, 716). Spojka *neboť*, uváděná v našich mluvnicích běžně mezi souřadicími spojkami důvodovými, je na přechodu ke spojkám podřadicím.

⁷ Touto funkcí se jako vymyká z ostatních spojek. Proto — a se zřením k původu — bývá označováno jako příslovce, ovšem s úkonem spojovacím. (Srov. zejména v Trávníčkově *Mluvnici spis. češtiny II*.)

⁸ Na toto dodatkové připojování větných členů upozornil F. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 807–808, 811–812. Nazývá je spojení přístavkové (str. 808).

ke kontextu, navazující na předcházející část projevu — mohli bychom je nazvat spojky navazovací. Např. *Se žádnou se to nedařilo. Jarmila se však ani jednou nezmylila.* (Pujmanová) „*Jej, to je pěkná lila kytică,*“ řekne takový laik, načež zahradník trochu uraženě řekne: „*To přece je Petrocallis pyrenaica.*“ *Nebot zahradník si potrpí na jména.* (K. Čapek)

Souřadicích spojek se užívá běžně ve všech třech funkčích. Ale i mezi nimi jsou rozdíly: některé se specializovaly jen na spojování větných členů (např. slučovací *jak — tak*) nebo jsou aspoň při spojení vět řídké (např. *i*), jiných zase užíváme převážně ke spojování vět (*vždyť, tedy* aj.); spojka *však* je nejčastější po koncové pauze (po tečce) nebo aspoň při volnějším spojení vět (po středníku); atp.

Podřadicí spojky mají obvykle úkon spojek větných (s uvedenými výjimkami). Ve funkci navazovací (po koncové pauze, v písmu po tečce) se jich užívá jen s jistým stylistickým záměrem.

5. Spojky jednotlivé, opakováné a dvojitě.

Spojky se kladou obvykle mezi spojované členy nebo věty anebo na začátek věty vedlejší.⁹ To jsou spojky jednotlivé.

Spojime-li několik vět nebo větných členů vztahem slučovacím nebo vylučovacím, užijeme spojky obvykle až u poslední části spojení: *Pět pater šumí jak úl, čte, zpívá a hraje.* (Hora) *To by mohl být Karel, Jenda nebo Zdeněk.* Ale můžeme spojkou připojit postupně všechny členy nebo věty: *Dítě věčně ohrožuje nepřátelské živly: jiskra v sirkové krabičce a ocel nožů a vařící voda a okno v třetím patře a před domem auto.* (Pujmanová) — *Půjdou na procházku, nebo se podívám do kina, nebo si zajdu ke kamarádovi.* Tak vzniká spojení mnohospojoečné, polysyndetické, které se zejména při vztahu slučovacím cítí jako prostředek stylisticky zbarvený.

Zcela jinou funkcí má opakování spojky u všech spojených členů nebo vět (tedy i u první). Vzniká tak opakována spojka,¹⁰ která nemá povahu polysyndeta. Opakováné spojky jsou dnes běžné jen ve spojení slučovacím. U spojek *i, ani, kniž, též ni*, kterých lze užít i jednotlivě, má opakování funkci vytýkací: *I přeražený zub, i zahrnuté kalhoty, i ošlapané podešve připadaly mu na Oldovi takové mužné.* (Pujmanová) — *Neumí ani číst, ani psát, ani počítat. — Nemluvilo se o ničem jiném ni na náměstích, ni v ulicích, ni uvnitř domů.* (Zeyer) Některé výrazy mají funkci slučovacích spojek jen tehdy, jsou-li opakovány: *hned — hned, brzy — brzy, dílem — dílem, jednak — jednak;* např. *Rozmluva se vedla hned česky, hned německy.* (Neruda) — *Milada radostí brzo se červenala, brzo bledla.* (Němcová) — *Dílo přijato jednak s nadšením, jednak s odporem.* (Jirásek) V jazyce starším žila i opakována vylučovací spojka *aneb — aneb* (a v jazyce starém též *nebo — nebo*); *A neb Kamenicí z jitra v moci máme, aneb zde naše moc na věky se zláme.* (Čelakovský) Byla nahrazena dvojitou spojkou *buď — nebo.*¹¹ Opakováné spojky *at — at,*

⁹ Foneticky se ovšem spojka obvykle přikládá k druhé větě nebo k druhému členu (a bývá před ní čárka). Odpovídající spojka *však* (v hovorovém jazyce též *ale*) a podmínková spojka *-li* jsou příklonné a kladou se proto až za první přízvučný člen věty. Do věty se může vkládat i *tedy, tudíž, proto, zejména* v navazovacím užití.

¹⁰ Pro tyto spojky se užívá též názvů dvojité, trojité... Výhodnější je však název spojka opakována, protože není třeba určovat počet částí. Termín dvojitá spojka bychom raději vyhradili pro spojky skládající se ze dvou různých částí; viz níže.

¹¹ Srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvěti v češtině*, Slavia 24 (1955) 390n.

buďsi — *buďsi*, vyjadřující původně vylučovací vztah s odstímem libovolnosti, nabýly smyslu skoro čistě slučovacího (= „jak — tak“); např. *Každý, buďsi příbuzný, buďsi cizí, jen se na ni poušmál.* (Světlá) — *Ať na koni, ať na mezku, prostý Řek sedí vždy po žensku, stranou.* (Neruda)

Vedle opakovaných spojek máme spojovací výrazy skládající se ze dvou různých částí: u prvního člena (v první větě) stojí jedna, u druhého člena (v druhé větě) druhá. K rozlišení od spojek opakovaných je můžeme nazývat spojky dvojité. Patří sem slučovací *jak — tak* (jen členské), vylučovací *buď — nebo, ať — nebo*,¹² stupňovací *nejen — nýbrž i (ale i)* a odporovací *sice — ale (avšak)*.¹³ Např. *A ujistila nás Jeho milost královská jak v Norimberce tak ve Frankfurtě o pevné oddanosti.* (Třebízský) — *Buďto sem dáte dva krejcare, nebo táhněte nazpátek.* (K. Čapek) — *Můžeš ke mně přijít kdykoli, ať mne potřebuješ nebo ne.* (Benešová) — *Justinka nejen pomáhala v práci, ale také trpělivě poslouchala vzdechy panny Aninky.* (Jirásek) — *Přijízděl sice do Klobouk jako na prázdniny, ale pod nejrůznějšími záminkami ukracoval svůj pobyt u strýce a tety.* (Herben)

Opakované a dvojité jsou jen spojky souřadicí.¹⁴

6. Z podřadicích spojek mají k dvojitým nejbliží ty, kterým ve větě řídíci odpovídá nějaký výraz. Jde zde o případy dvojího druhu.

a) Na začátku věty řídíci, následující po větě vedlejší (v apodozi), může se užít některých slov (příslovčí nebo častic); při opačném pořadí vět nejsou možná. Např. *Až (// jak) budeš hotov, tak mne zavolej.* — *Sotva jsem se ohlédl, už byl kufr pryč.* — *Jestliže mi to hned nerekneš, tak uvidíš.* — *Záviděl-li někomu, tož jen klukům ze statků.* (Bass) — *Když chcete, tedy to zkuste.*

Takových slov na začátku věty hlavní po větě vedlejší bylo ve starém jazyce mnohem více a užívalo se tu i mnohých spojek. Časem zanikala. Ze spojek se nejdéle udrželo *však* v apodozi (druhé části) souvětě přípustkového. Srov. Fr. Trávníček, *Skladba, Historická mluvnice česká III*, 44 — 47.

b) Ve větě řídící je odkazovací výraz, nejčastěji zájmenné nebo příslovčné povahy; lze ho užít nezávisle na tom, zdali vedlejší věta před hlavní předchází nebo po ní následuje (častější bývá při postpozici věty vedlejší). Jeho užití není nutné; nejčastěji se klade při důrazu na obsah věty vedlejší. Např. *Ani se nezmínil o tom, že tě včera potkal.* // *O tom, že tě včera potkal, se ani nezmínil.* // *Že tě včera potkal, o tom se ani nezmínil.* — *Noha mu tehdáž uhořela, když u nich hořelo.* (Erben) — *Vrať se teprve tehdy, až si to rozmyslíš.* // *Až si to rozmyslíš, tehdy se vrať.* — *Dotud všem pomáhal, dokud měl z čeho.* // *Dokud měl z čeho, dotud všem pomáhal.* (Dokud je od původu vztážné příslovce a *dotud* je jeho souvztažný ukazovací protějšek; proto je zde korelace častá a není tak vázána na pořadí vět jako v některých jiných typech.) — *Jak si*

¹² Obě jsou možné i ve vícenásobném spojení. Tu se obvykle klade *buď* k prvnímu ze spojených členů (popř. vět) a u ostatních se opakuje *nebo*; naproti tomu u dvojité spojky *ať — nebo* se zpravidla klade *nebo* až k poslednímu členu spojení a u ostatních se opakuje *at*.

¹³ *Nejen* je samo o sobě příslovce, ale ve stupňovacím spojení tvoří se spojkou pevný celek a nelze je vynechat. Tím se liší od *sice*, které je v odporovacím spojení pouze fakultativní, ale mimo takové spojení se ho dnes neužívá.

¹⁴ Podřadicí spojka se opakuje jen v souvěti s několikanásobnou větou vedlejší (to je však jev jiného rádu), např. *Když tak dorazil a když stanul před branou, oslovil stráže brány.* (Vančura.)

usteleš, tak si lehneš. (Je možné i opačné pořadí vět: *Tak si lehneš, jak si usteleš*. I zde jde o původní korelaci vztažného a ukazovacího příslovce.) — *Ačkoli si to mnohokrát opakoval, přece si to nezapamatoval.* (// *Přece si to nezapamatoval, ačkoli si to mnohokrát opakoval*. Běžnější je *přece* při antepozici věty vedlejší; má blízko k typu a.)

7. Taková odkazovací slova se kladou nejčastěji na konec věty řídící, těsně před spojkou. Některá se spojkou v průběhu jazykového vývoje splynula a vytvořila složenou spojku, např. *protože, takže, přestože, hned jak, dříve než*. Většinou je však vedle složených spojek živé i užití rozdělené (odkazovací výraz je ve větě řídící), a to zejména při důrazu: *Pomohu ti, protože tě mám rád.* // *Pomohu ti (jen) proto, že tě mám rád.* — *Ruce mu zkřehly, takže je ani necítil.* // *Ruce mu tak zkřehly, že je ani necítil.* — *Udělám to, přestože je mi to obtížné.* // *Udělám to přesto, že je mi to obtížné.* — *Hned jak budeš hotov, máš přijít do kanceláře.* // *Jak budeš hotov, máš hned přijít do kanceláře.* — *Zmizel, dříve než jsme se vzpamatovali.* // *Zmizel dříve, než jsme se vzpamatovali.*

Jiný typ složených spojek vznikl tak, že se spojkou splynulo příslovce patřící od původu do věty vedlejší: *jakmile* (za starší *jak brzo*), *jakkoli*, *kdykoli* (*koli* bylo původně příslovce s významem „někdy“). Zde je splynutí částí pevné, a protože druhý komponent samostatně neexistuje (*koli* vůbec a *mile* v podobném užití), zaniká povědomí složenosti.¹⁵

Tento typ složených spojek má responzi v souřadicích spojovacích výrazech typu *a přece, ale přesto, ale zato, zato však* apod. Zesílení spojky je tu však jen fakultativní a nedošlo ke skutečnému splynutí v složenou spojku. Geneticky sem patří *avšak < a + však* (podobně se zesilovalo i *ale: alevšak*), *nýbrž < né + brž(e)* (záporka + komparativ *adverbia brzo*), zastaralé *anobrž < ano + brž(e)*. Zde povědomí složenosti úplně zaniklo.

8. Historická analýza nám ukazuje, že i mnohé jiné spojky jsou od původu složené: *když < kdy + že, než < ne + že, až < a + že, nebo < ne + bo, at < a + ti, jestliže < jest* (3. os. sg. präs. slovesa *být*) + *li* (podmínková spojka, původně tázací částice) + *že* (obsahová spojka, pův. citová částice) atp. Srovnávací a etymologické bádání vede ke zjištění, že složením vznikly i jiné spojky: *ač < a + če, leč < le + če, ale < a + le* aj.

U jiných spojek, které nelze po stránce slovotvorné takto analyzovat, i u jednotlivých komponentů spojek od původu složených, lze často sledovat, jak spojovací úkon vznikal postupně, jak se ve spojku měnilo slovo, které původně nemělo spojovací funkci. Jazyk si tak vytvářel výrazové prostředky k vyjadřování vztahů, které si jeho nositelé s rozvojem myšlení stále jasněji a přesněji uvědomovali. Hluboký vhled do tohoto procesu otvírá Trávníčkova *Skladba (Historická mluvnice česká III)*. Zároveň vidíme, že hranice mezi spojkami původními a nepůvodními je labilní — jde tu jen o různé stáří spojovací funkce té nebo oné spojky.

СОЮЗЫ

Определение. Другие части речи в союзной функции. Классификация союзов на сочинительные и подчинительные. Тройное употребление союзов в зависимости от сегментов, которые они соединяют. Союзы единичные, повторные и двойные; другие примеры, в которых происходит сближение с двойными союзами. Сложные союзы; исторические ссылки.

¹⁵ O složených spojkách srov. St. Žaža, *Složené spojky ve spisovně češtině*, sb. *Studie ze slovanské jazykovědy*, P. 1958.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ СОЮЗОВ*

Професору Vaclavu Maxku k jeho šestidesátipětiletímu

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1960, A 8, 5–18)

1. Вопрос о происхождении славянских союзов и союзных выражений, давно уже интересующий языковедов, не представляет уже, правда, главный предмет исторического синтаксиса, но он остается все время живым. Несмотря на значительные успехи языкоznания в этой области изучения развития языка, до сих пор имеется относительно мало общепринятых, вполне убедительных и отвечающих на все вопросы объяснений. Это вытекает из объективных трудностей при изучении возникновения союзных средств, но, рядом с этим, также из недостатков теоретического и методологического порядка.¹

Объективные затруднения обусловлены тем, что возникновение значительной части союзов относится к доисторическому периоду в развитии языков, вследствие чего исследование этого процесса возможно только в виде гипотез — его нельзя наглядно показать на материале письменных памятников. Но даже при изучении союзов более позднего происхождения, которые развились в историческое время, по письменным памятникам иногда очень трудно (или даже невозможно) установить процесс их возникновения и закрепления за ними той или другой союзной функции. Некоторые союзные средства развились, по всей вероятности, в живом разговорном языке и в памятниках появляются уже готовыми; другие введены в литературный язык под влиянием чужого языка или, по крайней мере, подражают чужим словам в их функциях, так что нельзя установить их значения на основе их собственного развития в данном языке; при третьих трудно установить их функцию вследствие небольшого количества примеров в древних памятниках, вследствие невозможности однозначной интерпретации текста, и т. п.

Удельный вес указанных затруднений усиливается ввиду теоретической и методологической неясности в этой области синтаксического исследования. Важнейшие недочеты, встречающиеся в многих работах, заключаются, по нашему мнению, в следующем:

а) Изучение возникновения союзов подменяется установлением их этимологии: из каких составных частей они состоят, и с какими словами из других славянских или индоевропейских языков можно их сопоставить. Однако установление составных частей союзов никак не решает вопроса о том, как они сложились, каким путем развилась их союзная функция. Сопоставление союзов или их частей является, несомненно, очень полез-

* Настоящая статья опирается гл. обр. на результаты, которые вытекают из анализа исторического развития всех типов чешского сложного предложения, представленного вами в монографии *Vývoj českého souvětí*, Р. 1960.

¹ Ср. В. Naugálek, *Metodická problematika historickosrovňacího studia syntaxe slovan-ských jazyků*, K historickosrov. studiu slov. jazyků, Р. 1958, 77—78.

ным, но ни в коем случае не дает, само по себе, ответа на вопрос о первоначальном значении этих элементов: в течение развития отдельных языков, в функциях частиц и других слов, из которых образовались союзы, могли произойти, и в большинстве случаев действительно произошли, большие изменения; одно и то же значение могло развиваться путем параллельного развития из одного исходного пункта, но оно может быть результатом совсем другого развития, и засвидетельствованное совпадение звуковой стороны и значения может быть случайным, а не унаследованным из эпохи языковой общности. Подробное изучение функций сравниваемых слов в отдельных языках поможет опровергнуть их мнимое родство. Приведем примеры:

Польское *jacy* объясняется обыкновенно как родственное со старославянским *ašte* (встречается также *jašte*) на основе фонетического соответствия *ašt-* ~ *-ac-* < *-atj- или *-akt-, и сходства в значении (оба слова служили обобщающей частицей; древнепольское *jacy kto* ~ старослав. *iže ašte* „кто ни“).² Однако более подробный анализ ясно показывает, что старослав. выражения типа *iže ašte* являются кальками греческих (*δι* и т. п.), так что обобщающая функция *ašte* оказывается вторичной и неидиоматической³. Кроме того, нам представляется вполне возможным, что обобщающая функцияпольского *jacy* не является первичной — что она восходит к значению „только“, сохранившемуся в диалектах, а не наоборот, как считает Фр. Славски. Применение наречий со значением „только“ в обобщающей функции встречается довольно часто, ср. напр. чешское *jen* в оборотах типа *kam se jen podíval, co si jen přál*, древнечешск. *jedlez cnějsí po tého koně vodu, kamož jedno on poteče a k komuž jedno on přiteče, toho na ten kón vsadíce vedlez ho sém* DalL 4.37—38. Того же рода пример, приведенный Славским (по Брюкнеру) из Библии Леополиты 1561 г.: *jakiego by jacy chcialy ubioru* — он может равным образом указывать на переход от значения „какой только“ к значению „какой ни“, как и наоборот. Но функция обобщающей частицы представляется более абстрактной, свойственной, гл. обр., литературному языку. (Так, напр., в чешском разговорном языке и в большинстве народных говоров нет специальной обобщающей частицы — значение обобщения выражается лексическими средствами, при помощи наречия *jen* или глагола *chce: ať přijde kdo chce.*) Поэтому можно предполагать, что обобщающая функция развилась также у польского *jacy* вторично, хотя она засвидетельствована еще из XV—XVI вв. Это предположение должно быть, разумеется, проверено анализом материала. Но вторичность обобщающей функции старослав. *ašte* сама по себе лишает всякого основания предположение о том, что оно этимологически связано с польским *jacy* — не остается ничего другого, кроме частичного фонетического соответствия, между тем как функции обоих слов принципиально расходятся. С другой стороны, фонетические затруднения (*-št-* x *-č-*) не оправдывают отрыва западнослав. *ače* от восточнослав. *ače* и старослав. *ašte*, между которыми имеется широкое совпадение функций.

Неправильным считаем соотнесение древнечешск. *lubo* и восточнославянского и церковнославянского либо.⁴ Как мы показали на другом месте,⁵ чешск. *lubo* надо объяснить из *lubo* (*u* > *i* в XIV в.) — это отметил уже Ян Гебауэр, — и оно родственно с польским *lub*. Фонетическое совпадение, которое сопровождается и совпадением функций, является вторичным; оно — результат специального фонетического развития чешского языка.

Примером союза, который встречается в двух языках в том же самом значении и фонетическом облике и образован даже из тех же общеславянских элементов, но, несмотря на все это, развился вполне самостоятельно, разным путем, может послужить чешское и церковнослав. причинное *nebo*. Его составными частями являются отрицательная

² См. J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26 (1957) 168—169; см. здесь 409 сл.

³ Ср. Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, 1952—1956, 483; там ссылки более древнюю литературу.

⁴ См. J. Holub—Fr. Kopečný, *Etyologický slovník jazyka českého*, P. 1952, 205; V. Machek, *Etyologický slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 266—267.

⁵ См. J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 86—87; см. здесь 394—396.

частица *ne* и частица-союз *bo*; но чешск. союз возник из обеих частич прямым развитием, а церковнослав. — упрощением из *neボль*.⁶ В обоих случаях установление составных частей не решает вопроса о возникновении союза — необходимо объяснить, как происходило их слияние и переосмысление, какими были их функции и значение в исходных сочетаниях слов или предложений. И это представляется очень трудным.

б) Происхождение отдельных союзных средств объясняется изолированно, без учета их места в системе данного языка, без сравнения с другими языками, и т. п. Союзы, возникавшие и развивавшиеся в отдельных типах сложного предложения, оказывали влияние друг на друга; поэтому, изучая их возникновение, мы должны иметь в виду целые группы близкозначных союзов. Таким образом можно уловить тонкие различия в их значениях, которые нередко связаны с их исконным, исходным значением, предшествовавшим их союзной функции. Сравнительная точка зрения необходима всюду, где изучаемый союз имеет прямые соответствия в других славянских языках. Здесь нужно решить вопрос о его возможном унаследовании от праславянского языка или параллельном развитии из общих компонентов. Кроме того, нельзя не учитывать возможного влияния других литературных языков (латинского, греческого и др.) на славянские литературные языки.

Так, условное значение чешских союзов *když* и *kdyby* объясняется обыкновенно как развивающееся из временного: согласно этому, оно сопровождало временное значение всюду, где выражались действия повторяющиеся или имеющие общевременную значимость, и оно могло стать преобладающим.⁷ Однако более правдоподобной нам представляется теория Фр. Травничка, опирающаяся на его изложение возникновения придаточных предложений из самостоятельных вопросов: у предложений с *kdy*, *když*, подобно как и у предложений с *kto*, *čso*, *který*, *kde*, *kat* и др. (впоследствии относительных), развились при их соединении с последующим предложением условное значение, в позднейшем развитии отчасти утраченное.⁸ Итак, условное значение союзов *když*, *kdy* является не вторичным, а одинаково древним как и временное, а может быть, даже первым их союзным значением. Новый надежный путь к объяснению этих союзов удалось найти только благодаря тому, что они изучались Фр. Травничком не изолированно, а в связи с общим процессом образования союзов и союзных слов из вопросительных местоимений, наречий и частиц.

Недостатком сравнительной точки зрения можно объяснить, напр., неправильное изложение Т. П. Ломтевым происхождения древнерусск. изъяснительного союза *яко*: он возводит его (вместе с *како*, *какъ*) к вопросительному наречию образа действия.⁹ Между тем, сравнение с древнечешским языком, в котором функции *jako* и *kako* в XIV в. еще вполне наглядно отличаются друг от друга, помогло бы вскрыть подобную разницу, хотя уже не столь отчетливую, также в древнерусском языке, и показало бы путь к правильному толкованию происхождения союза *яко* и его значения (оно никак не совпадало со значением *како*, *какъ* даже в древнерусском языке).

Необходимость учета возможного влияния языка оригиналов на синтаксис языка переводной литературы не оспаривается, что касается, напр., старославянского языка. Но подобную возможность нельзя упускать из виду даже при изучении синтаксиса других древних славянских литературных языков.¹⁰ Так, напр., нам кажется очень

⁶ См. там же, 84—85 и М. Bauerová, *Stsl. spojky bo, *nebo, neボль a ibo*, в том же сборнике, 95—98.

⁷ Таким образом я объяснял возникновение чешского союза *kdyby* в неопубликованной работе *Staročeské souvěti*, и это объяснение цитируется в этимологическом словаре В. Махка (стр. 197).

⁸ См. F. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, Р. 1956, 76, 86—87, 105—108. Ср. также J. Bauer, *Vývoj českého souvěti*, § 182.

⁹ См. Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, М. 1956, 543.

¹⁰ Ср. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. predn. pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, Р. 1958, 73—95; см. здесь 47—67.

правдоподобным, что двойной союз *nejen/že/* — *ale i* закрепился в чешском литературном языке (как и подобные союзные образования в других европейских языках) не без влияния латинского *non solum — sed etiam, non tantum — sed etiam*. Поэтому трудно согласиться с тем, что его первая часть восходит к именному предложению *ne jedno*, содержание которого изъяснялось бессоюзным предложением или предложением с союзом *že*.¹¹ Это объяснение само по себе кажется очень правдоподобным, но оно не подтверждается состоянием в древнечешских памятниках.¹²

в) Объяснение происхождения союзов не опирается на достаточно подробное изучение материала древних памятников. Даже самые убедительные изложения иногда оказываются несостоятельными, поскольку они не опираются на наиболее древнее исторически засвидетельствованное состояние и не учитывают тонких, но притом иногда очень важных сдвигов в функциях союзов. Тщательный анализ состояния в древнейших памятниках с учетом частоты и всех условий употребления изучаемого союза — необходимая предпосылка генетического изложения. Особое внимание следует обратить на хронологические данные.

Приведем два примера. Союз *aště* (аще) Б. В. Лавровым объясняется¹³ как возникший из союза *a* и скращенной глагольной формы *xoštětъ*. Но эту теорию нельзя считать убедительной, между прочим по той причине, что существование подобного сокращения глагола *xoštětъ* в старославянском языке вообще не засвидетельствовано, между тем как союз *aště* (аще) выступает в совершенно готовом виде, без малейшего следа такого сложения. Мнимые параллели к этому развитию встречаются лишь в памятниках значительно более позднего происхождения.

Чешский союз *než* в древнечешском языке выполняет четыре основные функции: союза сравнительного „чем“, временного „прежде чем“, противительного „а“ (после отрицания) и ограничительно-исключительного „(никто иной // ничто иное), как“, „разве только“. Его сложение очевидно: это отрицательная частица *ne* и частица *že*. Но для решения вопроса о его возникновении нужно указать, как сложились эти составные части, в каких конструкциях развилось их союзное значение. Вполне убедительным можно считать объяснение Я. Гебауэром образования *než* в сравнительной функции: *lepí mořitý sedlák než vladýka chudý* („леще зажиточный крестьянин, а не бедный владыка“); *-ž/e* представляет усиительную энклитическую частицу¹⁴ (ср. подобное усиление отрицательного соединительного союза *aní* // *aníz*, *ni* // *niž*). Без затруднений можно объяснить и возникновение *než* противительного, пошедшее по подобному пути.¹⁵ Ограничительно-исключительная функция *než* является, по свидетельству памятников, вторичной; она развила из значения противительного и сравнительного.¹⁶ Неясным оставалось развитие временного *než*, хотя его тесная связь с другими функциями *než*, прежде всего со сравнительной (ср. *dřívě než*, *prvé než*), не вызывала сомнений. Очень любопытное объяснение дал Фр. Травничек, исходя из употребления *než* в сложновременных предложениях типа *než ho dojela, až jí poselství oznámeno* (не успела она приехать к нему, как ей сообщили известие): *ne* (= не случилось), *že* (= союз „что“) *ho dojela, a hle* („и вот“) *bylo jí oznámeno poselství*.¹⁷ Однако подробный анализ употребления союза *než* в этом типе сложного предложения, как и в значении „прежде чем“, в древнейших памятниках чешского языка обнаруживает, что применение *než* является здесь вторичным: *než* ставилось

¹¹ F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², Р. 1951, 672.

¹² См. J. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 30—31; *Vývoj...* § 56.

¹³ Б. В. Лавров, *Условные и уступительные предложения в древнерусском языке*, Москва—Ленинград, 1941, 52—64.

¹⁴ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, Р. 1929, 207—208; ср. также Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931, 57.

¹⁵ См. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty II*, 59—60.

¹⁶ См. J. Bauer, *Vývoj...* § 270.

¹⁷ Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 96—98.

сначала только после *dřeve* и *prvě* („раньше“ и „прежде“), не выражая при этом само по себе временного отношения — это просто *než* сравнительное в соединении с наречиями временного значения. Только в течение дальнейшего развития выражением временного отношения становилось одно *než*, и оно могло употребляться без *dřeve* или *prvě* (с конца XIV в.).¹⁸

г) Преувеличивается синтаксическая аналогия как свидетельство о путях развития союзной функции того или другого слова. Исторически засвидетельствованное или убедительно установленное возникновение и развитие одного союзного средства может оказать большую помощь при изучении другого средства подобного употребления, но такая аналогия не может служить доказательством. Кроме того, сравнение функций должно быть доведено до всех подробностей, с учетом всех условий употребления и всех значений сравниваемых средств. Частичная или мнимая аналогия может повлечь за собой неправильные выводы.

Примером полной аналогии может послужить употребление союза *a* с личным местоимением 1-го или 2-го лица и союза междометного происхождения *ano*, *an* в придаточных предложениях изъяснительных, временных, причинных, ограничительно-условных и уступительных. Ср. *a již vizi*, *ty na snrtl jdeš PasMA* // *uzřeš*, *ano jeho žena duši běže DalC 20.15; kam má duši pójde, a já jsem ještě nekřstěná? PasMA* // *kak tento měl spasen být*, *an jest velmi poskrvněn PasU* и т. п. Условия применения обеих конструкций, отношение соединенных предложений, употребление форм времени в предложениях с *a* и *ano*, *an*, целый строй этих предложений, оказываются вполне аналогичными. Вследствие всего этого можно предположить, что указанное употребление союза *a* (+ *já, ty, my, vy*) развило тем самым путем, что и употребление *ano*, *an*, и что оба слова имели подобную функцию — междометную, доказанную относительно *ano*, *an* И. Зубатым.¹⁹

С другой стороны, неполная аналогия между союзами *že*, *ež*, *jež* и союзами-частицами *ano*, *an*, *nalič!* в изъяснительных предложениях не может служить достаточным доказательством их общего междометного происхождения:²⁰ союзы *že*, *ež*, *jež* употреблялись не только после глаголов чувственного восприятия, как *ano* и *nalič*, но также после многочисленных глаголов говорения, познавания, мышления и др. (Можно найти и другие различия, напр. то, что в придаточных предложениях с союзом *že* нередко встречается имперфект вместо форм настоящего времени: *uzřeš, že sedlská dievka na polocě stáše, bosa i bez rukávůk růchu práše DalC 78b — Cítrád* ... *uzřeš, nali dievka pláče DalC 25b.*) Поэтому можно считать более правдоподобным, что союзы *že*, *ež*, *jež* развились не только из частиц междометного происхождения (со значением „вот“), но также из указательного местоимения или частицы (*ježe* со значением „то“).²¹ Анализ других функций союза *že* подтверждает это предположение.

2. Рассмотрев ошибки, встречающиеся часто при изучении происхождения союзов, остановимся на нескольких общих принципах, соблюдение которых поможет, по нашему мнению, достигнуть более надежных результатов.

(1) Процесс возникновения союзов неотделимо связан с процессом образования отдельных типов сложного предложения; у сочинительных союзов, кроме того, надо изучать также их употребление в сочетаниях однородных членов предложения. Союзы (как средство выражения отношений между

¹⁸ J. Bauer, *Vývoj...* § 174—175.

¹⁹ Cp. Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 40—44; J. Bauer, *Vývoj...* § 77, 90, 169, 237, 257.

²⁰ См. Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 57, 58.

²¹ Cp. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 196; J. Bauer, *Vývoj...* § 102; V. Machek, *Etymolog. slovník* 591—592; B. Havránek, *Metod. problematika, K hist. srovn. studiu slovan. jazyků* 80.

сочетаемыми предложениями) возникли из слов, не имевших первоначально союзной функции, или служивших лишь выражением навязывания смежных предложений, которые не образовали еще одного синтаксического целого. Для правильного понимания и объяснения их преобразования в союзы большое значение имеет установление, что оба основных типа сложного предложения, сложносочиненное и сложноподчиненное, развились из более примитивного соединения предложений, связанных „связью однородного следования“.²² Плодотворность и правильность этого предположения подтверждается и анализом развития чешского сложного предложения: оказывается, что типы сложноподчиненного предложения не развились из настоящих сложносочиненных предложений (связанных соединительной, противительной, разделительной или градационной связью) — их можно объяснить только как закрепление и преобразование первоначально более свободных сочетаний простых предложений. Из этого вытекает, что также подчинительные союзы не могли возникнуть путем преобразования настоящих сочинительных союзов. Это касается равным образом и компонентов сложных подчинительных союзов. Так, напр., *a*-, выступавшее составной частью чешских подчинительных союзов *aby*, *ač*, *ať* и *až*, нельзя рассматривать как союз соединительный или сопоставительный — оно вошло в состав этих союзов еще тогда, когда выполняло лишь роль союза-частицы, присоединявшей или вводившей самостоятельное предложение (т. наз. союз начина-и следования). Таким же образом объясним, что одно и то же слово развилось частью в сочинительный, частью в подчинительный союз (напр., *než* противительное и рядом с этим сравнительное, ограничительно-исключительное и временное; *až* присоединительное „да и“ // следственное и временное): в зависимости от контекста и содержания сочетающихся предложений закреплялось то или другое значение, для которого у исходного слова имелись предпосылки.

Встречаются, разумеется, исключения: подчинительные союзы, возникшие из сочинительных. Примером может служить чешское *anž*, первоначально отрицательный соединительный союз („и не“), перешедший после положительного предложения в подчинительный союз со значением „без того, чтобы“, напр. *Odešel, anž se rozloučil*.²³ Но это, кажется — единственный пример своего рода, причем новое значение союза *anž* не отрывалось вполне от первоначального значения (*anž se rozloučil* // *a nerozloučil se*).

Можно отметить и обратное развитие — переход подчинительного союза в сочинительный. Так, ограничительно-исключительный союз *leč* приобрел противительное значение, подчинительно-противительный союз *kdežto* теряет на наших глазах характер подчинительного союза, и т. п.²⁴

Кроме того можно наблюдать переход закрепившегося уже союза из одного значения в другое (напр. у сравнительного *než* развились временное значение; см. выше § 1в), смену одного союза другим (напр. союз *jak/z/koli* сменил *kak/z/koli* в уступительном значении), и т. п.

(2) Попытки объяснить происхождение союзов должны исходить из тщательного анализа древнейшего засвидетельствованного состояния в литературных памятниках, причем нужно учесть все, даже мельчайшие явления. Большое значение имеет изучение вариантов в разных списках того же

²² См. Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису*, 488—497; В. Навránek, *Metod. problematika*, в указ. сборнике 81—83.

²³ См. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 719—721; J. Bauer, *Vývoj... § 23b*.

²⁴ Cp. J. Bauer, *Vývoj... § 36, 269*; K. Hausenblas, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, *Študie ze slovan. jazykovědy* 133—140.

памятника; разницы бывают отражением развития, показывают синонимические средства выражения и т. п.²⁵ Следы первоначального значения союза проявляются в ограничении сферы его употребления, что можно раскрыть на основании сравнения функций синонимических союзов с привлечением обширного материала.

Напр., изъяснительный союз *že* встречается в XIV в. лишь в предложениях, выражающих реальное сообщение (между тем как в предложениях, выражающих нечто мнимое, сомнительное, неправдивое или отрицаемое, употреблялось *by*). Это ограничение в его употреблении связано, по всей вероятности, с тем, что *že* развилось из частицы (междометного или местоименного характера) с дейтическим значением: указывать можно прежде всего на факт реальный, наглядный.²⁶

Разделительный союз *cili*, *cí* в древнечешском языке встречается лишь в предложениях вопросительных — несомненно потому, что еще не исчезло сознание его первоначальной функции (он произошел из вопросительной частицы).²⁷

Противительные союзы *avšak*, *alevšak* выражали лишь один оттенок противительной связи — ограничительно-уступительный, благодаря значению своей составной части *však/o* „все-таки“.²⁸ Подобных примеров можно привести много.

(3) Нужно отличить собственное, идиоматическое развитие в исследуемом языке от явлений унаследованных или заимствованных. При этом поможет сравнительная точка зрения: установление, существует ли изучаемый союз в родственных языках и какие функции им выполняются. На основе такого анализа можно сделать заключения о том, представляет ли данный союз явление одного языка (следовательно, возникшее в течение его самостоятельного развития), или общее меньшей или большей группе языков (напр. западнославянских, или вообще славянских, или же балтийских и славянских и т. п.). В первом случае можно объяснить развитие союза на основе материала из одного языка; в другом нельзя прийти к убедительным результатам без глубокого сравнительно-исторического анализа. Это не значит, что нельзя наметить правдоподобное развитие, как оно представляется с точки зрения одного языка — наоборот, такое изложение является необходимой предпосылкой сравнительного изучения, потому что большинство унаследованных союзных средств претерпело в отдельных языках специальное развитие. Однако исходную функцию можно найти лишь в точке пересечения установленных направлений их развития, продолженных в доисторическое прошлое. Наряду с этим надо считаться с возможностью самостоятельного сложения союза из тех же самых элементов в отдельных языках (ср. примеры, приведенные в § 1a).

Только чешскому языку свойственны, напр., союзы *abrž*, *něbrž*, *anobrž*, *alebrž*; *nebo*, *nebo!*, *apebo*. Но к последним существуют подобные образования в западнославянских языках, в украинском и белорусском (*alibo* > *albo*; *abo*; *lebo*, *alebo*). Очень близкие параллели существуют в славянских языках к чешскому союзу *než*, *nežli*: *níž*, *nízli*, *něželi*, *nego*. Союз *až* встречается в северной части славянских языков, хотя его значения и судьба не вполне совпадают. Союзы *ač*, *že*, *aby* существуют или существовали в нескольких славянских языках (прежде всего западнославянских), *ať* имело очень близкое соответствие в древнерусском языке; очень распространено было *jako* и т. п. В других случаях мы имеем дело с параллельным развитием, корни которого восходят

²⁵ См. B. Havránek, *Metod. problematika*, K hist. srovn. studiu slovan. jazyků 85—86; *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v staré češtině*, Studie ze slovan. jazykovědy, 53—60.

²⁶ J. Vaclav, *Vývoj*... § 97 сл.

²⁷ Там же, § 64.

²⁸ Там же, § 46—48.

и иногда к эпохе языковой общности, но реализация которого относится к историческому развитию отдельных языков. Самым наглядным примером является смена древних союзных слов и союзов, образованных от основы **jo-*, новыми, вопросительного происхождения (от основы **ko-*). Развитие в чешском языке, изложенное Фр. Травничком,²⁹ поможет при изучении этого процесса во всех славянских языках, но притом само требует удостоверения сравнительным анализом.

Для выделения заимствований необходимо сопоставление переводных памятников с оригиналами, изучение техники перевода (ср. выше § 16). Большой помощью будет здесь сравнение конструкций, засвидетельствованных древними памятниками, с состоянием в народных говорах — таким образом можно отличить явления, развившиеся только в литературном языке (и, следовательно, более позднего происхождения), от явлений, свойственных всем формам общенародного языка. Само собою разумеется, что влияние чужого языка могло отразиться не только в литературном языке (посредством переводной литературы), а также в разговорном языке и в диалектах посредством живого языкового общения и двуязычия. В древних памятниках встречаются прежде всего примеры первого рода.³⁰

(4) Изучая функции союзов в древних языках и пытаясь изложить их происхождение, необходимо беречься анахронического подхода. Мы встречаемся с двумя опасностями: с одной стороны с возможностью внесения нашего теперешнего понимания смысла в явления старого языка, с другой стороны с чрезмерной архаизацией, с внесением в отдельные конструкции чересчур примитивного смысла.³¹ Не надо забывать об относительной хронологии: становление союзных средств происходило постепенно, в разные периоды развития языка, и наряду с высоко развитыми, „отшлифованными“ средствами удерживались конструкции более примитивные, архаичные. Установление происхождения того или другого союза представляется в двояком виде: 1° Надо решить вопрос о том, из какой непосредственно предшествовавшей функции развилась засвидетельствованная союзная функция. 2° Только затем можно ставить вопрос о первоначальном, исходном значении союза или его составных частей. Ответы на оба вопроса относятся к двум, часто очень отдаленным друг от друга, периодам развития языка.

Приведем пример: Изучение функций союза *až* показывает, что все они развились, по-видимому, из функции союза-частицы со значением „а вдруг“ // „а вдаконец“. Такую функцию *až* выполняло в более свободном сочетании предложений, соединенных связью следования, с добавочным оттенком значения, вытекающим из лексического значения *až* — оно не было еще настоящим союзом (словом без собственного лексического значения), но помогало уже выражать отношение между предложениями. Сравнение славянских языков, в которых встречается *až*, приводит к заключению, что указанное состояние можно отнести к времени после распадения общеславянского языка (*až* встречается только в языках северославянских), но до окончательного распадения северной группы славянских языков на отдельные языки.³²

²⁹ *Historická mluvnice česká III*, 99—115; ср. также J. Bauer, *Vývoj*... § 140 сл., 160 сл., 179 сл.

³⁰ О проблеме заимствований см. в напечатанной статье, цит. в примечании 10. Ср. также H. Birnbaum, *Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen*, *Scando-Slavica* 4 (1958) 239—257; R. Ruzicka, *Griechische Lehnsvokabel im Altslavischen*, *ZfSl* 3 (1958) 173—185.

³¹ Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 5; B. Havránek, *Metod. problematika*, K hist. srovn. studiu slovan. jazyků 81.

³² Ср. J. Bauer, *Vývoj*... § 176.

Стараясь вскрыть происхождение частицы *až*, мы приходим к заключению, что она состоит из элементов *a* и *že*, которые являются общеславянскими. Их функции в славянских языках позволяют предполагать, что оба имели когда-то (в отдаленном прошлом общеславянской эпохи) значение дейктических междометий, близких „вот“; *že* сохранило характер междометной частицы дольше, *a* переходило еще в очень давнее время в союз следования и названия предложений, сохраняя, однако, все время некоторую окраску, вытекающую из его первичного значения. И это *a* сочеталось с частицей *že* в частицу *až/e*, которая впоследствии превратилась в союз.

Подобную функцию выполняло *a*, как можно судить, когда оно сочеталось с другими словами в союзы *ał* (*a + li*), *aby* (*a + by*), *ač* (*a + če*), когда стояло в начале главного предложения после предшествующего придаточного, когда присоединяло деепричастные обороты, и т. п. Между тем, можно предполагать, что в других позициях *a* сохранило полное значение частицы: в начале прямой речи, в начале вопроса и т. п. В подобной функции мы его встречаем еще в доисторическое время, и можно считать, что оно сохранилось также в упомянутых изъяснительных и других предложениях с *a já, a ty...* (см. § 1 г). В том же значении *a* вошло в состав вопросительной частицы *azda* (*a + zda*), передавший и иногда в союз.

Ближе к функциям настоящего союза было *a* в конструкциях, в которых оно соединялось с частями *le, všako* в *ale, avšak/o*. В настоящий союз оно превратилось в таких сочетаниях предложений, из которых развились соединительные и противительные сложносочиненные предложения. Однако и здесь оттенки значения, связанные с союзом *a* в древних языках, подсказывают, что дело идет о том же самом *a*, как и в других конструкциях. Не надо предполагать, что в славянском *a* слились два или три разных по происхождению слова³³ (хотя это не исключено) — между союзом соединительным, противительным, частицей и междометием *a* нет с точки зрения их происхождения никакого реального предела, их не приходится генетически отрывать друг от друга.³⁴

Подобным образом нам представляется ситуация у подчинительных союзов *že* (*ež, iež-jako*) и других, объясняемых Фр. Травицким как дейктические междометия.³⁵ Их союзной функции предшествовала, по всей вероятности, функция указательных местоименных частей (препаративных или дейктических), причем эта функция могла восходить — по крайней мере отчасти — к более древней функции междометий со значением „вот“, образовавших самостоятельные предложения. В известных позициях междометный характер этих слов мог сохраняться дольше, напр. после глаголов чувственного восприятия; в других же его вообще не было.

3. Союзы распадаются по своему происхождению на три основных слоя: 1° союзы, развившиеся из слов, которые выполняли своего рода связывающую функцию еще в таком свободном сочетании предложений, которое предшествовало паратаксису и гипотаксису (гл. обр., союзы сочинительные); 2° союзы, развившиеся при возникновении типов сложного предложения из слов, до того не выполнявших никакой союзной функции (гл. обр., подчинительные); 3° союзы, развивавшиеся в течение исторического развития языка в связи с возникновением новых типов сложного предложения или в связи с преобразованием типов уже существующих. К союзам первого слоя принадлежат, несомненно, *i, a, bo*; к союзам второго слоя *než, nebo, že, jak/ož, kak/ož, li, čili* и др.; к союзам третьего слоя *něbrž, bud, jestliže, kdyby, dokud* и др. Провести точную границу между ними нельзя. Кроме того, указанные слои хронологически неоднородны, ввиду того что отдельные типы сложного предложения возникали в разное время: одни в очень отдаленном прошлом, другие в довольно поздний исторический период (напр. чешск. градационное сложносочиненное предложение во второй половине XIV и XV вв., ограничительно-исключительное сложно-

³³ Ср. V. Machek, *Etymolog. slovník* 15.

³⁴ Ср. объяснения функций в работе Vývoj...; там ссылки на литературу.

³⁵ Histor. mluvnice česká III, 55.

подчиненное предложение в конце XIV в.). Установить более точную хронологию возникновения отдельных союзов пока невозможно.

Тем не менее, мы можем попытаться разграничить союзы по их предположительной исходной функции в несколько групп, опираясь на реконструкцию первоначального свободного соединения предложений, которое легло в основу зародившихся типов сложного предложения. „Наблюдения показывают, что подчинение вычленяется из грамматической связи однородного следования путем парного объединения предложений, причем в функции придаточного обычно закрепляется предложение, имеющее косвенную модальность, т. е. выраждающее вопрос, повеление или пожелание.“³⁶ Добавим, что в чешском языке большую роль сыграли также восклицательные предложения. „Сложносочиненные предложения оформлялись главным образом на базе грамматической связи однородного следования предложений повествовательного характера.“³⁷

(1) Небольшую, но очень важную группу образуют союзы и союзные слова, которые развились из вопросительных слов, вводивших первоначально самостоятельные вопросительные предложения (позже превратившиеся в придаточные предложения). Это прежде всего относительные местоимения и наречия *kto*, *čso*, *který*, *čí*, *kde*, *kam*, *kudy*, *odkud*, *kolik/o*, *kterak*, *kdy*, *dokud*, сменившие впоследствии древние относительные слова от основы на **jo-*. Последние два, *když* и *dokud* (// *dokad...*, *pokud*) перешли в союзы и сменили союзы *jedyž*, *jedaž* и *doňudž* (*doňadž...*). Из вопросительных частей *li* и *za*, *zda(+li)* возникли условные союзы; предложения с *za*, *zda+by* выражали также цель. К числу союзов вопросительного происхождения надо добавить разделительное *čili*, *čí*. Сравнение с русским языком показывает, что в чешском языке роль этого рода союзов меньше — сохранился союз *jak/o*; не развилась в такой мере, как в русском, союзная функция местоимения *co* (лишь в XVI в. оно проникает в функцию временного и сравнительного союза, но не получает более широкого распространения в литературном языке).³⁸

(2) Побудительные и пожелательные предложения превратились в изъяснительные придаточные предложения. Роль союза выполняет в них частица сослагательного наклонения *by* (или *aby*). Того же происхождения *by*, *aby* в предложениях цели. Развитие их значения нуждается в подробном исследовании. Союзной функции приблизилось *nechaj* (*nechat*, *nechť*) — первоначально повелительная форма глагола *nechat*i. Союз *at* (// *at by*), до известной степени равнозначный с *by*, *aby*, имеет также функцию частицы повелительного наклонения, но эта функция развилась вторично, и союзное употребление старше ее. — Из повелительной формы связки возник разделительный союз *bud* (*budťo*, *budže*). В общем можно сказать, что повелительные предложения сыграли в развитии чешского сложного предложения и союзов небольшую роль, и нельзя сказать, чтобы вообще какой-либо союз возник из частицы повелительного наклонения.

(3) Предложения восклицательные или, по крайней мере, с эмо-

³⁶ Т. П. Ломтев, *Очерки по истор. синтаксису*, 488.

³⁷ Там же, стр. 494.

³⁸ О ситуации в диалектахср. J. Chloupek, *Východomoravské věty se spojkovaly s o*, SaS 20 (1959) 261n.

циональной окраской, содержали частицы и наречия, которые могли превратиться в союзы. Их трудно отграничить от союзов-частиц присоединяющих или начинаяющих предложения в примитивном сочетании предложений.

В настоящую восклицательную частицу превратилось местоименное наречие *kak/o/ž/* (в риторических вопросах), и в дальнейшем развитии перешло в изъяснительный и уступительный союз. (В обеих функциях *kak/o/ž/* сменилось, наконец, союзом *jak/o/ž/*). К восклицательной частице восходит, по всей вероятности, союз *ač* (<**a + če*); его объяснение из *a + čl* (= вопросительная частица) неубедительно. Роль эмоциональной частицы выполняло еще в историческое время *však/o/*, медленно переходившее в противительный союз.

(4) Особую группу представляют союзы, которые объясняются как возникшие из частиц дейктического значения (первоначальных междометий). Это прежде всего *ano* и *nali/t/*, отчасти *že* (*ež, jež*), *jak/o/*, *až*; когда-то сюда относились, быть может, даже союзы *a*, *i*. (Междометное происхождение *však/o/* остается сомнительным.) Дейктические частицы указывали на содержание предложения, ставшего впоследствии придаточным (в значении „вот“ или тому подобном).

От дейктических слов следует отличать местоименные частицы или наречия препаративного или анафорического значения. Ср. разницу между следующими предложениями: *řekl to* (= *toto*, вот это): *někdo přichází* (он сказал вот что: кто-то приходит) — *řekl: to!* (= *hle*, вот!) *někdo přichází*. Границу между указанными значениями трудно установить, но в общем можно предполагать, что междометная функция частиц развилась там, где можно было на что-то наглядно показать (напр. в изъяснительных предложениях после глаголов чувственного восприятия); в других случаях более понятной и вероятной кажется функция указательной (препаративной) частицы. Это касается союзов, образованных от относительно-местоименной основы **jo-* (*doňadž*..., *jeliko/ž/*, *ježto*, *jedyž*, *jedaž*; *jak/o/* в некоторых значениях).

(5) Небольшая группа союзов развилась из частиц или наречий ограничительного значения. Вполне отчетливо это видно у союзов *jen*, *jenom*, *jenže* (< *jedno*) и *sotva*, *jedva*, потому что их союзная функция возникает только в историческое время. То же самое значение имело *le*, представленное в древнечешском языке лишь единичными примерами и вошедшее в состав союзов *ale*, *leč* (< *le + če*, тождественное с *če* в *ač/e/*), *leda*.

Кроме названных случаев, наречия — за исключением местоименных — играли в образовании чешских союзов лишь малозначительную роль. В союз превратилось только *lib/o/* (< *l'ubo*), к функции союза приблизились *pak* (ср. также союз *pakli*), *obák* // *obáč*, *jinak*, *sice*, *přece*. Другие наречия вошли в состав сложных и составных союзов, напр. *jakž brzo*, *jakž rychle*, *iñned jakž* (< *hned jak*), *dřéve než*, *prvě než*, *alebrž*, *abrž*, *nébrž*.

(6) Отрицательные частицы *ne* (*né*, *nie*) и *ni* становились основой союзов *než*, *nebo*, *neda*, *nébrž* (этот союз возникает только в XV в.), *ani*, *aniž*, *ni*, (*niž*). У союзов с *ne* можно предполагать первоначальную предикативную функцию этой частицы: она представляла номинальное предложение.³⁹

³⁹ См. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty II*, 57.

(7) В союзы превратились предложения с формами глагола *byti*: условный *jestliže*, разделительный *bud* (*budo*, *budže*) и уступительно-условный *budiši*. Этот процесс совершился в историческое время, так что его можно изучать на материале древнечешских памятников.⁴⁰

(8) Специальную проблему представляет упомянутое развитие союзной функции составной части кондиционала *by* (*bych...*).

4. Следы первоначального значения относительно долгое время удерживаются иногда в союзах, как более или менее яркая окраска, сопутствующая их союзной функции или определяющая их применение. В общем можно сказать, что в предложениях с союзами и союзовыми словами вопросительного происхождения выступает сначала всегда условное отношение к главному предложению; союзы дейктического и указательного происхождения часто выражают содержание восприятия, мысли, речи и т. п., причину, следствие, образ действия (при помощи сравнения); союзы восклицательного происхождения выражают уступительное отношение, эмоционально окрашенную причину (= „ведь“), эмоционально окращенное сообщение (в предложениях дополнительных) и т. п. На основе указанной разницы можно, напр., с известной долей правдоподобности определить, в каких типах сложных предложений *když* сменило *jedyž*, *jedaž* (указательного происхождения), а в каких типах развилось его союзное значение непосредственно — хотя архаическое *jedyž*, *jedaž* сохранилось в древнечешском языке в единичных примерах. (Ср. также § 16.) Подобных примеров мы могли бы привести больше. Они свидетельствуют о пользе более широкого подхода к изучению происхождения союзов, сжатый обзор которого мы здесь представили.

Не надо подчеркивать, что все обобщения должны опираться на тщательный филологическо-лингвистический анализ материала из отдельных языков. Таким образом можно будет избежать многих ошибок, вытекающих из априористического подхода.⁴¹ Цель такого исследования — сравнительное изложение происхождения и развития славянских союзных средств. Она, на наш взгляд, в будущем вполне достижима.

⁴⁰ Ср. *Vývah...* § 69, 240, 252. Характер предложения имела по своему происхождению также частица *nech/aj*, выступавшая в роли уступительно-условного союза.

⁴¹ Такой подход — вытекавший из узко ограниченного материала и из тогдашнего состояния науки — сильно уменьшает ценность пионерского труда Т. Маретича (T. Maretić, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad Jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti 86, 89, 91, 93 (1887—1888)).

K OTÁZCE VÝZNAMŮ A FUNKCÍ SPOJEK

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1967, A 15, 27–36)

1. Spojky se řadí mezi slova gramatická, tj. slova, „která vyjadřují větné vztahy slov nebo vět, s nimiž se spojují; sama o sobě vlastní plný význam nemají, nýbrž nabývají ho teprve ve spojení se slovy jinými (v pádech předložkových, ve spojení s uváděnou nebo připojovanou větou nebo s připojovaným větným členem apod.).“¹ Mluvíme-li tedy o významu spojek, nemáme na mysli význam lexikální, ale gramatický — vyjadřování mluvnických významů a vztahů. Event. zbytky lexikálního významu, které mají zejm. spojky složené s adverbiálními komponenty, pouze zpřesňují nebo zabarvují základní mluvnický význam spojky. Srov. např. rozdíl mezi časovou spojkou *jak* a *hned jak*: *Uděláme to, jak se vrátíš* // *hned jak se vrátíš*. Spojka zde vyjadřuje v obou případech časový vztah s odstínem rychlého nástupu hlavního děje po předčasném ději vedlejším; *hned* tento odstín podtrhuje. Cím větší míru lexikálního významu si takový komponent složitého spojovacího výrazu zachovává, tím je samostatnější a tím spíše může být od vlastní spojky oddělen a začleněn do věty řídící (např. *Hned to uděláme, jak se vrátíš*). Obě konstrukce nejsou ovšem zcela souznačné.

V definici spojek se obvykle zdůrazňuje jejich dvojí funkce: 1° spojovat jednotlivé členy větné nebo věty; 2° vyjadřovat přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět.² Toto vymezení, vcelku správné, je při podrobnějším zkoumání nutno zpřesnit a doplnit. Složitější je situace u spojek větných, v souvěti, a proto se budeme zabývat především jimi.

2. Zastavme se nejdříve u první z uvedených funkcí — spojovací. Je vyjádřena již v samém názvu *spojka* (nejen v češtině, ale ve většině jazyků, které navazují na lat. termín *conjunction*), a už to jistě ukazuje, že se tradičně považuje za funkci základní.

Slova ve větě a věty v souvěti jsou spjaty mezi sebou syntaktickými vztahy — buď vztahem koordinace, nebo vztahem subordinace; vedle toho bývají součástí větných celků slova, výrazy nebo celé věty povahy parentetické, které se do syntaktických vztahů mezi větnými členy nebo větami v souvěti nezačleňují. K vyjádření syntaktických vztahů máme různé prostředky, mezi nimi i spojky.

21. Dominantní postavení mají spojky při vztahu koordinačním, neboť vedle nich nedisponuje jazyk při spojení členském ani větném jinými rovnočennými prostředky. Ale ani zde nejsou prostředkem nezbytným: koordinační spojení může být asyndetické, bez spojovacích slov. Větné členy spojuje dostačně jejich společná syntaktická funkce ve stavbě věty, věty v souřadném souvěti pak jejich syntaktická rovnoprávnost. Vnějším signálem koordinačního vztahu bývá zpravidla sepětí intonační — oddělení souřadných syntaktických

¹ Viz B. Havránek – A. Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 78.

² Srov. tamt. 271.

jednotek nekoncovými předěly, tj. pauzou s předcházející polokadencí a se speciálním popauzovým intonačním nasazením.

Na druhé straně se používá souřadicích spojek i tam, kde o spojení koordinacní nejde: 1° Při opakování výrazů, např. *Dlouho a dlouho si na to nemohl vzpomenout. Nikdo, ale nikdo mu nerozuměl.*³ — 2° Při dodatkovém připojení rozvíjejícího výrazu, který je složkou jádra výpovědi, např. *Celou úlohu napsal sám, a pékně. Pomohli jím, ale neochotně.*⁴ — 3° Při navazování nové výpovědi na předcházející výpověď nebo na celý kontext po koncovém předělu, např. *Najdeme si to sami. Nebo to najde pan Tomeš* (K. Čapek). /A:/ *Neměl jsi to dělat!* /B:/ *Ale dokázal jsem to!*

Zejména případy 2. typu se výrazně liší od koordinace — jde zde o specifické připojení rozvíjejícího člena k větnému celku. Ve všech třech případech mají spojky velice blízko k částicím, to znamená, že nejsou výrazovým prostředkem vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, ale že jsou zaměřeny spíše k té syntaktické jednotce, u které stojí, ke které patří: modifikují její význam, ovšem na pozadí případů jiných, obvyklých, očekávaných apod., a tím zároveň vyjadřují vztah ke kontextu.⁵ Přitom jasně cítíme významovou a funkční souvislost s užitím v koordinačním spojení větných členů a vět (srovн. též vytýkací částice *i, ani* a jejich spojkové užití) — musí tedy být i složkou „významu“ souřadicích spojek něco, co není bezprostředně spjato s funkcí spojovací. Užší souvislost je tu s druhou připomenutou funkcí spojek: s vyjadřováním větného a obsahově významového poměru členů a vět. Ale i zde je rozdíl, protože nejde o vyjádření významového poměru souřadných jednotek. (O tom srov. dále v odst. 31).

22. Při vztahu subordinacním se využívá ve větě jednoduché převážně jiných prostředků k vyjádření syntaktických vztahů: slovnědruhové povahy slov a tvarů ohebných slov, ať už slouží bezprostředně k vyjádření syntaktické závislosti (při shodě a rekci), nebo jen nepřímo při primárním vyjadřování příslovečných významů (při tzv. přimykání).⁶ Spojky zde mají postavení zcela okrajové: spojka *jako* signalizuje doplňkovou platnost shodného substantiva nebo způsobový srovnávací význam celého výrazu, spojka *než* zřetelově srovnávací význam výrazu, u kterého stojí; srov. *Znal jsem ho již jako chlapce. × Vypadá stejně jako před deseti léty. // Vypadá lépe než před deseti léty.*

V souvětí podřadném mají spojky naproti tomu úlohu základní; vedle nich se podle závažnosti řadí jen relativia (vztažná zájmena a příslovce) a interogativa (tázací zájmena, příslovce, příslovce a částice v závislých otázkách). Při analýze funkcí a významů spojek nemůžeme nepřihlédnout i k těmto spojovacím prostředkům odlišné povahy (proti spojkám plní — kromě tázacích častic — funkci členu věty vedlejší), už proto, že mnohé spojky z nich vznikly a mnohdy jsme dodnes na rozpacích, máme-li spojovací prostředek hodnotit jako spojku nebo jako relativum (např. *jak, dokud*).⁷

³ Viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965⁸, 120—124.

⁴ Tamt. 119.

⁵ Viz J. Bauer, *Spojky a částice*, Sborník prací fil. fak. Brno 1964, A 12, 133—134; viz zde 377—378.

⁶ Srov. K. Hausenblas, *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování*, Bulletin VŠRJL 2 (1958) 3—31.

⁷ Viz J. Bauer, *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221—226. Srov. též statí *Spojky a příslovce*, Sborník prací fil. fak. Brno 1962, A 10, 29—37. Viz zde 361—366 a 351—360.

Přihlédneme-li k vyjadřování syntaktického vztahu subordinace ve větě jednoduché, musíme si položit otázku, zdali spojky vedlejších vět plní v souvětí skutečně vždy a ve stejné míře funkci spojovací. Zejm. u vět příslovečně určovacích, které jsou větným protějškem příslovečného určení, musíme myslit na analogii s přimykáním: tak jako tvar ohebného slova nebo neohebný výraz jako celek je zde především vyjádřením jistého příslovečného významu, který je zpravidla zřetelný i mimo syntaktickou dvojici s členem nadřazeným, tak i spojka v příslovečné větě vyjadřuje především jistý příslovečný význam celé věty vedlejší. (K tomu se vrátíme dále v odst. 32 a 41.)

Ve větách vedlejších s jinými syntaktickými funkcemi — zvl. předmětných, podmětných, přívlastkových, event. i jiných — se zpravidla spojce příčítá čistě spojovací funkce a považuje se jen za výrazový prostředek syntaktického vztahu. Zejm. u spojky *že* se často zdůrazňuje, že „má dnes funkci čistě syntaktickou (vyjadřovat silnou závislost) s významem nulovým.“⁸ Pokusíme se dále ukázat, že ani v tomto případě není takové tvrzení správné — spojka *že* (a podobně i spojky *aby*, *jak* aj.) nevyjadřuje jen syntaktickou závislost, ale má výrazné „významy“ další, které s vyjadřováním syntaktické závislosti bezprostředně nesouvisí.

Podobně jako u spojek souřadicích nemůžeme pominout skutečnost, že se i podřadicích spojek užívá také tam, kde se syntaktická závislost nevyjadřuje: 1° Uvozuji samostatné věty citově zabarvené a mají tu funkci citových nebo obsahových částic, např. *Že to nedokážeš! Aby už byl večer! Kdybychom to byli věděli!* — 2° Uvozuji větné vsuvky, které se nezačleňují do syntaktické stavby věty řídící: *Voda se kupodivu, abych tak řekl, umoudřila* (Langer). *Šlape si poněkud, jak se říká, na jazyk* (Holeček). *Měl nějaký malér po revoluci, nemýlím-li se* (Březovský).

Větné vsuvky se často blíží větám zřetelovým nebo podmínkovým, event. i srovnávacím;⁹ tím je souvislost s užitím odpovídajících spojek v normálním podřadném souvětí jasně dosvědčena. Užití spojek *že*, *aby*, *kdyby* (event. i dalších) v samostatných větách nemůžeme prostě odbýt tím, že je nazveme částice — musíme se ptát, proč mohou ve funkci částic vystupovat a zdali je v obojím užití něco společného. Je třeba hledat obecný invariantní význam, který je vlastní těmto slovům ve všech různých možnostech jejich užití.

Z našich úvah vyplývá, že funkce žádné spojky — ani souřadicí, ani podřadicí — nelze redukovat jen na funkci spojovací, tj. na pouhé vyjádření syntaktického vztahu; funkčně-významová složka spojek je vždy bohatší a komplikovanější.

3. Jako druhá základní funkce spojek se uvádí vyjadřování větného i obsahově významového poměru členů a vět. Je samozřejmé, že tato funkce je nerozlučně spjata se spojovací: vzájemný poměr lze vyjadřovat jen u členů a vět mezi sebou syntakticky spojených.

Teoreticky je ovšem možno připustit, že by spojka vyjadřovala jen významový poměr syntaktických jednotek, jejichž syntaktické sepětí je již vyjádřeno jinak. V souvětí se zdá

⁸ Citát ze statí J. Hrbáčka *O syntaktické funkci korelativního spojení řídící a závislé věty*, SaS 25 (1964) 82. S podobným názorem se setkáváme v naší i zahraniční jazykovědě často.

⁹ Viz J. Bauer-M. Grepl, *Skladba spis. češtiny*, 230–231.

oddělení obou funkcí spojek dosti umělé; jde zde spíše o teoretickou abstrakci, o rozlišení dvou aspektů jediné funkce. Ale ve větě jednoduché takový případ máme: substantivní doplněk *s jako*. Jeho syntaktická závislost na substantivním členu věty (podmětu, předmětu, event. i jiném) je vyjadřována shodou; v starém jazyce to bylo jediné vyjádření syntaktického vztahu (*jako* se u doplňku nekladlo). Spojka *jako* pak pouze signalizuje, že zde jde o vztah doplnkový (k odlišení od jmenného příslušku a shodného substantivního přívlastku). Pro tuto svou zvláštní funkci bylo *jako* při doplňku chápáno nikoli jako spojka, ale jako příslovce;¹⁰ jde tu však o slovo mluvnické, bez vlastního věcného významu a neplníci funkci větného člena, takže je takto hodnotit nelze.

Také spojky *jako* a *než* u srovnávacích obratů mají svérázné postavení: signalizují pří-slovečnou srovnávací platnost výrazů, u kterých stojí, a podoba těchto výrazů se řídí význa-mem nebo funkcí, které by měly jako členy věty nevyjadřující srovnání; např. *Cítil se tam jako doma // jako u maminky // jako za dětství // jako malé dítě. Odjedeme dálé než vy // než včera // než do Prahy atp. Miloval ji více než sebe // než před rokem // než ve vlasti // než z po-ninnosti.*¹¹ Zde tedy spojka vyjadřuje určitý příslovečný význam uváděného výrazu, a tím umožňuje jeho zapojení do syntaktické stavby věty jako příslovečného určení, ať je v jakékoli podobě (ať jde o výraz přimykající, řízený nebo shodný).

31. Souřadicí spojky se mezi sebou liší právě tím, jaký významový vztah mezi souřadně spojenými členy nebo větami vyjadřují. Zmínili jsme se o tom, že koordinační vztah sám o sobě nemusí být spojovacími prostředky vyjádřen (v. odst. 21); v tom případě však není zřetelně signalizován druh koordinačního vztahu (jen částečně jej lze naznačit rozdíly v intonaci) a vyplývá pouze z obsahu syntaktického celku. Z toho lze vyvodit závěr, že vyjadřování významového vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami je u souřadicích spojek funkce základní. S ní souvisí i jejich užití mimo koordinační vztah — významově, funkčně i geneticky. Souřadicí spojka signalizuje obvykle jistý významový vztah následující syntaktické jednotky k jednotce předcházející;¹² užita v rámci jedné jednotky mimo koordinační vztah signalizuje její významový vztah ke kontextu nebo k situaci. Přitom může docházet k modifikaci tohoto vztahu (liší se významově od skutečné spojky).

Toto zjištění zdánlivě neplatí pro spojky mnohoznačné, zvl. pro spojku *a*, která se někdy považuje za pouhé vyjádření koordinačního vztahu bez specifických významových odstínů. To by bylo správné jen tehdy, kdyby spojka *a* byla významově bezpríznakovým prostředkem k vyjádření všech druhů koordinačního vztahu a ostatní spojky jejimi příznakovými protějšky. Ve skutečnosti je bezpríznakovým prostředkem jen při základním vztahu slučo-vacím a jeho méně výrazných modifikacích ve směru ke vztahu odporovacímu (zejm. při konfrontaci), stupňovacímu a důsledkovému. Naproti tomu při výrazném vztahu odporovacím a stupňovacím se jí buď neužívá, nebo jen jako příznakového protějšku speciálních spojek, zejm. *ale*; při vztahu vylučovacím a důvodovém nebo vysvětlovacím není možná vůbec. Pokud se může střídat v jistých spojeních se spojkou *nebo*, jde tu o dvojí pojetí vztahu, nikoli o sou-značnost spojek (např. *kup si tužku a pero × tužku nebo pero*). Různých sou-řadicích spojek se využívá komplementárně, netvoří asymetrickou korelací

¹⁰ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II²*, P. 1951, 767.

¹¹ Funkce spojky *než* se někdy srovnává s funkcí předložky nebo pádu na základě paralel-ního užití ve výrazech typu *jsem větší než ty // arch. tebe // dial. od tebe*. Ale možnost jejího užití je daleko širší: není vázána na jistý pád substantiva jako předložka a může stát i u výrazů nesubstantivní povahy nebo i u celých vět.

¹² Opakování a dvojité spojky (*i – i, ani – ani, bud – nebo, nejen – ale i*) výrazněji signalizují vzájemný vztah syntaktických jednotek, u nichž stojí.

členu příznakového a bezpříznakového, i když se oblast jejich užití v jednotlivých případech stýká a zčásti i překrývá. Proto je nutno i spojku *a* v dnešní češtině považovat za výrazový prostředek vztahu slučovacího (a nikoli koordinace vůbec), třebaže v pojetí značně širokém.

32. Mnohem složitější je tato otázka u spojek podřadicích. Jen některé jsou „významově jednoznačné“, tj. uvádějí jen určitý typ vedlejší věty, která je v jistém obsahově významovém poměru k větě řídící. Uvedeme nejtypičtější případy: *jakmile*, *sotvaže*, *dříve než a n. j.* při vztahu časovém, také při vztahu účinkovém, *jako* (s kondic.) při vztahu srovnávacím, *protože*, *poněvadž*, *ježto*, *jelikož* při vztahu důvodovém, *jestliže*, *kdyby* při vztahu podmínkovém, *akčoli*, *přestože*, *třebaže* při vztahu přípustkovém. Některé vyjadřují dva vztahy velmi blízké, např. *když* časový nebo časově zabarvený vztah podmínkový. Vesměs tu jde o spojky vět příslovečně určovacích.

Jiných spojek se užívá ve vedlejších větách s různými funkcemi, takže nelze říci, že by vyjadřovaly samy o sobě jistý významově obsahový vztah vedlejší věty k větě řídící nebo jistou syntaktickou funkci věty vedlejší. Nejtypičtější jsou po této stránce spojky *že* a *aby*, proto si jich všimneme podrobněji. Jestliže uvedené spojky nejsou výrazovým prostředkem jistého obsahově významového vztahu, pak nelze tuto funkci považovat pro spojky podřadicí za obecně platnou a je ji nutno přezkoumat i u výše uvedených spojek „významově jednoznačných“.

33. Věta se spojkou *že* může mít funkci věty obsahové, a to podmětné, předmětné nebo přívlastkové, nebo též funkci příslovečné věty účinkové, prostředkové a příčinné, ba i přípustkové: *Říkal // bylo zřejmé // přišel s výmluvou, že mu nevěříš. Tolikrát tě oklamal, že mu nevěříš. Zdůvodnil to /tím/, že mu nevěříš. Byl nešťastný, že mu nevěříš. Má tě rád přesto, že mu nevěříš.*

V některých případech je v řídící větě nutný odkazovací výraz: vždy při větě přípustkové, zpravidla při větě prostředkové a účinkové a většinou i při větě příčinné; naproti tomu při větě obsahové se ho užívá jen ve speciálních případech.¹³ Už z toho je zřejmé, že spojka sama nevyjadřuje příslušné příslovečné významy. Ale vyplývá z toho, že má funkci čistě syntaktickou s významem nulovým, že vyjadřuje jen silnou závislost?

Kdyby tomu tak bylo, nemohla by uvozovat věty příslovečné (u těch o silnou závislost nejde), a ve větách obsahových by se jí mohlo užít všude, kde jde o silnou závislost. Ve skutečnosti je však omezena jen na obsahové věty oznamovací. Těžko pochopitelné by naproti tomu bylo její užití ve větách podmětných (typu: *To, že jsi nepřišel, bude mít vážné důsledky*) — podmět je přece syntakticky nezávislý. Tento rozpor nevysvětlíme ani s pomocí rozdílů v užití odkaazovacích výrazů.

Spojka *aby* uvozuje vedlejší věty, které mohou mít funkci vět obsahových (předmětných, přívlastkových i podmětných), příslovečných vět účelových a účinkových, v jistém případě i vět přívlastkových s významem účinkovým: *Poručili mu // dostal přísný rozkaz // je vhodné, aby přišel včas. Pospíchal, aby přišel včas. Šel tak, aby přišel včas. Nebylo tam člověka, aby přišel včas (= který by).* Při účinkové větě vedlejší je v řídící větě nutný odkaazovací výraz; naproti tomu při větách účelových a obsahových většinou nebývá. Spojka *aby* sama o sobě nesignalizuje ani syntaktickou funkci vedlejší věty, ani její obsahově

¹³ Srov. J. Hrbáček, cit. stat., SaS 25, 1964, 81n., zvl. 86–89.

významový poměr k větě řídí. A přece nelze říci, že by byla jen výrazovým prostředkem syntaktické závislosti, není „významově prázdná“. Všechny věty s *aby* mají něco společného, je zde jistý invariantní význam, který sdílejí se samostatnými větami přacími, v nichž má *aby* funkci částice: *Aby přišel včas!*

Tento obecný význam vět s *aby* jasně vystoupí, srovnáme-li je s větami uvozenými spojkou že: kromě ojedinělých případů¹⁴ nejsou souznačné, ale stojí v jistém protikladu, mají rozdílnou a vzájemně se doplňující oblast užití. Z toho plynne, že i věty se spojkou že mají jistý společný význam, který nelze oddělovat od spojky — je spojkou že vyjadrován, a proto není ani spojka že významově prázdná.

34. Protiklad a komplementární distribuce vět s že a vět s *aby* se nejzřetelněji projevuje v jejich nejčastějším (a lze říci základním) užití ve funkci vět obsahových: že uvozuje obsahové věty oznamovací, *aby* obsahové věty žádací. K nim se řadí jako třetí typ obsahové věty tázací, tj. závislé otázky uvozené tázacími zájmeny, příslovci a částicemi. Všechny tři typy obsahových vět se od sebe liší rozdílnou základní modální platností (ovšem jde o modalitu nepřímou, nikoli přímou: jsou to závislé věty oznamovací, rozkazovací nebo přací a tázací).¹⁵

Ve větách samostatných je základní modální platnost vyjadřována slovesným modelem a intonací: ve větách oznamovacích indikativem (ve zvl. případech kondicionálem) a klesavou konkluzívní kadencí; ve větách pracích částicí s indikativem nebo kondicionálem a stoupavě klesavou konkluzívní kadencí (nebo stejně jako ve větách rozkazovacích); ve větách tázacích buď tázacím slovem s indikativem a stoupavě klesavou konkluzívní kadencí (otázky doplňovací) nebo indikativem a antikadencí (otázky zjišťovací).¹⁶ Kde není modální platnost jednoznačně signalizována slovesným modelem (jako ve větách rozkazovacích imperativem) nebo užitím zvláštního slova s modální platností (částice ve větách pracích, tázací zájmena nebo příslovce v doplňovacích otázkách), má rozlišovací platnost intonace: jen intonaci jsou rozlišeny věty oznamovací a zjišťovací otázky.

Ve větách vedlejších není intonační rozlišení možné, protože nemají svou vlastní koncovou intonaci: proto musí být nepřímá modální platnost, kterou věty obsahové mají, vyjádřena jinak: v obsahových větách oznamovacích ji signalizuje spojka že, v závislých zjišťovacích otázkách tázací částice *li*, *zdali*, *jestli*. V závislých otázkách doplňovacích je tázací platnost dostatečně vyjádřena tázacím zájmenem nebo příslovcem.

Ve vedlejší větě nelze užít ani imperativu; místo něho je zde kondicionál. Když vyjadřoval žádoucnost děje sám (*by* mělo funkci spojky), ale záhy se jeho komponent *by* stal součástí spojky *aby*.¹⁷ Vedle vět s *aby* se v omezené míře užívá indikativních vět s *at* — částice *at* nabývá funkce spojky a signalizuje žádoucnost děje ve větě závislé stejně jako ve větě samostatné.

¹⁴ Jde o podmětné věty obsahové typu *Není možné, aby byl mrtev // že je mrtev*. V dnešním jazyce je to typ okrajový.

¹⁵ Srov. mou stať *Souvětí s větami obsahovými*, Sborník prací fil. fak. Brno 1965, A 13, 55–66. Viz zde 277–289.

¹⁶ Podrobněji viz J. Bauer–M. Grepl, *Skladba spis. češtiny*, 16–19.

¹⁷ Prací význam míval i druhý typ kondicionálových vět, v nichž když plnilo samo *by* funkci spojky — podmínkové věty s *kdyby*. Proto se jich užívá i jako samostatných vět pracích, v nichž má *kdyby* funkci přací částice, pod. jako vět s *aby*: *Kdyby už bylo hezky // Aby už bylo hezky!*

V starším jazyce měly kondicionálové věty s *by*, *aby* širší uplatnění — v rámci vět obsahových se jich užívalo i jako závislých vět oznamovacích s omezenou jistotou děje (při ději zdánlivém, domnělém, popřeném apod.), ale časem se jich přestalo téměř úplně užívat. Proto je dnes spojka *aby* v obsahových větách téměř jednoznačným signálem závislých vět žádacích, tj. rozkazovacích nebo pracích.

V obsahových větách oznamovacích a tázacích je základním modelem indikativ; kondicionálu se užívá místo indikativu v podstatě za stejných podmínek jako v samostatných větách oznamovacích a tázacích, zvl. při podmíněnosti děje. Přitom zůstává v obsahových oznamovacích větách spojka *že* a v obsahových tázacích větách příslušné tázací slovo jako ve větách indikativních.

Formou oznamovací věty lze vyjádřit ve větě samostatné a stejně i ve větě obsahové také děj nutný nebo žádoucí — s pomocí modálního slovesa nebo predikativa: *je nutno odejít* / *musíme odejít* // *říkal, že je nutno odejít* / *že musíme odejít*. Základní modální platnost věty se tím nemění.

V rámci obsahových vět dochází ke změně modální platnosti v jiném případě: věty urozené interogativy nabývají platnosti obsahových vět oznamovacích, jsou-li uvozeny ve větě řídící jako oznámení, výrok apod.: *Vyprávěl nám, kde byl a co tam viděl*.

Obsahové věty s *že*, s *aby* a s interogativy tvoří tři komplementární typy s rozdílnými oblastmi užití, podobně jako samostatné věty s různou modální platností. Nejde zde o protiklad členu bezpříznakového a příznakového vytvářející asymetrickou korelací.

V mluveném jazyce, zejm. v lidových nářečích, jsou k tomu náběhy: spojka *že* se stává signálem věty obsahové vůbec a užívá se ji i v závislých otázkách a v závislých větách žádacích (vedle tázacího slova nebo spojky *aby*), např. *Naši vzkazují, že jestli přijedete. Říkali, že abyste tam přišel*. Někdy nabývá že významu „prý“ a vkládá se pak i do jiných vedlejších vět. Ve spisovném jazyce však k tomuto vývoji nedošlo.

Spojka *že* má v obsahových oznamovacích větách příznakový protějsek ve spojce *jak*, která vyjadřuje závislé oznámení se zřetelem k průběhu děje.¹⁸

35. Vyjadřování závislé modality je charakteristické jen pro věty obsahové — ostatní vedlejší věty skutečnou základní modální platnost přímou ani nepřímou nemají. Zkoumáme-li však užití vět s *že* a vět s *aby* v platnosti vět příslušených, vidíme, že i zde se odráží aspoň sekundárně jejich modální platnost: vedlejší věty s *že* mají vždy platnost nějakého tvrzení, konstatování, věty s *aby* platnost děje žádoucího nebo nežádoucího. Proto mohou věty s *že* vyjadřovat děj, který je výsledkem jiného děje (věty účinkové), který pomáhá jiný děj uskutečnit (věty prostředkové) nebo který jiný děj vyvolává (věty přičinné); může jít i o reálný děj, uskutečnění jiného děje nepříznivý (věty připustkové). A věty s *aby* vyjadřují děj, kterého se má nějakým jiným dějem dosáhnout (věty účelové) nebo který má z nějakého děje vyplynout jako jeho důsledek (věty účinkové).

Podobné modální zabarvení proniká i v samostatných větách s *že* a *aby* ve funkci částic: *Že upadneš!* (= jistě upadneš; myslím, že upadneš). *Že je to on!* (= to je jistě on). *Aby už bylo ráno!*

Můžeme tedy pro všechny věty se spojkami *že* a *aby* stanovit jako obecný invariantní význam modální zaměřenosť: pro věty se spojkou *že* význam konstatování, oznámení, pro věty se spojkou *aby* význam žádoucnosti.

¹⁸ O dnešním stavu obsahových vět v češtině viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spis. češtiny*, 173–180.

nebo nežádoucnosti. Primárně vystupuje tato zaměřenost ve větách obsahových jako závislá modální platnost oznamovací nebo žadací, sekundárně se uplatňuje ve funkci vět příslovečně určovacích a stává se předpokladem k užití těchto vět v některých příslovečných významech. Naopak zase brání v jejich užití ve významech jiných: věty s že nemohou být účelové, protože jim chybí význam žádoucnosti, a věty s aby nemohou být příčinné, protože žádoucí příčina se mění v účel. Spojky že a aby jsou v dnešním jazyce výrazovým prostředkem modálního zaměření vět, které uvádějí — je to význam těchto spojek.

Přitom je třeba zdůraznit, že se tento jejich význam uplatňuje primárně ve větě samé, v její modální platnosti, a teprve sekundárně navenek, v zapojení věty do souvětného celku; je to funkce blízká funkci částic. Proto mohou tyto spojky uvozovat i věty samostatné a plnit tak úlohu skutečných částic, aniž změnily svůj základní význam.

4. Zkoumáme-li izomorfismus vedlejších vět se spojkou že a větných členů, zjišťujeme, že jim ve větě jednoduché odpovídá nejspíše dějové substantivum, např. *Vyprávěl o neštěstí v Deštnici // že se v Deštnici stalo neštěstí. Byl zklamán tvou nedůvěrou // tím, že mu nevěříš. Má tě rád přes tvou uzavřenosť // přesto, že jsi uzavřený*. Nejbližším protějškem vět s aby ve větě jednoduché je zase infinitiv (třebaže oblast jeho užití je dnes v češtině užší): *Poručili mu odejít // aby odešel. Není možné tam jít // abychom tam šli. Spěchal nás varovat // aby nás varoval*. Jde tu však převážně o užití infinitivu ve funkcích substantivních, takže oba typy vedlejších vět jsou si po této stránce dosti blízké.

Staré rozdělení vedlejších vět podle jejich základní syntaktické povahy na substantivní, adjektivní a adverbiální má své hluboké oprávnění. Spojkové věty z toho mají dvojí funkci — substantivní nebo adverbiální; závislé otázky mají povahu vět substantivních. Složitá je otázka syntaktické platnosti vět vztažných — mohou zastupovat syntaktické substantivum, adjektivum i adverbium. (K tomu se vrátíme na jiném místě.)

Dalo by se říci, že hypotaktický spojovací prostředek — a v první řadě podřadicí spojka — je formémem, který vyjadřuje syntaktickou povahu vedlejší věty. Tuto funkci mají všechny hypotaktické spojky. Vidíme, že je to zase funkce, která se týká především povahy věty vedlejší samé, bez přímého zřetele k její funkci ve stavbě věty řídící. Vedlejší věta dostává jistou slovnědruhovou povahu — podobně jako významové slovo —, a ta ji uzpůsobuje k plnění jistých syntaktických funkcí v souvětném celku. Stejně jako můžeme a musíme zkoumat slova abstrahovaně od jejich funkcí ve větě, můžeme zkoumat i formu a obecný význam různých druhů vedlejších vět samých o sobě, bez jejich roztrhování do několika typů podle větněčenské platnosti.

41. Věty příslovečně určovací mají protějšek v příslovčích: jsou uzpůsobeny k plnění jediné funkce — příslovečného určení, a vyjadřují zpravidla jediný příslovečný význam. Jen v sekundárním užití mohou plnit i funkci jinou (např. přívlastkovou) a mohou mít i přenesený význam. Spojky vět příslovečných vyjadřují současně jak adverbiální syntaktickou povahu věty, tak i její určitý příslovečný význam — časový, způsobový, příčinný, podmínkový atd. Tento význam je zpravidla jednoznačně zřejmý už z příslovečné věty samé, i když neznáme větu řídící.

42. Věty substantivní mohou podobně jako syntaktická substantiva plnit různé funkce. Substantiva jsou k tomu vybavena pádovými tvary a mohou se spojovat s předložkami. Ú vedlejších vět substantivních mají povahu morfémů odkazovací výrazy zájmenné povahy, které jsou součástí věty řídící a svým tvarem vyjadřují syntaktické zapojení vedlejší věty do stavby věty řídící.¹⁹

Tak jako substantivum může v některých pádech (nejčastěji předložkových) plnit též funkci příslovečného určení, může i substantivní věta — zpravidla s příslušným odkazovacím výrazem — plnit funkci věty příslovečné. A tak jako se substantivum někdy adverbializuje, mění se i původní substantivní věta ve větu adverbiální; vnějším výrazem tohoto procesu je vznik jednoznačné složené spojky s příslovečným významem splnutím odkazovacího výrazu s jednoduchou spojkou (*protože, takže, přestože* apod.) nebo aspoň ustálení korelace (*proto — že, tak / tolik / takový — že, přesto — že* apod.).

Adverbializace substantiv a stejně i adverbializace substantivních vět je historický proces, který je stále živý; proto není hranice mezi substantivními větami s funkcí vět příslovečných a větami už skutečně příslovečnými určitá a přechod je tu plynulý. Při popisu dnešního stavu uvádíme věty původně substantivní s ustáleným příslovečným významem (a s ustálenou podobou spojovacího výrazu) právem mezi větami příslovečnými.

43. Izomorfismus vedlejších vět a syntaktických slovních druhů se vyvíjí během jazykového vývoje; není spjat přímo se vznikem souvětí, protože to vznikalo v podstatě těsnějším sepětím více méně samostatných juxtaponovaných vět.²⁰ Nemůže být tedy úplný a neměnný; v nové době se však prohlubuje a stává se stále více rozhodujícím dělítkem typů vedlejších vět. V menší míře se uplatňuje větněčlenská platnost; nejvýraznější je proces adverbializace spojkových a vztažných vět plnících funkci příslovečného určení, spojený s jejich formálním odlišením od vět stejného původu, ale v jiných větněčlenských funkcích.

5. Z našeho rozboru vyplývá závažný rozdíl ve funkcích a významech mezi spojkami souřadicími a podřadicími: souřadicí spojky vyjadřují v první řadě obsahově významový vztah mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, podřadicí spojky ztvárnějí vedlejší větu buď jako syntaktické substantivum (a zároveň vyjadřují její modální zaměřenost), nebo jako syn-

¹⁹ Pronikavou a vcelku velice výstižnou analýzu funkcí odkazovacích výrazů podal v cit. statí J. Hrbáček; naše pojetí ještě posiluje jeho správný názor, že je nelze považovat za větné členy. V některých bodech se však naše pojetí liší. Tak na str. 83 označuje Hrbáček spojovací prostředky jako „prostředky závislosti větné“ (proti „prostředkům závislosti členské“, tj. odkazovacím výrazům); vhodnější by bylo mluvit o prostředcích vytvářejících formu vedlejší věty, jak to ostatně vyplývá i z jeho vlastního výkladu. O nesprávném pojetí že (a do jisté míry i aby, jak) jako spojek s významem nulovým jsme se již zmínili. Na str. 88 se zbytečně odlišuje přisudková věta od vět syntakticky závislých — případě je jako větný člen syntakticky závislý na podmětu. Spíše by zde bylo třeba mluvit o větách podmětných. Za nepotřebné považují rozlišování vět účinkových a způsobových — jde o jeden větný typ jen málo vnitřně diferencovaný. To vše jsou však jen drobné korektury k velmi cenné statii, která může sloužit jako východisko dalšího zkoumání.

²⁰ Viz J. Bauer, *K voprosu o vzniknovenii i razvitiu tipov složnogo predloženija*, VSLJa 6 (1962) 89–111; viz zde 221–242.

taktické adverbium (a zároveň vyjadřují její příslovečný význam). Syntaktickou funkci vedlejší věty ve stavbě věty řídící vyjadřují podřadící spojky sekundárně a neprímo, zčásti za pomoci dodatkových ukazatelů vztahu (povahy morfémů) — odkazovacích výrazů; ty jsou bezprostředním výrazem syntaktické funkce vedlejších vět.

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИЯХ И ФУНКЦИЯХ СОЮЗОВ

1. В определениях союзов, как грамматических слов без лексического значения, подчеркиваются прежде всего две их функции: союзы связывают предложения или их члены; они выражают синтаксическое и семантическое взаимоотношение предложений или их членов.

2. Анализ способов выражения синтаксических связей координации и субординации и употребления сочинительных и подчинительных союзов показывает, что функции и значения всех союзов (даже таких, как чешск. *a* среди сочинительных и *že* среди подчинительных) являются более сложными и что они не ограничиваются одним выражением синтаксической связи без других функций и значений.

3. Что касается сочинительных союзов, их основная функция заключается в выражении семантического отношения предложений или членов предложения, связанных синтаксическими отношениями координации. Подчинительные союзы выражают семантическое отношение к главному предложению лишь вторично. Это можно показать при помощи анализа функций многозначных союзов (*že*, *aby* и др.): они вводят придаточные предложения с разными синтаксическими функциями (дополнительные, подлежащие, определительные, обстоятельственные) и с разным семантическим отношением к главному предложению (изъяснительным, причинным, следственным и т. п.), но у них все же можно определить общую, инвариантную функцию — они придают придаточному предложению определенную модальную направленность, окраску утверждения (союз *že*) или желательного действия (*aby*), что и делает возможным его разное употребление в строем сложного предложения, исключая некоторые функции. Комплémentарным типом к союзным придаточным предложениям являются косвенные вопросы, выражающие при помощи вопросительных слов (местоимений, наречий и частиц) модальную окраску неизвестности или вопроса.

4. Примарная функция подчинительных союзов — это выражение синтаксической природы придаточного предложения. Можно установить изоморфизм основных типов придаточных предложений и частей речи: союзные придаточные предложения носят характер или обстоятельственный, или существительный. Союзы обстоятельственных предложений выражают одновременно определенное обстоятельственное значение (напр. временное, целевое, причинное и т. п.), союзы существительных предложений — модальную направленность или окраску действия. Развые синтаксические функции существительных придаточных предложений выражаются отчасти при помощи относительных слов, которые выполняют роль морфем (дело идет, гл. обр. о разных формах местоимения *to*). Путем адвербиализации некоторые существительные придаточные предложения, выполняющие функцию обстоятельства, превращаются в обстоятельственные предложения.

5. Из приведенного анализа вытекает существенная разница в основной функции между сочинительными и подчинительными союзами: сочинительные союзы выражают прежде всего семантические отношения предложений или членов предложения в рамках синтаксического отношения координации; подчинительные союзы придают придаточному предложению определенный синтаксический характер (существительный или обстоятельственный).

SPOJKY A PŘÍSLOVCE

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1962, A 10, 29–37)

V historickém vývoji češtiny — stejně jako jiných slovanských jazyků — docházelo často k tomu, že různá příslovce nabývala spojovací funkce a měnila se ve spojky. Někde se tento proces dokončil, jinde ještě probíhá nebo zůstal nedokončen. V těchto případech jsme pak často na rozpacích, jak takové spojovací slovo zařadit — je to spojka nebo příslovce? Naše mluvnice a slovníky se tu rozcházejí nebo se rozhodnutí vyhnou tím, že prostě mluví o „spojovacích výrazech“ bez bližší specifikace. Chybí zde jasné kritérium, které by umožnilo stanovit slovnědruhovou funkci spojovacího výrazu. Jde však o otázku teoreticky důležitou a mající důsledky i pro vyučovací praxi (zejména pro větný rozbor); proto se u ní zastavíme a pokusíme se ji řešit.

1. Východiskem musí být slovnědruhová charakteristika spojek a příslovců.

Výstižnou definici spojek podává Havránkova – Jedličkova *Česká mluvnice* (P. 1960, 271): „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahové významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“ Adverbia se tam definují takto (str. 262): „Příslovce jsou slova neohebná, která vyjadřují různé bližší okolnosti dějů a předmětů... Příslovce se spojuje ve větě jako závislý člen se slovesy, s přídavnými jmény nebo jinými příslovci a je pak ve větě příslovečným určením (...), nebo s podstatnými jmény a je pak přívlastkem neshodným (...). — Dále bývá základem jednočlenných vět...“

Z definic vyplývá, že mezi oběma slovními druhy je především rozdíl v jejich syntaktické platnosti: adverbium je větným členem, spojka nikoli. K tomu se druží rozdíl sémantický: příslovce jsou slova lexikální, s vlastním věcným významem, spojky jsou slova mluvnická, bez vlastního věcného významu. Ujasnění těchto rozdílů nám pomůže rozlišit slovnědruhovou platnost spojovacích prostředků ve většině případů. Mnohdy je však řešení obtížnější.

Potíže působí zvláště zájmenná příslovce, která sama plný lexikální význam nemají a pouze odkazují na různé okolnosti místní, časové, příčinné a jiné. Proto nebývá zřetelná ani jejich členská platnost ve větě, a mohou být chápána i jako pouhé vyjádření vztahu mezi větami (nebo větnými členy). Zvláště u původních zájmenných příslovců vztazných je přechod ke spojkové platnosti velmi častý, neboť relativia jsou už ve své původní funkci slova spojovací. Půjde tedy o zjištění, v čem záleží rozdíl mezi relativní a spojkovou platností při spojování vět.

Druhou spornou oblastí je klasifikace slov, která se obyčejně zařazují k příslovcům, ale ve skutečnosti mají jen funkci vytýkající nebo omezovací, takže to jsou spíše částice; od této funkce je pak snadný přechod k užití spojkovému.

A konečně se musíme zastavit u otázky, jak hodnotit spojovací výrazy, které plní vedle funkce spojek v jiných kontextech i funkci příslovců. Jde zde o homonyma nebo o dvě funkce téhož slova — základní a druhotnou?

K řešení všech těchto otázek je nutná analýza nejdůležitějších sporných případů; na ní lze nejlépe osvětlit obecná kritéria, která nám pomohou odlišit

: spojky od příslovci. Musíme si ovšem být vědomi toho, že tu jsou — jako všude v jazyce — i případy přechodné.

2. Nejobtížnější je jasné rozlišení spojek a příslovci v současných spojeních vět a větných členů. Příslovci se tu často užívá k vyjádření různých odstínů základních současných vztahů, a to buď ve spojení se součadicími spojkami (zvl. *a* a *ale*), nebo samotných. Někde je příslovečná platnost zcela zřejmá, např. *Nejdřív o tom jen šuškali, pak se o příhodě mluvílo bez okolků Majerová*. Časová příslovce *nejdřív* a pak zde svým věcným významem naznačují časový sled dějů; obě mají ve svých větách funkci příslovečného určení času, třebaže *pak* vyjadřuje čas jen odkazem na předcházející děj (podobně jako souznačné zájmenné příslovce *potom*). Vztah vět je slučovací a jsou spojeny asyndeticky.

Jiná je situace s opakoványmi spojovacími výrazy *hned* — *hned, brzo* — *brzo, tu* — *tu* apod., např. *Bláznivý apríl, hned slunce, hned cedí!* Otčenášek; *Milada radostí brzo se červenala, brzo bledla* Němcová; *Tu zpororuje, že mi schází knoflík na zimníku, tu že mám odtržené pouťko* Šimáček. Zde nemají příslovce *hned* a *brzo* svůj běžný časový význam (jako ve spojení *přijdu hned* a *vrátili se brzo*) a příslovce *tu* nemá ani svůj obvyklý význam ukázání na jisté místo, ani méně častý význam odkazu na jistou dobu (srov. *zůstaneme tu „zde“*); ve spojených větách nejsou příslovečným určením času. Stala se skutečným výrazovým prostředkem vztahu mezi větami: vyjadřuje rychlé a libovolné střídání dějů. Jde tu o jeden speciální odstín slučovacího vztahu, blízký vylučovacímu.¹ Proto bychom mohli označit tyto spojovací výrazy jako dvojité spojky: mají spojovací funkci, nejsou větnými členy a od stejně znějících příslovci se liší významově. Souvislost s adverbiálním užitím těchto slov se však stále pocítuje a najdeme i případy přechodné.

3. Zvláštní skupinku spojovacích výrazů tvoří původní zájmenná příslovce odkazovací. Spojovací funkce se u nich vyuvinula z anaforické: vyjadřovala navázání na to, co již bylo řečeno nebo známo z kontextu a co se dále nějak rozvíjí nebo doplňuje.² Jsou to především ustrnulé předložkové pády zájmena *ten*: *proto, zato, přesto, nadto, k tomu, např. Nechťela ho prosit, proto se odmlčela* Němcová; *Peruna tu ovšem nebylo; zato tu byl starý švec* Stašek; *Korunní svědkyně je méněcenná; nadto je jí skoro padesát let...* K. Čapek. Slovo *proto* vyjadřuje v citovaném souvětí vztah důsledkový, *zato* odporovací (podobně *přesto*), *nadto* stupňovací (stejně i *k tomu*). Ve všech případech se zde odkazuje na celý obsah předchozí věty, ale zároveň se spojené věty uvádějí do jistého významového vztahu. Slovo *proto* bychom mohli chápout jako příslovečné určení příčiny ve větě *odmlčela se*; jako slovo zájmenné povahy ovšem samo o sobě nevyjadřuje konkrétní příčinu, ale pouze na ni odkazuje. Těžší by už bylo stanovit větně členskou funkci slova *zato*: původní význam příčinný (event. účelový) se již nepocítuje a proniká jen významem odporovací se speciálním zabarvením kompenzace toho, co se říká v první větě. Podobně je *tomu* i v dalších případech. To svědčí pro spojkové chápání uvedených výrazů. A mluví pro ně i převládající poloha na začátku druhé ze spojených

¹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvěti*, P. 1960, 29; V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, P. 1947, 374.

² Srov. I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sb. Vys. školy ped. v Olomouci, Jaz. a lit. 2 (1955) 159.

vět, tedy poloha typická pro spojku.³ Na druhé straně by mohlo proti spojkové platnosti svědčit to, že se téhoto výrazu častěji než samotných užívá spolu se slučovačí spojkou *a* nebo s odporovací spojkou *ale*, *však*; u *přesto*, *nadto* a *k tomu* je to skoro vždy. V takových spojeních je jistě vyjádřením základního vztahu spojka (*a*, *ale*, *však*) a připojený příslovečný výraz tento vztah jen modifikuje. K hromadění spojek v dnešní češtině nedochází⁴ a také v minulosti, kdy vznikaly složené souřadící spojky typu *avšak*, *alevšak*, měl druhý komponent povahu příslovce.⁵

Výsledek našich úvah můžeme tedy shrnout tak, že uvedená slova nelze jednoznačně určit jako spojky, třebaže k nim mají zejména *proto*, *zato* a *přesto* velice blízko.

Snad ještě blíže mají ke spojkové platnosti slova *tedy*, *tudíž* a *přece*, např. *Jsme všichni, můžeme se tedy vydat na cestu Němcová; Kapitál je minimální, tudíž zisk je pohádkový Aškenazy; Cítíl nejasně, a přece silně, že jím dvěma se nelze rozejít Tilschová*. První dvě vyjadřují vztah důsledkový a nemají jasné příslovečné významy (museli bychom je chápat jako příslovečné určení důvodu; původní význam — u *tedy* < *tehdy* časový, u *tudíž* < *tudy* místní a přeneseně způsobový — je již dávno zcela setřen). Slovo *přece* je skoro souznačné s *přesto*: vyjadřuje přípustkový odstín odporovacího vztahu a těžko bychom je určovali jako větný člen (určení přípustky; po původním významu „dále kupředu“ — *přece* vzniklo z *před sě* — není dnes ani stopy). Přitom však nestává *přece* v odporovacím spojení takřka vůbec samo, nýbrž jen se spojkou *a*, *ale* nebo *však*, a také slov *tedy* a *tudíž* lze užít spolu se spojkou *a*: *Chodit se tu nemá, a já teda nechodím* K. Čapek. Slov *tedy* a *přece* se užívá též v hlavní větě podřadného souvětí: *Jestli tomuhle říkáš oddechnout, to tedy promiň Pujmanová. Ačkoli tvář jeho byla klidná, přece tajný hluboký žal zatajit nemohla Jirásek*. V dnešní češtině se v takových případech skutečných spojek neužívá.⁶ Vidíme tedy, že ani zde nelze jednoznačně mluvit o spojkách, třebaže jako příslovce by tato slova vyjadřovala jen velmi obecně odkaz na příčinu, důvod (*tedy*, *tudíž*) nebo na přípustku, tj. překonanou nepříznivou okolnost (*přece*). V této interpretaci nás utvrzuje i příslovečný *tak*, kterého se užívá ve stejných významech jako *tedy* a *tudíž*; platnost obecného odkazu na jistou okolnost zde proniká jasněji.

Ve všech uvedených případech jde tedy o příslovce, která nabývají více nebo méně povahy spojek; spojkové užití však u nich není odtrženo od ne-spojkového. Skutečně spojkovou funkci plní tam, kde jsou sama výrazovým prostředkem vztahu; zde bychom je mohli pro praktickou potřebu s jistou

³ Poloha na začátku věty je v češtině typická pro všechny spojky původní i sekundárně vzniklé. Typické je např. to, že kondicionálové *by* ve funkci spojky je v češtině od samého počátku důsledně na začátku věty vedlejší, přestože *by* jako pouhá součást kondicionálu je jinak stálá příklonka. Odchyly jsou řídké: v oblasti podřadicích prostředků je to spojka *-li*, která vznikla z příklonné partikule tázací a zachovala si nepřízvuknost, v oblasti prostředků souřadících *však*, ale teprve v nové době (v stě. bylo většinou na začátku věty; příklonná poloha souvisí s navazovací funkcí *však*). V novém jazyce převládá také příklonné užití slova *totiž* ve funkci vysvětlovací spojky. Poloha příslovicí ve větě není takto ustálena.

⁴ Výjimkou není ani hovorové *a i > aji*: spojkou je zde *a*, kdežto *i* má zde platnost vytýkací částice „také“, „dokonce“.

⁵ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 70–71.

⁶ Tamt. 350.

výhradou považovat za spojky. Jinde jsou jen součástí spojkového výrazu nebo mají funkci adverbiální, třebaže velmi zobecněnou.

4. V souřadném spojení vět a větných členů se setkáme i s dalšími případy přechodu příslovci ve spojky. Zastavíme se u nejdůležitějších.

Příslovce *jinak* a *sice* je synonymní se spojkou *nebo* v souvětí tohoto typu: *Ani slova víc, jinak se na tebe budu hněvat* I. Klicpera; *A ted ani muk, síc ti krkem zakroutím* Stašek // *Přestaň, kluku, nebo dostaneš facku* Majerová. Významová souvislost s adverbiálním užitím způsobovým (*udělal to jinak*) je u *jinak* zřejmá, ale funkce je zcela odlišná: v citovaném souvětí není *jinak* příslovečným určením způsobu slovesa *hněvat se*. Kdybychom v něm chtěli vidět příslovečné určení, museli bychom velmi obecně říci, že odkazuje na okolnosti, za nichž nastal uvedený děj. Daleko jednodušší je interpretace, že zde není větným členem, nabývá spojkové platnosti a vyjadřuje vztah mezi větami (stejně jako spojka *nebo*). Totéž platí o *sice*; u něho původní příslovečné užití zaniklo, takže dnes žije (jako knižní prostředek) jen ve funkci spojky nebo jako součást dvojitého spojovacího výrazu *sice — ale* apod. Blízko ke spojkové platnosti má i výraz *a sice* s významem vysvětlovacím „*a to*“.

Za příslovce nelze z dnešního hlediska považovat *vždyť* a *totiž*. Slovo *vždyť* je citová částice, mající i funkci důvodové spojky, např. *Cítili jsme se bezpečni, vždyť nás měl převádět československý pohraničník Pluhař*. Slovo *totiž* lze považovat za spojku připojující vysvětlovací větu nebo zpřesňující větný člen, např. *Mistře, já bych nechtěl svému dobrodinci lhát; já jsem totiž tu babu zabil* K. Čapek. O příslovečné platnosti zde nelze mluvit.

Skutečnou spojkou je dnes *jenže*, *jenomže*, vyjadřující omezovací odstín odporovacího vztahu: *Já bych vám to přinesla, jenže jsem to roztrhala, jak mě to rozčílilo* Pujmanová.⁷ Naproti tomu *jen*, *jenom*, užívané při odporovacím vztahu přecházejícím ve výjimkový (např. *Nemocný nemluvil, jen zuby zatímal* Mrštík), souvisí tak úzce s omezovacím *jen* (ve větách typu *Přišel jen Karel; Jen se ohlédl*), že je od něho nelze odtrhnout. Je otázka, má-li tu *jen* funkci příslovce nebo spíše částice. Tradiční pojetí příslovčí si nutně žádá přezkoumání; zvláště je třeba prozkoumat styčnou oblast mezi příslovci a částicemi.⁸ Osvětlení této otázky umožní i rozhraničení spojek a častic, které zde nemůžeme řešit. Sem patří i otázka spojkové funkce slov *těž*, *také* a *az* v slučovacím souvětí (např. *Dlouho svízelně putovala, az konečně se opět v rodné vsi octla* Jirásek); rozhodně je nemůžeme považovat za příslovce. Také původní měrové příslovce *dokonce*, „úplně“ se změnilo ve vytýkací částici („ba i“) a nabyla též funkce stupňovací spojky, např. *A vida, ten člověk ještě pořád stojí a dívá se za ním, dokonce samou pozorností vysunul hlavu z límce* K. Čapek.

5. V oblasti hypotaktických spojovacích prostředků je rozlišení spojek a příslovčí stejně naléhavé; lze tu však dojít většinou k jednoznačnějším závěrům než u prostředků parataktických.

Za příslovce a nikoli za spojky se často považují slova *jen*, *sotva* a arch. *zedva*, *ledva* v časových větách tohoto typu: *Jen vyšli z branky, od plotu se*

⁷ O jejím vzniku viz tamt. 57.

⁸ Srov. M. Komárek, *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě, již (uz)*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 147n., zvl. 152 (tam odkazy na další literaturu).

oddělil kluk Pujmanová; Sotva se odpoledne vrátil Karlík ze školy, zahvízdal u okna Benešová. Z dnešního hlediska jde však o časové spojky zcela synonymní se *sotvaže*, *jedvaže* (ty se považují za spojky obecně, ačkoli tu jen jde o zesílení *sotva* a *jedva* příklonkou *že*) a významově velice blízké k *kned jak*, *jen co*, *jakmile*;⁹ příslovečnou platnost zde nemají. Jiná je situace *jen* v souvětí vyjadřujícím rychlý sled dvou nezávislých dějů, které je svou strukturou blízké souřadnosti, např. *Pan Jakub sotva stačil odložit zimník a vymotat se ze šály, a už byl v pokoji* K. J. Beneš; *Jen jsme odešli a už nás volali.* Zde má *sotva* a *jen* skutečně příslovečnou platnost; věty jsou spojeny souřadně (spojkou *a*) a dvojice příslovčí *sotva* — *už*, *jen* — *už* svým lexikálním významem pomáhá vyjadřit rychlý sled obou dějů. Jsou ovšem i případy přechodné.

Také přípustkové *třeba*, *třebas* je dnes podřadicí spojka, např. *Třeba mu hlava třeštila, oddýchl si Vrba; Líp se žije, třeba lidé naříkají na mizerii* Vrba. Svědectvím hypotaktické platnosti je zde i možnost obojiho pořadí vět, antepozice i postpozice věty přípustkové.

Platnosti účinkových spojek nabýly také adverbializované výrazy *div /že/*, *tak tak že*, *málem že*.

6. Nejdůležitější je otázka rozlišení spojkové a příslovečné platnosti u původních zájmenných příslovčí, většinou vztažných, zčásti i jiných. I zde je hlavním kritériem syntaktická platnost zkoumaných slov: příslovce je větným členem, spojka nikoli.

Tak můžeme např. určit funkci spojovacího slova *jak* v obsahových větách oznamovacích. Jde o věty tří druhů:

a) věty vyjadřující obsah smyslových vjemů, a to jednak předmětové, např. *Pepík viděl, jak otec mrkl na učitele a oba pak přistoupili blíž k výkladní skříni Bernášková; Dobре сlyшel, jak Toník hvízdá k návratu Bernášková; Cítila, jak se jí ve spáncích napínají žily Majerová*; jednak doplňkové, např. *Mikula ji viděl ze strany, jak stála opřena zády i hlavou Majerová; Slyšeli ho, jak se vydal na cestu a dýchá rychle a hlučně napětím Řezáč*;

b) předmětové věty obecně naznačující obsah sdělení: *Vyprávěl nám, jak se měl na dovolené*;

c) věty vyjadřující předmět údivu, překvapení apod. (od původu citově zabarvené věty zvolací, vzniklé z citových otázek), např. *Podíváte se, jak rozsekali tu láhev s koňakem Řezáč; A bylo věru s podivem, jak vznešené myšlenky ho toho dne napadaly a jak krásná slova mu přicházela na rty sama Olbracht*.

V posledních dvou druzích obsahových vět jde o příslovce *jak*, plnící ve vedlejší větě funkci příslovečného určení způsobu; v typu c) je to příslovce zvolací, od původu tázací, v typu b) tázací (jde o přehodnocenou závislou otázku). (V staré češtině zde bylo v obou typech *kak/o/*.) Potvrzením větně členské funkce *jak nám* může být paralelní užití jiných zájmenných příslovčí a zájmen v těchto typech vět: *Vyprávěl, kde byl, s kým se tam setkal a kdy se vrátil; Podíváte se, kde leží ta láhev // jaká je ta láhev; Bylo s podivem, jaké vznešené myšlenky ho toho dne napadaly*; atd. Zájmenného příslovce nebo zájmena bychom tu užili i v odpovídajících větách samostatných.

K jejich historii v. J. Bauer, *Vývoj...* 225–226.

Naproti tomu v prvním druhu vět jde o spojku *jak* (ve větách předmětových je skoro souznačná se spojkou *že*) — není větným členem ve větě obsahové a vyjadřuje pouze její vztah k větě řídící. Existují však případy přechodné, např. *Byl poučen, jak veřejně věci úzce souvisí se soukromými a že tu nejde jen o Izrael, nýbrž také o něho Olbracht.* Proto mají obsahové věty se spojkou *jak* speciální zabarvení: vyjadřují obsah smyslových vjemů živěji, se zřetelcem k jeho kvalitě, k průběhu děje.

Příslovcem je *jak* v obsahových větách tázacích (závislých otázkách), stejně jako v odpovídajících otázkách samostatných, např. *A zeptali se Zlaté hlavy, jak je to možné Aškenazy; Nu, vypravuj, jak je u vás doma Bernášková.* Naproti tomu spojkovou platnost má *jak* s kondicionálem ve větách vyjadřujících obsah pocitu nebo zdání: *Tu cítila, jako by se živé oči za ní vyčítavě obracely Majerová; V té kratičké chvíli, než je [oči] opět otevřel, se mu zdálo, jako by i jejich sevřením pronikl světelný záblesk Řezáč.*

Za spojku a nikoli příslovce musíme považovat *jak* u substantivního doplňku: *Hana jako dítě také si hrávala za plotem Majerová; Antoš pracoval v Českomoravské jako automechanik Řezáč.* Jako zde nemá funkci větného člena, nýbrž jen vyjadřuje syntaktickou funkci substantiva, u kterého stojí, jeho vztah k řídícímu členu — má tedy platnost spojky, a to spojky podřadící. Její zvláštností je to, že se jí užívá ke spojení větných členů, nikoli vět (podobně jako srovnávací spojky *než*).

7. Složitější je otázka, chceme-li rozlišit *jako, jak* spojkové od vztažného ve větách příslovečných. Obojí vyjadřuje vztah mezi větami; přitom je často obtížné určit, má-li *jak/o/* platnost členu věty vedlejší nebo nikoli. Musíme si proto ujasnit i rozdíl mezi spojovací funkcí spojky a relativu. (Podrobněji se k této otázce vrátíme na jiném místě.)

Podřadící spojka vyjadřuje vztah vedlejší věty k její větě řídící a naznačuje její funkci (o jaký druh určení jde). Naproti tomu relativum vyjadřuje, jak správně vystihl Fr. Trávníček,¹⁰ totožnost, shodu toho, koho nebo čeho se týče vztažná věta, s tím, kdo nebo co je vyjádřen ve větě řídící nebo se z ní rozumí. Při tom neudává, jak je třeba chápat obsah vztažné věty vzhledem k větě hlavní — vztažné zájmeno nebo příslovce se volí podle toho, jakou členskou funkci má ve větě vedlejší a na jaký člen věty řídící odkazuje (event. který člen věty řídící vztažná věta sama zastupuje). Tak např. v souvětí *Vzpomínal na den, kdy ji poprvé spatřil* je užití relativu *kdy* motivováno tím, že plní ve vedlejší větě funkci určení času a že se vztahuje k substantivu s významem časovým; nejde však o větu časovou, ale přívlastkovou.

I. Poldauf¹¹ charakterizuje dále vztažné věty takto: „Vztažná věta je taková věta vedlejší, která stojí ve větě na místě větného člena *determinujícího*, a to jinak než adverbálně, nebo, a to bez omezení, na místě členu pravidelně vyjadřovaného substantivem, aniž přitom uvádí jen myšlenkový obsah něčeho.“ Toto vymezení platí pro tzv. vztažné věty substantivní a adjektivní, tj. podmětové, předmětové a přívlastkové; pozměnil bych je tak, že vztažná věta tohoto druhu přináší vždy nutnou determinaci substantiva (které nemusí být

¹⁰ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II^z*, P. 1951, 721 a 1160. Trávníček ukazuje rozdílnost vztažné a spojkové funkce právě na větách s *jak* vztažným a srovnávacím — a přece nazývá *jako, jak* ve srovnávacích větách příslovcem (str. 717).

¹¹ Srov. cit. stať I. Poldaufa (pozn. 1), str. 160—161.

vyjádřeno, jde-li o obecně pojatého člověka nebo věc — pak má vztažná věta podobnou povahu jako substantivizované adjektivum: *kdo se bojí* = *bázlivec*, tj. *bázlivý člověk*).¹²

Tímto vymezením se ze vztažných vět vylučují vedlejší věty příslovečné, mající funkci adverbální determinace; Poldauf proto uznává za správné, že se „vztažné částice *jako* a *než*, angl. *as* a *then*“ přiřazují ke spojkám — věty jimi uvozené „uvádějí totiž i to, že vedlejší věta obsahuje východisko nějakého srovnání“ (op. cit., str. 161). V historickém vývoji se u příslovečných vět skutečně smazává hranice mezi větami spojkovými a vztažnými a relativu přecházejí ve spojky; přece však je tato otázka dosud složitější. Tak povahu vztažných vět si zachovaly věty místní, uvozované jen vztažnými příslovci (žádné místní spojky nevznikly). Je tomu tak proto, že v souvěti s větou místní jde ve větě hlavní i vedlejší vždy o určení místa, o totožnost místního určení obou vět (abychom mluvili slovy Trávníčkovými): *Přicházím odtamtud, kde sídlí věčný mír* Vrchlický; *Kudy přišel, tudy odešel* Erben. To platí i o větách s nevyjádřeným místním určením ve větě hlavní: *Šel, kudy jej nohy nesly* Jirásek.

8. Rozebrat je nutno především srovnávací věty a srovnávací obraty s *jako*, *jak*.

Vyjadřuje-li se srovnání ve smyslu stejné vlastnosti nebo stejné míry (popříp. úměrnosti) dvou samostatných dějů nebo jevů, zachovává si vedlejší věta povahu věty vztažné a korelativní dvojice vyjadřují totožnost vlastnosti, způsobu, míry apod. Názorně to vidíme na větách s *jaký* — *takový*, např. *Jaký pán, takový krám* Přísloví; *S jakou přišli, s takovou odešli* A. Mrštík; podobně u měrově srovnávacích vět s *kolik* — *tolik*, *cím* — *tím* apod.

Stejnou povahu mají i souvěti s *jak* — *tak* typu *Jak si ustěles, tak si lehneš* Přísloví. Slova *jak* i *tak* jsou zde příslovce, plnící v obou větách funkci příslovečného určení způsobu; jejich korelace pak vyjadřuje stejnou, shodu způsobu obou dějů. Nemůžeme říci, že by vedlejší věta vyjadřovala bezprostředně způsob děje hlavní věty.

Trochu jiné poměry jsou v reálných srovnávacích větách s *jako*, např. *Chlapce to utišuje, jako to za malička chláholilo ji* Pujmanová; *Růža domluvila a děti se k ní sbíhaly ze všech stran, jako se slévají kapky* Bernášková. Zde jde též o totožnost způsobů obou reálných dějů, ale druhý děj se jasně podřizuje prvému (pravidlem je zde i postpozice věty s *jako*) a vedlejší věta nabývá povahy jeho způsobového určení. Od přecházejícího typu se tyto věty liší i formálně tím, že je zde pravidelně *jako*, nikoli *jak*.

Zcela jasná je pak způsobová platnost celé srovnávací věty ireálné, přinášející charakteristiku hlavního děje uvedením podobného děje myšleného, např. *Chodí jako by hledal včerejší den* Pujmanová; *Mluvil do telefonu chladně a klidně, jako by diktoval protokol* Bernášková; *Oba hoši zmizeli od okna, jako když je sfoukne* Pujmanová. Zde nemá *jako* funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší a není tedy příslovcem, nýbrž má spolu s kondicionálovým *by* nebo s *když* funkci srovnávací spojky. Ani odkazovací *tak*, které někdy bývá v hlavní větě, není skutečným větným členem: odkazuje pouze na vedlejší větu a naznačuje její funkci vzhledem k syntaktické stavbě věty hlavní (že je kva-

¹² Viz *Vývoj...* 16.

litativním způsobovým určením). Stejně je nutno posuzovat *jak* i v nevětných srovnávacích obratech: *Strop se klenul jako hvězdne nebe Aškenazy; Hrál si s ní jako s loutkou Olbracht.* Nemá větně členskou platnost, není to příslovce, ale spojka připojující srovnávací obrat, který má jako celek funkci příslovečného určení způsobu.

Od skutečných srovnávacích vět je nutno odlišovat věty vyjadřující, že nějaký děj odpovídá něčí vůli, zvyku, předpisu, že se shoduje s podanou zprávou apod., např. *Je to mrzuté, ale raději žije tak, jak se mi líbí, třebas o několik dní méně Majerová; A pak začal mluvit, tak jak to měl Viktor rád Bernášková; Kovářka přiběhla jako na koni a s ní houf nezvaných kmoter, jak už to bývá Němcová.* Užívá se zde důsledně *jak*, nikoli *jako*, a můžeme je zde považovat za příslovce, které plní funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší.

Vcelku a poněkud zjednodušeně bychom mohli říci, že máme jednak vztažné věty srovnávací s příslovcem *jak*, jednak spojkové věty se spojkou *jak* (nejčastěji s kondicionálem nebo *jak když, jako kdyby* ve větách nereálných) a srovnávací obraty nevětné se spojkou *jak*. U spojky *jak* je ovšem možná apokopa koncového *-o*, takže se formální rozdíl poněkud stírá.

9. O spojkové platnosti *jak* v jiných typech příslovečných vět nejsou pochybnosti; i Fr. Trávníček, který jinak v největší míře označuje spojky příslovečného původu za příslovce, uznává časové *jak* výslovně za spojku.¹³

Naproti tomu se za příslovce často považuje *dokud* a *pokud* v časových větách.¹⁴ Jde o věty určující trvání hlavního děje, a to jednak uvedením souběžného děje, jednak děje, který hlavní děj ukončí (zde je v časové větě vždy záporka *ne*), např. *Dokud bylo koní víc, bylo všude rozsypáno zrní* K. Čapek; *Máš právo myslit si o mně, co chceš, dokud se nepresvědčíš o něčem jiném* Řezáč; *Nebude pokoj, pokud se dělnici na celém světě nespojí* Pušmanová. Geneticky jistě šlo o vztažná příslovce, která měla ve vedlejší větě funkci určení času. Z dnešního hlediska však nemůžeme považovat *dokud* a *pokud* za příslovečné určení ve větě vedlejší, ale za spojku; *dokud ne* je skoro souznačné se spojkami *až* a *než*: *Počkám, dokud nebudeš hotov // až budeš hotov // než budeš hotov.* O přehodnocení *dokud* ve spojku svědčí i pronikavé omezení korelativního příslovce *dotud* ve větě hlavní; pokud se ještě vyskytne, má funkci odkazu na větu časovou a naznačuje její druh. (určení trvání, časové míry, podobně jako *tědy* odkazující na větu s *když* naznačuje, že jde o prosté časové zařazení).

10. Probrali jsme nejdůležitější spojovací výrazy, u nichž není jasné, jde-li o spojku nebo příslovce. Při řešení této otázky nám na prvném místě pomáhá zjištění, má-li spojovací výraz funkci členu vedlejší věty (pak je to příslovce) nebo nikoli (pak je to spojka). S tím úzce souvisí stránka významová: slouží-li slovo pouze k vyjádření významového vztahu mezi větami a větnými členy, nebo má-li zároveň vlastní věcný význam. V oblasti souřadicích spojek je důležité, plní-li spojovací prostředek spojovací funkci sám nebo užívá-li se ho obvykle po skutečné souřadici spojce, vyjadřující základní vztah (spojky se v češtině nekumuluji). Nespojkovou povahu prozradí někdy i to, že se téhož

¹³ *Mluvnice spis. češtiny II², 698.*

¹⁴ Tak např. rozdíl od *Příručního slovníku nový Slovník spisovného jazyka českého I*, P. 1960, 353.

slova ve stejném významu užívá i mimo souřadná spojení vět a větných členů (např. v hlavní větě po větě vedlejší). Analýza nedává všude zcela jednoznačné výsledky, protože proces přechodu ve spojky trvá. Zvláště je třeba posuzovat i slova, která plní vedle spojovací funkce též funkci vytýkací. Pro běžnou praxi lze považovat za spojku spojovací výraz, který sám není větným členem, nemá samostatný lexikální význam a může sám o sobě vyjadřovat vztah mezi větami nebo větnými členy. Jemnější analýza ukazuje, že ani v těchto případech není většinou slovnědruhová změna dovršena.

V oblasti spojek podřadicích vystačíme většinou se základním kritériem — s přezkoumáním větně členské platnosti spojovacího slova. Složitější je situace v příslovečných větách původem vztažných, kde si musíme ujasnit rozdíl mezi spojovací funkcí spojky (vyjadřuje vztah vedlejší věty k hlavní a signalizuje zároveň její funkci) a relativu (vyjadřuje totožnost nebo shodu mezi členem věty vztažné, který zastupuje, a odpovídajícím členem věty hlavní). Tak lze dojít většinou k jednoznačným závěrům. U vět s *jako*, *jak* se ukázalo, že funkční rozdíl je doprovázen zpravidla i rozdílem v podobě spojovacího prostředku: *jako* je vždy spojka, *jak* většinou příslovce. Zároveň zjišťujeme, že některé souvětné typy jsou vnitřně diferencovány (zejm. srovnávací věty s *jako* // *jak*, obsahové věty oznamovací s *jak* aj.).

Analýza zároveň ukazuje, že je nutno přezkoumat tradiční chápání příslovic jako slovního druhu a řešit zejména otázku slov, která nemají skutečnou funkci příslovečnou, nýbrž jen vytýkací nebo omezovací, a stanovit hranici mezi příslovci a částicemi. Stejně pak bude nutno vymezit rozdíl mezi částicemi a spojkami.

СОЮЗЫ И НАРЕЧИЯ

Некоторые наречия выполняют функцию союзных средств, а иногда превращаются в союзы. В таких случаях трудно установить их природу как частей речи. В статье устанавливаются критерии, по каким можно решить этот вопрос, и дается анализ функций наиболее частых союзных средств наречного происхождения в чешском языке.

Основным критерием является функция соответственных слов как частей предложения (гл. обр., обстоятельства места, времени, образа действия, причины и др.), союзы же, как слова без лексического значения, не служат членами предложения. Трудности имеются у наречий местоименного происхождения и у наречий близких по функции и значению усиливательно-выделительным и ограничительным частицам.

В области сочинительных союзных средств надо учитывать также следующие факторы: местоположение союзных средств в предложении (союзы стоят обыкновенно в начале предложения), возможность или необходимость их сочетания с сочинительными союзами *a*, *ale*, *avšak* (это отражает их адвербальный характер, поскольку сочетание двух или нескольких союзов в одно союзное выражение в чешском языке не встречается), их функции и значения в несоюзном употреблении. Анализ показывает, что союзные средства, восходящие к наречиям, в большинстве случаев сохраняют в разной степени адвербальный характер; с практической точки зрения союзами можно считать те слова, которые, не выполняя роли членов предложения, могут сами по себе выражать отношение частей сложноподчиненного предложения или однородных членов предложения.

В области подчинительных союзных средств анализ дает более однозначные результаты. Так, например, слово *jak* в части изъяснительных предложений сохраняет характер наречия, являясь членом придаточного предложения, между тем как в других их разновидностях оно носит характер союза. В придаточных предложениях обстоятельственных приходится выяснить различие между соединительной функцией союзов

и союзных слов: союз выражает отношение придаточного предложения к главному, а относительное наречие выражает тождество и совпадение члена придаточного предложения, в функции которого оно выступает, и соответствующего члена главного предложения, с которым оно соотносится. Таким образом удаётся установить, что слово *jakō* в сравнительных придаточных предложениях и в сравнительных оборотах является союзом, в то время как слово *jak* в других разновидностях сравнительных предложений сохраняет характер относительного наречия; слова *dokud* и *rökud* в придаточных предложениях времени надо признать союзами и т. п.

RELATIVA A SPOJKY

(SLAVICA PRAGENSIA 4 [1962] 221–226)

Spojky a relativia (t.j. vztažná zájmena a vztažná příslovce) jsou nejdůležitější a nejčastější spojovací prostředky. Spojovací funkce je navzájem sblížuje, kdežto rozdílná slovně-druhová platnost je výrazně rozlišuje a odraží se i ve způsobu, jak vyjadřují vztah mezi spojenými větami. Přesto dochází v historickém vývoji ke sblížování spojek a relativ a mnohdy i k přechodu relativ ve spojky. Tak vznikla styčná oblast, v níž je někdy obtížné spojky od relativ odlišit. Rozlišení je však možné, ujasníme-li si podstatu rozdílů mezi oběma druhy spojovacích prostředků a uplatníme-li takto zjištěná kritéria při analýze sporných případů.

1. **Spojky** tvoří zvláštní slovní druh. Jsou to „slova neohebná, která spojují jednotlivé větné členy nebo věty a vyjadřují přitom větný i významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými“. (Havránek—Jedlička, *Ceská mluvnice*, P. 1960, 271). Po stránce sémantické je nutno podtrhnout, že nemají vlastní věcný význam, nýbrž že to jsou slova mluvnická. Jejich spojovací úkon je velmi široký: spojují větné členy, věty v souvětí i samostatné věty v jazykovém projevu; užívá se jich při koordinačním i subordinačním vztahu větných členů a vět.¹

Relativa patří po stránce slovně-druhové k zájmenům a příslovčím (jde ovšem o příslovce zájmenná). Vedle vztažné funkce je jim po stránce syntaktické společné to, že mají funkci větných členů, po stránce sémantické to, že pouze naznačují („zastupují“) určitou nebo neurčitou osobu, věc, vlastnost nebo okolnost, a to ze stanoviska mluvčího.² Vztažná zájmena jsou přitom slova ohebná, vztažná příslovce neohebná (v tom mají blíže ke spojkám). Spojovací úkon relativ je proti spojkám mnohem užší: užívá se jich k připojení vedlejší věty v souvětí podřadném a jen ve velmi omezeném rozsahu — v tzv. nepravých větách vztažných — k vyjádření vztahů koordinačních.³ Ale nejde zde jen o rozdíl kvantitativní, nýbrž i kvalitativní, v samé podstatě spojovací funkce.

2. **Spojka** je pouhým vyjádřením vztahu mezi větnými členy nebo větami. Souřadící spojky vyjadřují významový poměr mezi spojenými členy nebo větami, podřadící vyjadřují vztah vedlejší věty k větě řídící a naznačují, o jaký druh determinace jde. O volbě té nebo oné spojky tedy rozhoduje pouze syntaktický a významový vztah mezi spojenými větnými členy nebo větami.

¹ Viz J. Bauer, *Spojky*, ČJ 8 (1958) 220–226; viz zde 323–328.

² Srov. B. Havránek—A. Jedlička, *Ceská mluvnice* 170; Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, P. 1951, 1112. Stanovisko mluvčího se uplatňuje hlavně ve volbě osobních a přivlastňovacích zájmen a méně výrazně též ukazovacích (bližší a vzdálenější deixe).

³ Teprve po přechodu ve skutečné spojky se začalo původních relativ *jako*, *jak* užívat i ve funkci spojek členských: srovnávací *jako* (viz níže) a slučovací *jak* — *tak i.* — Tzv. nepravá vztažná věta je s předcházející větou nejčastěji ve vztahu slučovacím nebo důsledkovém, někdy i odpovacím (srov. v příslušných kapitolách mého *Vývoje českého souvěti*, P. 1960, a ve statí *Souřadné souvěti*, Kapitoly ze srovn. mluvnice české a ruské II, P. 1961, 299n.).

O relativech se říká, že vyjadřují vztah vedlejší věty k některému členu věty řídící.⁴ To je třeba trochu zpřesnit. Relativum samo vyjadřuje pouze „totožnost, shodu toho, koho nebo čeho se týče vztažná věta, s tím, kdo nebo co je vyjádřen ve větě hlavní nebo se z ní rozumí“ (Fr. Trávníček, op. cit. 721). Přitom neudává, jak je třeba chápat obsah vztažné věty vzhledem k větě hlavní, jakou funkci plní v její stavbě — to vyplývá pouze ze syntaktické povahy členu věty řídící, na který relativum odkazuje. Určité vztažné zájmeno nebo příslovce volíme podle toho, jakou členskou funkci má ve větě vedlejší a na jaké slovo ve větě hlavní odkazuje (rozhodující je věcný význam tohoto slova, nikoli jeho členská funkce). Ukážeme to na příkladech.

Vzpomínal na den, kdy ji poprvé spatřil, a na místo, kde se setkali. Užití vztažných příslovci *kdy* a *kde* je motivováno především tím, že *kdy* plní ve své větě funkci příslovečného určení času a *kde* příslovečného určení místa; je jich možno užít proto, že odkazují na podstatná jména s významem časovým a místním. Obě věty mají funkci vět přívlastkových — nejde zde o větu časovou a místní: tato funkce vyplývá z toho, že se vztahují k podstatným jménům. Za časovou a místní větu bychom je mohli považovat jen tehdy, kdyby substantiva měla sama v řídící větě funkci příslovečného určení místa, např. *Potkal ji znova právě za rok ode dne, kdy ji poprvé spatřil, a na místě, kde se tehdy setkali*, nebo kdyby bylo souvztažným výrazem příslovce (event. příslovečný výraz), např. *Potkal ji znova tam, kde se před rokem setkali poprvé*. Sekundárnost syntaktické funkce vztažné věty jasně vynikne ve srovnání s větou spojkovou: věta *když ji poprvé spatřil* může mít v souvětí jen funkci věty časové, přičemž je sama příslovečným určením času věty řídící, nikoli jen bližším určením časového určení v ní už vyjádřeného: *Když ji poprvé potkal, neodvážil se ji oslovit.*⁵

V souvětí *Kdo chudý je, ten dvakrát dává* (Halas) rozhoduje o užití zájmena *kdo* v nominativu jednak jeho funkce ve větě vedlejší — je v ní podmětem —, jednak to, že odkazuje na obecně míněného člověka. V souvětí *Ceho jsme vydobyli svou prací, to je nám dvojnásob drahé*, je užití genitivu zájmena *co* určeno tím, že má ve vedlejší větě funkci předmětu u slovesa *vydobýt* a že odkazuje na obecně míněnou věc. Podmětová funkce obou uvedených vztažných vět pak vyplývá z toho, že jméno, ke kterému se vztahují a které by mělo v hlavní větě funkci podmětu, je zastoupeno jen souvztažným zájmenem. Tytéž věty by mohly být i větami předmětovými, např. *Kdo byl chudý, toho si nikdo nevšímal*.

3. Řekli jsme, že relativum vyjadřuje totožnost členu věty vedlejší, jehož funkci plní, s členem věty řídící, na který odkazuje. Z toho ovšem vyplývá, že to, co se říká ve větě vedlejší o členu vyjádřeném relativem, platí o příslušném členu věty řídící — vztažná věta tedy přináší jeho bližší charakteristiku. Zcela jasné je to u vět přívlastkových, např. *Úřady jim na to daly listiny, jimiž se mohou vykázati* Olbracht. Zájmeno *jimiž* zastupuje ve větě vedlejší podstatné jméno *listiny* — věta vztažná o nich něco bližšího

⁴ Srov. Havránek – Jedlička, Česká mluvnice 173.

⁵ Na tom nic nemění ani eventuální užití příslovce *tehdy* ve větě hlavní: není v ní samo větným členem, ale pouze odkazuje na větu vedlejší a naznačuje její funkci.

říká. Ale totéž platí i o větách podmětových a předmětových: ty přinášejí charakteristiku obecně pojatého (kteréhokoli) člověka nebo věci, a protože není ve větě hlavní vyjádřen podstatným jménem, nabývají samy platnosti substantivní, podobně jako substantivizovaná adjektiva: *Kdo se bojí, nesmí do lesa* = *bázlivý (člověk) nesmí do lesa* = *bázlivec nesmí do lesa*.

4. I. Poldauf charakterizuje vztažné věty takto: „Vztažná věta je taková věta vedlejší, která stojí ve větě na místě větného členu determinujícího, a to jinak než adverbálně, nebo, a to bez omezení, na místě členu pravidelně vyjadřovaného substantivem, aniž přitom uvádí jen myšlenkový obsah něčeho.“⁶ Snad by se dala definice pozměnit tak, že stojí na místě větného členu determinujícího substantivum, neboť vztažné věty mají v podstatě povahu adjektivní, i když někdy substantivum (podobně jako substantivizované adjektivum) zastupují. Závažnější je však vyloučení determinace adverbiální, dotýkající se především všech typů vztažných vět příslovečných: místních, časových a srovnávacích. Poldauf sám upozorňuje, že „zcela blízké spojkám jsou pak ze vztažných částic *jako* a *než*“, anglické *as* a *than*... Přirazují se proto celkem právem k spojkám a příslušné věty se nazývají srovnávací.“ (Op. cit. 161.)

Vztažné věty příslovečné, plníc funkci příslovečného určení své věty řídící, se v historickém vývoji češtiny a ostatních slovanských jazyků skutečně odtrhly od vztažných vět substantivních a adjektivních a silně se sbližily s větami spojkovými; některá relativia se změnila ve spojky.⁷ Přechodným typem zůstaly věty místní: uvozuje se pouze vztažnými příslovci (zádné místní spojky nevznikly). Ve spojených větách jde vždy o totožnost místa děje; přitom si relativum zachovává platnost příslovečného určení ve větě vedlejší a odkazovací příslovce zase ve větě hlavní. Jasné to vidíme v případech, kde máme ve spojených větách různá místní určení, např. pohybové a klidové, třebaže jde o totéž místo: *Přicházím odtamtud, kde sídlí věčný mír* Vrchlický; *Vrátil se tam, kde se narodil*. Jsou-li obě určení stejného druhu, nebývá v hlavní větě vyjádřeno, ale to na věci nic nemění (např. *Šel, kudy jej nohy nesly* Jiřásek).

Ve větách časových naproti tomu došlo ke splynutí vět původně vztažných se spojkovými. Vztažnou povahu si zachovaly jen věty s *kdy*, zejména když determinují substantivum s časovým významem (tedy když jde vlastně o věty přívlastkové): *Vrátil se ve chvíli, kdy ho nikdo nečekal*, anebo když jde o zdůraznění časové okolnosti. *Vrátil se právě tehdy, kdy ho nikdo nečekal*. Od vět spojkových se odlišily i formálně, když se ustálil rozdíl mezi vztažným *kdy* a spojkovým *když*. Příslovce *kdy* lze považovat za příslovečné určení času ve větě vedlejší; přitom jde o totožnost času v obou větách.⁸ (V ruštině, kde je v obou případech *kogda*, je přechod mezi oběma druhy vět plynulejší, ale

⁶ I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sb. Vysoké školy ped. v Olomouci, Jaz. a lit. 2 (1955) 160–161. V závěru citované definice jde o odlišení vět vztažných od vět obsahových.

⁷ Slovo *než* nelze považovat za vztažnou částici — je to od svého vzniku spojka.

⁸ Srov. příslušné kapitoly v mé práci *Vývoj...*

⁹ Ve větách typu *Přijde, kdy chceš*, v nichž se užívá příslovce *kdy* bez korelátu, nejde z dnešního hlediska o živé spojení souvětné: výraz *kdy chceš* zastupuje zevšeobecňující zájmenné příslovce *kdykoli*.

rozlišení je také dobře možné.) Platnost spojky má *kdykoli*: *Rolničky zazvonily, kdykoli sebou koně pohnuli Němcová.*

Za vztazná příslovce se neprávem považují *dokud* a *pokud* ve větách určujících trvání hlavního děje buď uvedením děje souběžného, nebo děje, který hlavní děj ukončí (časová věta je pak vždy záporná),¹⁰ např. *Dokud bylo koní víc, bylo všude rozsypáno zrní K. Čapek; Máš právo myslit si o mně, co chceš, dokud se nepresvědčíš o něčem jiném Rezač; Nebude pokoj, pokud se dělnici na celém světě nespojí Pujmanová.* Geneticky šlo jistě o vztazná příslovce, která byla ve větě vedlejší příslovečným určením času a odkazovala na totožné časové určení ve větě řídící. Z dnešního hlediska bychom však sotva mohli považovat *dokud* a *pokud* za příslovečné určení času ve větě vedlejší; spíše je to spojka, která už sama naznačuje, o jaký druh časového určení ve vedlejší větě jde. Proto se v dnešním jazyce silně omezilo užívání korelativního *dotud*, a pokud se s ním setkáme, má funkci odkazu na větu časovou (podobně jako *tehdy* u časových vět s *když*). V druhém z uvedených významů je *dokud* ne skoro souznačné se spojkami *až* a *než*: *Počkáme, až budete hotovi // než budete hotovi // dokud nebudeste hotovi.* Za spojku můžeme považovat *dokud* i *tehdy*, když je v řídící větě příslovečné určení času vyjádřené substantivem: *Do pozdního podzimu, dokud nezačaly plíškanice, chodil bos.* Časová věta zde zpřesňuje příslovečné určení času vyjádřené ve větě hlavní, podobně jako věta s *když* v obdobném užití: *Na podzim, když začaly plíškanice, nastaly starosti s obutím.* (Relativa *kdy* bychom zde neužili.) K odkazu na substantivum v jiné platnosti se dnes *dokud* většinou neužívá; také ve významu místního vztazného příslovce už není živé.¹¹

Spojkové platnosti nabyla i původní vztazné zájmeno *co*, užívané v časových větách nejprve jako neshodné relativum. *Nebyl jsem v rodném kraji od té doby, co jsme se odstěhovali do Brna.*¹² V souvětích typu *Neverdo se jí dobře, co česká parta odsud zmizela* (Bass); *Cigárko do úst nevezmu, co budu živ* (Baar) by bylo násilné hledat v *co* příslovečné určení času ve vedlejší větě; je to spojka a celá věta jí uvozená plní funkci příslovečného určení času (na otázky *odekdy* a *jak dlouho*) ve větě řídící.

O spojkové platnosti *jak* (*hned jak*, *jakmile*) v časových větách nejsou v našich mluvnících pochyby.

¹⁰ Srov. např. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², 698; *Slovník spisovného jazyka českého I*, P. 1960, 353.

¹¹ V příkladu *podívám se, dokud to sahá*, citovaném v *Slovníku spis. jaz. čes.* (a stejně označeném jako ojedinělý), nejde o vztaznou větu místní, ale o obsahovou větu s *dokud* původně tázacím.

¹² Věta vedlejší má formálně platnost přívlastkové věty k podstatnému jménu *doba*; to má však jen obecný význam, a tak se celý výraz *od té doby*, který má ve větě řídící funkci příslovečného určení času, chápe jako odkaz na větu vedlejší. Proto zde mohlo neshodné *co* snadno přejít ve spojku. Ve skutečných větách přívlastkových s neshodnými relativy (např. *Komupak asi patří ty krásné hvězdy, co se tak lesknou Němcová; Měla na sobě jen ten mohérový kabát, co v něm běhalo po posílkách Pujmanová*) nemohlo naproti tomu přes formální sblížení se spojkou ke vzniku spojkové platnosti dojít: relativum je sice neobecné a zdánlivě nemá funkci člena věty vedlejší, ale ve skutečnosti člen věty vedlejší zastupuje (podobně jako odkazovací *to*) a má stejnou odkazovací a ztotožňovací funkci jako relativum shodné. Neshodnost zde nevadí, neboť přívlastková věta stojí obvykle hned za určovaným podstatným jménem; kde by bylo neshodné relativum samo nezřetelné ve své funkci člena věty vedlejší, užije se vedle něho v příslušném pádě anaforického zájmena 3. osoby.

5. Složitější je situace u vět srovnávacích s *jak*, *jak*. Ty se během historického vývoje rozštěpily na dva druhy: jedny si zachovaly povahu vět vztázných a ustálilo se v nich *jak*, druhé přešly ve věty spojkové a užívá se v nich *jak*.

Příslovce *jak* se užívá především ve větách vyjadřujících, že děj věty řídí odpovídá nějaké normě, že se shoduje se skutečností apod., např. *Jednal vždy tak, jak mu velela čest a svědomí; A pak začal mluvit, tak jak to měl Viktor rád Bernášková; Vylíčil vše pravdivě, jak se to skutečně stalo.* Vedlejší věta vyjadřuje příslovečné určení způsobu věty řídící, zastoupené v ní většinou odkazovacím příslovcem *tak*; to se někdy přesouvá do věty vedlejší a vytváří s *jak* složený spojovací výraz, ale ke splnutí obou složek tu nedochází (na rozdíl od spojek *takže*, *protože* apod.). Příčina je asi v tom, že si *jak* zachovává funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší, a v obou větách pak jde vlastně o totožnost způsobu.

Podobně je tomu v souvětí typu *Jak si usteleš, tak si lehneš; Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*. Tato souvětí, v nichž vystupuje stejnost nebo podobnost způsobů obou dějů ještě výrazněji, mají zcela paralelní stavbu se souvětmi s *jaký — takový*, vyjadřujícími totožnost vlastnosti (*Jaký pán, takový krám; S jakou přišli, s takovou odešli A. Mrštík*), a s *kolik — tolík, čím — tím*, vyjadřujícími totožnost míry nebo úměrnost dějů (např. *Původně kolik bylo žup, tolík bylo hradu Palacký; Čím dále na kolovrátek hleděla, tím více se jí líbil Němcová*). Máme tedy jistě právo vidět v *jak — tak* korelace způsobových adverbií, podobně jako *kolik — tolík* je korelace měrových adverbií, *jaký — takový* způsobových zájmen apod.

Naproti tomu v souvětích, v nichž se skutečně srovnávají dva děje, užívá se spojky *jak*: *Děti se k ní sbíhaly ze všech stran, jako se slévají kapky Bernášková; Láska sama není věrná, jako vůtr není stálý a oblaka nejsou pevná Bass.* Již sama podoba *jak* nám brání vidět zde způsobové příslovce, které by mělo funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší. Jde zde sice též o totožnost způsobu dvou reálných dějů, ale druhý děj se jasně podřizuje prvému (pravidlem je i postpozice věty s *jak*) a vedlejší věta jako celek nabývá povahy jeho způsobového určení. Zcela jasná je pak způsobová platnost celé vedlejší věty ireálné, přinášející charakteristiku hlavního děje uvedením podobného děje myšleného, např. *Chodí, jako by hledal včerejší den Pujmanová; A jako když je vůtr odnese, hněd byli zase bůhví kde Šrámek.* Zde nelze *jak* vůbec pokládat za člen věty vedlejší — celé *jakoby*, *jako když*, *jako kdyby* má funkci srovnávací spojky. Pokud je v hlavní větě příslovce *tak*, odkazuje pouze na vedlejší větu a naznačuje její syntaktickou funkci vzhledem k syntaktické stavbě věty hlavní.

Stejně je nutno posuzovat *jak* v nevětných srovnávacích obratech, např. *Strop se klenul jako hvězdné nebe Aškenazy; Hrál si s ní jako s loutkou Olbracht.* Nemá zde větně členskou platnost, není to příslovce, nýbrž spojka připojující srovnávací obrat, který má jako celek funkci příslovečného určení způsobu.¹³

¹³ Spojkou a nikoli příslovcem je ovšem i *jak* u doplňku: *Jíž jako dítě ztratila matku; Pracuje tam jako soustružník.* Vyjadřuje zde syntaktickou funkci substantiva, u kterého stojí, jeho vztah k řídícímu členu — má tedy platnost spojky, a to členské spojky podřadící, stejně jako spojky *jak* a *než* v nevětných srovnávacích obratech.

6. Rozbor nejdůležitějších typů příslovečných vět původem vztažných snad ukázal, že i v této oblasti, v níž nerovnoměrný přechod relativ ve spojky zanechal mnoho případů sporných, lze dojít z hlediska dnešního jazyka k pevnějším závěrům, všimáme-li si větně členské funkce spojovacích výrazů a způsobů, jak vyjadřují vztah mezi větami.

Všimněme si z tohoto hlediska i spojovací funkce relativ v tzv. nepravých větách vztažných, např. *Kupec sám přišel, což nikdy nebývalo Sova; Nebylo lze dorozumění docílit, pročež nastal nový boj Jirásek*. Zájmeno což je v druhé větě podmětem; vztahuje se na celý obsah první věty (nikoli na některý její člen) a vyjadřuje totožnost mezi událostí v ní vylíčenou a tím, co se v druhé větě hodnotí. Je to tedy skutečné relativum. Rozdíl proti normáním vztažným větám je v tom, že se druhá věta nepodřizuje první, že neurčuje některý její člen; vztah vět je koordinační a mohl by být vyjádřen paratakticky asyndetickým spojením vět s odkazovacím *to* v druhé větě. Relativem je stejně i ruské *что* v obdobných větách, např. *Jamščiku vzdumaloš' jechat' rekoju, что должно было sokratit' naš put' tremja verstami* Puškin. Ztotožňovat je s obsahovou spojkou *что „že“*, jak se to někdy dělá, je chybnej.

V druhém souvětí by bylo možno považovat *pročež* za vyjádření důsledkového vztahu, a tedy za důsledkovou spojku. Ve skutečnosti však vyjadřuje důsledkový vztah sekundárně tím, že odkazuje na předchozí děj jako na přičinu děje druhé věty; samo zastává funkci příslovečného určení příčiny (podobně jako *proto* v parataktickém spojení vět).¹⁴

ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ СЛОВА И СОЮЗЫ

Союзы и относительные слова выполняют функцию союзных средств. В историческом развитии языка относительные наречия нередко превращались в союзы; в таких случаях бывает трудно установить их настоящую функцию.

Главное различие между союзами и относительными местоимениями и наречиями состоит в том, что союзы, как слова служебные, грамматические, не являются членами предложения, между тем как союзные слова выполняют роль членов предложения, подобно тому как и другие местоимения и наречия. Однако различие касается также их союзной функции: союз выражает отношение между однородными членами предложения или частями сложносочиненного предложения, или же отношение придаточного предложения к главному; относительное слово выражает тождество и совпадение члена придаточного предложения, в функции которого оно выступает, и соответствующего члена главного предложения, с которым оно соотносится, вследствие чего содержание придаточного предложения воспринимается как характеристика определяемого члена главного предложения.

На основе этих критериев в статье дается анализ придаточных предложений местных, временных и сравнительных, и устанавливается, которые из употребляемых союзных средств относительного происхождения можно считать, с точки зрения их функции в современном языке, союзами (временные *když, dokud, pokud, jak, jakmile, co*, сравнительное *jako*), а которые сохраняют еще характер относительных наречий (местные *kde, kdy, kam* и др., временное *kdy*, сравнительные *jak, kolik*). Характер относительных слов, а не союзов, сохраняют и *což, pročež* и др. в присоединительных придаточных предложениях; русское *что* в соответствующем типе предложений также нельзя считать союзом.

¹⁴ Srov. J. Bauer, *Spojky a příslovce*, Sborník prací fil. fak. Brno 1962, A 10, 29–36; viz zde 351–359.

PODÍL CITOSLOVCÍ NA VZNIKU ČESKÝCH SPOJEK

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1963, A 11, 21–28)

1. Původ spojek zajímá jazykovědu již dávno. Významným příspěvkem k řešení této otázky se staly dvě statí českého jazykovědce Josefa Zubatého: *O jistém způsobu užívání zájmena an a on a o jeho původu* (LF 26, 1909) a *Nali, nali-t* (ibid. 27, 1910).¹

Zubatý na základě široce založeného srovnávacího rozboru dokázal, že stč. slova *ano* a *nali*, která nabývala spojkového významu, byla původně deiktická citoslovce s významem „hle, sieh, ecce“ a měla platnost věty. Podrobné osvětlení přechodu citoslovečné platnosti ve spojkovou a rozbor všech funkcí obou slov v staré češtině podal pak Fr. Trávníček v monografii *Neslovesné věty v češtině I. Věty interjekční* (Brno 1930, 43–55 a 58–135). Slova *ano* a *nali* tvořila původně – v projevech bezprostředně spjatých s aktuální situací – citoslovečnou větu, kterou mluvčí ukazoval na nějakou překvapující skutečnost. Když pak byly takové projevy reprodukovány za jiné situace, oslavoval se deiktický význam těchto slov ve význam náladový (takže se stávala jen výrazem náladového zabarvení věty). V jistém kontextu – mezi větami smyslem spjatými – začala se pak chápát za vyjádření významového vztahu vět, tedy za spojky. Často zde pronikal vztah odporovací, rozpor mezi obsahem spojených vět (např. *když pak ona světlost minu, lud sě o jho rově swinu, nali nenie co zahřesti* LegApS 38; řk. „pokoj, pokoj“, *ano nenie pokoje* StřitVrl 244), nebo šlo o připojení obsahové věty oznamovací závislé na slovesech vyjadřujících smyslový vjem (např. *uzře, ano vojska řešská... po něm pospiechají Trojd* 90b; *slyšel, ano dítě pláče Ezop* 116a; *uda sě jemu obrátili i uzře, naliť na skále plášt medu přítlun biese* OtcB 28b; */jelen/ uslyše, naliť psi skuče* Baw 52b). Vedle toho pronikala v jiných kontextech i jiná spojková platnost.

Citoslovečná platnost slov *nali* a *ano* je v stč. ještě přímo dosvědčena. V dokladech, v nichž již převládá – aspoň podle našeho cítění – význam spojkový, svědčí o citoslovečnému původu zejména velmi důsledné užívání tzv. aktuálního prezenta, i když jde o děj minulý (srov. zvláště doklad z LegApS). Svědectvím původní větné platnosti slov *ano* a *nali* vidí Fr. Trávníček v tom, že se po nich v stč. někdy nekladly příklonky, třebaže šlo o slova přízvučná – to ukazuje, že po nich byla původně pauza. Srov. *uzře, naliť lid sě běže* EvOl 2Rg 13.34.

Slovo *nali* vzniklo podle Zubatého z citoslovce *na* a *z* partikule *li*; nebylo příliš rozšířeno a záhy zaniklo. Větší význam v jazykovém vývoji češtiny, a proto i pro pochopení vzniku některých spojek, mělo *ano*. Vzniklo již v předhistorické době z *a ono* (ojediněle se zachovalo i samotné *ono*). Slovo *ono* je ustrnulý tvar neutra ukazovacího zájmena *on*. „Základem užívání slov *ano*, *ono*, o kterém zde mluvíme, je nám zájmeno ukazovací, zejména proto, že deiktické užívání zájmena ukazovacího středního rodu lze sledovat všemi jazyky slovenskými i jinými jazyky indoevropskými“ (J. Zubatý, *Studia a články II*, 74).

2. Toto zjištění J. Zubatého se stalo klíčem k výkladu, jak vznikly další spojky zájmenného původu. Fr. Trávníček dospěl už v *Neslovesných větách* (I, 195–196) k závěru, že „i spojka že je aspoň zástečí, po slovesech vidění, od původu deiktické *e-že* (*je-že*)“, v němž je *e-* (*je-*) totožné s neutrem původně ukazovacím a později osobním zájmenem *je* (srov. rus. *eto*). Ve *Skladbě (Historická mluvnice česká III*, P. 1956, 56–57) tento výklad doplňuje: samotné že vzniklo z partikule *že*, která měla původně platnost deiktického citoslovce, *ež/e*, *jež/e* vzniklo složením zájmenného základu *e-*, *je-* s citoslovečnou platností a citoslovce *že*.

Ve *Skladbě* vykládá Fr. Trávníček jako původní deiktická citoslovce také podřadicí spojky odvozené od zájmenných kmenů: *jako* (str. 58, 77, 85, 89, i jako relativum absolutum), *jedy, jeda* (87–88), *ješto* (93, i jako relativum absolutum 103–104); ze souřadicích spojek k nim počítá *však* (85–86). Vedle toho vyvzouje z původních deiktických citoslovčí i další spojky, které nejsou zájmenného původu: souřadicí *a* (41–42, 44), *i, ale* (46, 119), podřadicí *az* (94n.).

¹ Obě jsou přetiskeny ve *Studiích a článkách* J. Zubatého: statě o *nali* v I. díle 2. sv., 44–57, statě o *an, ano* v II. díle, 53–106.

Jaké argumenty svědčí pro citoslovečný původ uvedených spojek? Ojediněle je dochována citoslovečná platnost některých z nich (ež, že, i, ale, a). U jeda, jedy lze poukázat na doloženou citoslovečnou platnost jeho demonstrativního protějšku *tehdy, tehda*;² to svědčí o tom, že i zájmenná příslovce procházela podobným vývojem jako neutrum *zájmen*.

U jiných spojek se Fr. Trávníček opírá o syntaktickou synonymiku: že (ež), ještě, jako, a se užívá zástří paralelně s *ano* a *nali* ve větách obsahových, a, i, ale, však v apodozi podřadných souvětí paralelně s *tu, aj, tot*. K tomu přistupuje mnohoznačnost většiny těchto spojek: výchozí význam musel být nespojkový, a různé spojkové užití vzniklo až v dalším vývoji v různých kontextech.

U některých spojek se připomíná, že se po nich nekladou příklonky, takže lze předpokládat, že měly větnou platnost a že po nich byla pauza. Ale neplatí to např. pro *však*.

3. Proti výkladu o citoslovečném původu *nali* a *ano* nebyly vzneseny závažné připomínky; podle našeho názoru jej lze považovat nejen za přesvědčivý, nýbrž i za skutečně prokázaný. V ostatních případech se mínění rozcházejí. K stoupencům citoslovečného původu spojek patří např. J. Kurz, který vidí citoslovečnou platnost u slov *a*, *i* připojujících participiální vazby a u staroslověnského *jako* na začátku přímé řeči, resp. i jinde.³ Naproti tomu B. Havránek vybízí k opatrnosti a sám se staví proti výkladu o citoslovečném původu *ež/e*, *že*: alternace *eže* // *iže* v staré polštině, v staré ruštině i v pozdější staroslověnštině a střídání *eže* // *ježe* svědčí o souvislosti s relativem *jъže, jaže, ježe*, které je starobylé. Paralelnost s *nali* nebo *ano* sama nemůže být důkazem pro citoslovečnou platnost *že, ež*.⁴ Proti teorii o citoslovečném původu mnoha spojek byly vzneseny i jiné námitky.

Přesvědčivé řešení této otázky vyžaduje opatrné analýzy materiálu, zpřesnění kritérií, podle kterých na původ spojek usuzujeme, a hledání nových argumentů pro i proti. Pokusíme se vytknout některé zásady a aplikovat je při výkladu českých spojek.⁵

1. Výklad se musí opírat o analýzu co nejúplnějšího starého materiálu a musí brát v úvahu všechny doložené funkce spojky; jde-li o slovo dosvědčené ve více jazyčích, musí přihlédnout i ke stavu v starých památkách těchto jazyků.
2. Je nutno brát v úvahu vznik příslušného souvětného typu a nespokojit se ojedinělými doklady nebo analýzou samotné spojky.
3. Vznik jednotlivých spojek nelze bezpečně vyložit bez zřetele k vývoji celého souvětného systému, zejména k významově blízkým spojovacím prostředkům.
4. Syntaktická synonymita a paralelní užití prostředků je důležitou a cennou pomocí ke zjištění vzniku spojek, ale průkazná je jen tam, kde jde o paralelnost úplnou, ne pouze přibližnou.
5. Je nutno přihlížet k relativní chronologii a k celkovému stavu jazyka v době, do které klademe vznik té nebo oné spojky.

² Viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, 212–214.

³ Ve statí *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, sb. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, P. 1958, 89–107.

⁴ *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, týž sb. 80.

⁵ Obecné poznámky ke zkoumání vzniku spojek podávám ve statí *K voprosu o proischozdení sojuzov*, Sborník prací fil. fak. Brno 1960, A 8, 5–18; viz zde 329–340. Opírám se o analýzu vývoje celého českého souvětí, podanou v knize *Vývoj českého souvětí*, P. 1960.

4. Ze spojek zájmenného původu nelze citoslovečný původ jednoznačně prokázat u žádné, třebaže není vyloučen a zčásti je pravděpodobný.

Spojky *že*, *ež*, *jež* by mohly být citoslovečného původu; u *že*, *ež* je citoslovečné užití v staré češtině přímo dosvědčeno, třebaže jen ojediněle, např. *ež otec tvój i já zelejíc hledáhom tebe Lc 2.48 EvVíd 1a // že EvPraž × toť EvZim, aj EvOl* (ecce pater tuus et ego dolentes quaerebamus te). Užívá se jich zčásti paralelně s *ano* a *nali*, a to v obsahových větách oznamovacích po slovesech smyslových vjemů. Přechod ve spojku by se však byl musel uskutečnit již v značně odlehlej době předhistorické: jde o spojky ve slovanských jazyčích šíře zastoupené, zejm. v jazyčích západoslovanských, takže aspoň východisko vývoje je pro část slovanských jazyků společné; není stopy po pauze po *že* v nekladení příklonek; dosti hojně proniklo v obsahových větách imperfektum místo prezantu (tak je tomu i v dokladu, který Fr. Trávníček konfrontuje s dokladem s *nali*: *uzře, že sedlská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávkov rúcho práše DalC 24b*); podle Zubatého je právě užití prezantu důležitým svědectvím původní citové povahy vět s *ano* a *nali* (*uzře, nali dievka pláče — „hle! dívka pláče!“*).

Vedle toho je tu však řada podstatných rozdílů. Ve funkci spojky obsahové stává *že*, *ež*, *jež* po širokém okruhu sloves a jmen dějových, nejen po slovech vyjadřujících smyslové vjemy;⁶ po většině z nich nelze na původní interjekci dobře myslit. Také ve funkci účinkové a důvodové spojky bychom *že*, *ež*, *jež* těžko vykládali z interjekce; v účinkové funkci nemají v *ano*, *nali* paralelu vůbec, v důvodové dosti slabou (*ano*, *an* uvádělo důvodovou větu citově zabarvenou, jako nč. *vždyt*, rus. *vedb*).⁷ V hlavní větě stávalo při *že*, *ež*, *jež* často odkazovací *to*, v účinkových větách *tak*, v důvodových později *proto*; u vět s *ano* a *nali* není užití odkazovacího výrazu vůbec doloženo. Může tu jít o dodatečné rozšíření odkazovacích slov (zvláště proto se šíří ve větší míře až v době historické); v každém případě by to bylo aspoň svědectví velmi vzdáleného přechodu ve spojku a nutně to vyvolává otázku souvislosti s relativy.

Srováme-li věty s *že*, *ež*, *jež* s jinak uvozenými větami obsahovými, účinkovými a důvodovými, vidíme, že mají jeden společný rys: býval v nich původně pravidelně indikativ a vyjadřovaly reálné sdělení, reálný účinek nebo reálnou příčinu. Teprve časem pronikaly i na místo prostředků jiných a stály pak i ve větách s nereálným obsahem. To jistě není náhoda a souvisí to nějak se vznikem vedlejších vět s *že*, *ež*, *jež*. Soudíme, že je to důsledek původního deiktického významu těchto spojek: ukázat lze jen na něco reálného. Ale to nemusí znamenat, že tu šlo přímo o deiktická citoslovce s významem „hle“. Daleko pravděpodobnější je, že to byla odkazovací slova patřící původně k větě hlavní: věty typu *jdi a pověz jím, že nejsem prázden* OtcB 72a znamenaly asi „pověz jím toto: nejsem prázden“ (srov. vznik německé spojky *daß* < *das*).⁸ Odkazovací *to* proniklo do hlavní věty po dovršení přechodu *že*, *ež*, *jež* ve spojku. Za původní podobu můžeme pak považovat *ježe*, *eže*; *že* mohlo vzniknout apokopou náslovného *je-* (*e-*). Přímý vznik z partikule *že* (< **gue*) se mi nezdá pravděpodobný. Dobře pak pochopíme i obdobné užití *ješto* a *jenž*, stejně jako pol. *iže*. Preparativní užití zájmema *jen* je v stč. ještě bezpečně doloženo vedle častějšího užití relativního. Nic ovšem nebrání v předpokladu, že staré *ježe*,

⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 132n.

⁷ Tamt. 109; o důvodovém *že* viz 287n.

⁸ Viz G. Müller-Th. Frings, *Die Entstehung der deutschen daß-Sätze*, Berlin 1959.

eže mělo vedle platnosti odkazovacího zájmena (event. partikule) jindy i platnost deiktického citoslovce, a je dobré možné, že i z něho vznikala v jistých případech spojka.

Žcela obdobný případ je se spojkou *ješto*. Zde jde podle našeho mínění ještě evidentněji o původní odkazovací částici, která nabývala jednak funkce relativum absolutum, jednak různých funkcí spojkových, ovšem v míře mnohem menší.⁹

U spojky *jako* lze interjekční původ doložit ještě méně. V staré češtině je tato spojka v obsahových větách řídká, podobně jako v polštině; hojněji je doloženo *jako by* (tj. *jako* s kondicionálem). Velice hojně bylo *jako* v staroslověnštině a v církevní slovanštině. Zdá se, že to byla původně částice zájmenného původu, někdy — ale ani zdaleka ne vždy — přecházející též v deiktické citoslovce. Ke spojkové platnosti, a podobně i k platnosti vztažné, přecházela spíše odkazovací částice *jako* než interjekce. Zdánlivě by mohly pro původní citoslovečnou platnost svědčit obsahové věty s *jak* po slovesech smyslových vjemů (např. *dívali se, jak vlny po splavu prudce dolů stékají* Němcová), rozšířené i v jiných slovanských jazyčích (srov. též ruské věty s *kak*). Ale ukazuje se, že se sem *jak* v češtině i v polštině rozšířilo sekundárně a velice pozdě.¹⁰ Ani pro *jako* na začátku přímé řeči, hojně v staroslověnštině (většinou paralelně s řec. *δτι*), kdežto v staré češtině nedoložené, není nutno předpokládat citoslovečnou platnost — spíše šlo původně o odkazovací *jako „takto“* než o deiktické citoslovce. To platí i o *že* ve stejném užití.¹¹ Ani v ostatních funkcích neshledáváme u *jako* zřetelných stop citoslovečného původu a spíše vystačíme s odkazovací částicí (často stojící v korelací s *tak/o/*) nebo s relativem.¹²

Pro časové spojky *jedyžto* a *jedaž*, zachované jen ve třech dokladech z archaického rukopisu AlxH, je charakteristické, že vždy uvádějí časové věty vyjadřující určitý, známý děj, např. *komu sě tu 'dálo býti, co jest tu uslyšal hrózy, jedyžto juž hnuchu vozi!* AlxH 30 × *když sě hnuchu odtud vozi* AlxV 1199; *neb jim bě věděti dáno, že jakž jutře bude ráno, jedaž sě slunce prosvetí, tu sě spolu vojem snieti i dojiti bylo boje* AlxH 156 × *kda sě slunce prosvetí* AlxV 1287. Ze tří dokladů je jistě těžko dělat závěry — ale snad to svědčí pro původní ukazovací, deiktický význam těchto spojek. Ale to neznamená, že to musela být citoslovce; spojková platnost vznikla spíše z platnosti odkazovací, blízké platnosti relativní. Paralelnost s *ano*, které nabývalo též časového významu, je jen částečná: věty s *ano* vyjadřovaly zpravidla doprovodnou časovou okolnost, nikoli skutečné určení času, a bylo pro ně charakteristické užití aktuálního prezenta, např. *zítra, ano sě zabřezkuje, rytierstvo zdvihlo sě* Pulk 112b; *přišel jsem do hospody, ano sě již setmievá* CestKabK 24a.¹³ Nemáme tedy skutečného důvodu k předpokladu o citoslovečném původu spojek *jedyžto*, *jedaž*; poukaz na sporadicky doloženou citoslovečnou platnost slov *tehdy*, *tedy* není sám o sobě nijak průkazný.

⁹ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 209–211.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 128–129; pro polštinu O. B. Tkačenko, *Z istoriji z'jasuvalnych spolučnykiv u pol's'kij liter. movi*, Slov'jans'ke movoznavstvo I, Kyjiv 1958, 202–209.

¹¹ Viz *Vývoj...* 187.

¹² O vzniku časového užití *jako* viz *Vývoj...* 255, srovnávacího 264–265, účinkového 277, přičinného 296, podmínkového 316 (zvl. pozn. 16), přípustkového 331; o funkci relativum absolutum 211.

¹³ Viz *Vývoj...* 224–225.

5. Zbývá jediná souřadicí spojka zájmenného původu — *však* < *všako*. To je případ podstatně odlišný. V staré češtině mělo *však* skutečnou spojkovou funkci jen zřídka; nejčastěji to byla citová částice s významem blízkým nč. *vždyť*, rus. *vedь*: *neuč mne, však mám léta* DalL 50.41; *styď se, všaks člověk a muž!* TkadlS 29b.¹⁴ Jindy pronikal význam „přece“, přecházející již v odporovací spojkový význam „avšak“: *dievky je dvakrát otpudichu, až však jě takto přělstichu* DalL 11.6; *braním dvakrát otpudichu, až však jě takto přělstichu* DalL 11.6; *braním ruka jakžto zbita, však berúce vždy nesyta* AlxV 1854. Dále je hojně v apodozi souvětí přípustkového, např. *ač je zlé vóle proti otci nemálo pojměl, však jest proti řemu u boj nevyjel* DalL 53.13. Naproti tomu *avšak* mělo již v staré češtině pravidelně funkci spojky odporovací; doloženo je i *ale však* ve stejném významu. Zcela obdobná situace jako v staré češtině byla i v staré polštině; bude tedy výklad *však* pro oba jazyky společný.

Funkce silně citově zabarvené částice a užití na místě lat. *nonne* v řečnických otázkách, změněných v staré češtině ve věty zvolací (zde se *však* střídá s několika původními i sekundárními citoslovci *ano, a toť, ande, hleďte*), zdá se nasvědčovat tomu, že *však* mělo kdysi funkci deiktického citoslovce. Ale jsou zde i závažné argumenty proti: *Však* se kladlo nejen na začátek věty, ale vkládalo se též do ní a dokonce mohlo stát i na jejím konci, takže si těžko lze představit jeho původní větnou platnost. Příklonky se po něm volně kladly, a teprve když nabylo cele povahy souřadicí spojky, přestaly se po něm klást, stejně jako po ostatních souřadicích spojkách od pradávna nepřízvučných. Novočeské *vždyť*, které nastoupilo na místo *však* v citově zabarvených větách důvodových, pěkně dokládá, že se k tomuto užití mohlo dojít od užití příslušného: znamenalo původně „vždy“, a podobně mohlo *všako* znamenat „v každém (případě)“, něm. „jedenfalls“. Některé stč. doklady z Baw se tomu zdají navědčovat — proniká v nich původní význam, např. *nenechám toho tak, bych sebe nepomstil však* Baw 199b. A také v apodozi přípustkového souvětí, zejména po větách se spojkou *kak/ži, kakož koli* můžeme vyjít od významu „všelikým způsobem“ > „přece“, např. *kakž pak jest v tu dobu (ovoce) lacno, všakž jest pro tu novinu vzácnco* LegJid 160.¹⁵ Můžeme tedy vystačit s výkladem o vzniku spojkového užití *však* z příslušného významu podobného jako něm. „jedenfalls“, jak jej podal V. Machek (*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 577). Přímou paralelu je tu vývoj obdobného příslovce *všeliko*, v češtině nedokončený; v polštině se *však* stalo *wszelako* odporovací spojkou.¹⁶ Částečný vývoj přes citoslovečnou platnost deiktickou je také možný, třebaže jej nelze prokázat.

6. Přistupme nyní k otázce citoslovečného původu ostatních spojek, nesouvisících se zájmeny.

Spojka *a* je dnes v češtině obecně rozšířená spojka slučovací, zčásti má též význam odporovací. Podobný stav je v jazycích zsl., zejména v luž. srbském (v polštině dnes převládá užití odporovací); naproti tomu v ruštině je *a* pře-

¹⁴ Podobný význam mělo *však* i v překladu latinských řečnických otázek, v nichž se kladlo za *nonne*: řečnická otázka tu byla nahrazena podle smyslu větou zvolací. Např. *příteli, nečinímť tobě bezprávie; však sem tě najal sobě na den z peniez* EvZim Mt 20.13 (amicie, non facio tibi iniuriam; nonne ex denario convenisti mecum?).

¹⁵ Srovn. I. Němec, LF 83 (1960) 96.

¹⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 55–56.

vážně spojkou odporovací. V stč. mělo trojí základní užití: slučovací, odporovací a ve větách smyslem podřadných, v nichž stálo pravidelně ve spojení se zájmenem 1. a 2. osoby (*a já, a my, a ty, a vy*). Tento typ časem zanikl.

Podíváme-li se bliže na věty s *a já, a ty, a my, a vy*, zjišťujeme úplnou paralelnost s větami s *ano*, přičemž zde byla jistá dělba funkcí: věty s *ano* měly pravidelně podmět ve 3. osobě, kdežto ve větách s *a* to bylo jen výjimečné. Srov. ve větách obsahových: *a již vizi, a ty na smrt jdeš* PasMA (Výb 528); ve větách časových: *ež, a my ještě nepřítelé, dal nám syna svého* Štítský 17b1; ve větách podmínkových a přípustkových: *proč prosíte otočinutie, a vy ste nic neučinili?* ModLeg 20a; *pohnal mě holomkem, a já paní jmán Rožmb* 31. Paralelnost významová i formální (zejména v užití aktuálního présentu) je tak dokonalá, že už z ní samé lze vyvzakovat s velkou dávkou pravděpodobnosti, že zde *a* mělo původně stejnou funkci jako *ano*: že to bylo deiktické citoslovce s významem blízkým nč. *hle* (rus. *vot*, něm. *sieh*). Totéž *a* bylo i komponentem v slově *ano*, takže tu podle všeho jde o spojení dvou interjekcí: prostě deiktického *a* a k něčemu vzdálenějšímu ukazujícího *ono* (odtud užití *ano* jen při podmětu v třetí osobě). Na partikuli *a*, nikoli spojku, tu myslil již J. Zubatý. Přitom je užití slova *a* ve funkci citoslovce nebo citové partikule doloženo již v stč. a žije dodnes, srov. *Hovora... je sě mluviti: A běda mně jest nebohu* DalC 66b × *ach běda* Dall 34.51; i věcě *jemu: A kež ste mne zavolali!* OtcB 64a.¹⁷ Také při užití v apodozi podřadného souvětí neje zřejmě o spojkovou platnost, nýbrž o platnost částice, která by mohla být citoslovečného původu; srov. *tehdy když chtieše tu žádost dokonati, a tu mu sě dříbel da poznati* OtcB 6a.¹⁸

Přiznáme-li tomuto *a* citoslovečný původ, vzniká otázka, nemáme-li je geneticky odtrhnout od *a* v platnosti souřadicí spojky. (Tak učinil např. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* 15.)¹⁹ Není to však nutné. Rozbor funkcí souřadicího *a* v starých slovanských jazycích ukazuje, že se ho užívalo původně jen jako spojky mezi větami (nikoli mezi větnými členy), a to k připojení věty vyjadřující něco nového, často protikladného k obsahu předcházející věty nebo jsoucího s ní v nečekaném rozporu (vztah blízký přípustkovému). To je dosud základní oblast užití ruského *a* (vedle novějšího užití po záporu) a zcela zřejmě to bylo v struš.²⁰ Obecné rozšíření do souvětí slučovacího a ke spojování větných členů je sekundární; *a* zde pronikalo na místo *i*. Stopy tohoto procesu lze v stč. ještě bezpečně rozeznat.²¹ Není těžké z toho vyvodit, že i toto *a* je od původu citová partikule, která sice již v době psl. nabývala spojovací funkce, ale dlouho si přitom držela významové zabarvení vyplývající z jejího vzniku. Je jistě charakteristické, že i slova *ano* a *nali* vyjadřovala — pokud nabývala odporovacího významu — právě něco nečekaného, co je v rozporu s předcházejícím dějem.²² Považuji proto citoslovečný původ slovanské spojky *a* za velmi pravděpodobný. Musíme

¹⁷ Další doklady viz ve *Vývoji...* 55–56.

¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 346.

¹⁹ Pro Zubatého byla právě pochybnost o tom, máme-li právo odtrhnout spojku *a* od partikule *a*, důvodem, proč nepřijal citoslovečný původ *a* v *ano* (v. *Studie a články II*, 100).

²⁰ Viz P. V. Popov, *Sočinitelnyje konstrukcii s sojuzom a v drevnerusskom jazyke* (avtoreférat kandidatskoy disertaci), Leningrad 1953, 7.

²¹ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 34–39, 59–61.

²² Viz J. Bauer, *Vývoj...* 50–52.

si však uvědomit, že přechod ve spojku spadá tu už do praslovanštiny a že se v době historické udržují sledy původního významu jen ve zbytcích, nejčastěji v jistém významovém zabarvení spojky doprovázejícím její základní význam.

U spojky *i* je vznik spojkové platnosti zřejmě ještě starší než u *a*. Přitom máme doloženo též citoslovce *i*: *i plakáše a řka mezi jinú řečí: I, i, jak jest potuchlo zlato!* Štítklem 71a. Častěji je citovou částicí: *i co ty ležíš, Izáku?* MastMus 305. V apodozi podřadného souvětí vyjadřuje dodatečný odstín důsledkový: *a když on umře, i sjidechu sě bratřie k němu* OtcB 68b; popř. proniká i moment překvapení. A máme doloženo též odporovací užití *i* k vyjádření rozporu dějů (s přípustkovým odstínem): *Vršovici to viděchu, i přimluviti sě nesměchu* Dall 40.8. V tom všem by bylo možno vidět stopy nespojkové funkce *i* — funkce částice, pocházející snad z ještě dávnější funkce cito-slovečné.²³ Dokázat to ovšem nelze.

Argument s nekladením příkłonek po *a*, *i* vyznívá naprázdno: souřadicí spojky jsou dnes nepřízvučné, předklonné, proto se po nich příklonky nekladou. Naopak — v době, kdy ještě nepřešly ve skutečné spojky a měly povahu citových častic, měly zřejmě svůj přízvuk, mohly se proto zesilovat příklonnými částicemi nebo se po nich kladla příklonná slova. Tak by bylo možno vyložit vznik *at < a + ti, až < a + že*, staroslověnské *a li, ibo aj.*

Pro citoslovečný původ spojky *ale* by bylo možno uvést jen to, že je *ale* ojediněle doloženo ve funkci citoslovce: *již řiekají mně: ale, ale* ŽaltPod 39.16 × *hoře, hoře* ŽaltKlem, *jej, jej* ŽaltWittb. Vedle toho má *ale* i platnost příslovce „*aspōň*“: *ozři sě ale jedinú* LegKat 755. A užívá se ho ovšem i v apodozi podřadného souvětí. Toto nespojkové užití svědčí jistě o tom, že spojková funkce je sekundární, třebaže velice stará (je v zsl. jazyčích obecně rozšířena), ale nemusí to znamenat, že vznikla z funkce citoslovečné, třebaže to možné je. První komponent v *ale*, totiž *a-*, jsme jako původní citoslovce určili; druhý *-le*, měl zřejmě význam omezovacího příslovce „jen“ (jako dosud v slovinštině). Ke spojení obou komponentů mohlo však dojít teprve v době, kdy *a* už nebylo citoslovcem, nýbrž jen partikulí a zčásti snad už spojkou. Podobně se spojovalo *a* s *však* ve spojku *avšak* (a také celé *ale* v *alevšak*).

Spojka *až* vznikla z citové partikule docela zřejmě. Nejjasněji to vidíme v časových souvětích vyjadřujících rychlý sled dějů s nečekaným nástupem druhého děje, např. *měscě sě jedno dotiežeš, až s potřebu vyviežeš* AlxV 986; *ne tak brzo vesl dosěhú, až biechu bliz při břehu* AlxV 576; *netaže vstáti ona, až hned růčí oblak vznide* LegKat 2872. Cítíme tu význam „a již“, „a tu“, který lze vyložit z významu „a hle“. Nejspíše vzniklo *až* v době, kdy *a* nebylo ještě plnou spojkou, nýbrž citově zabarvenou partikulí, k níž bylo možno přidat příklonku *že*. Tento význam *až* se dodnes plně zachoval v ukr. a je doložen i ze stpol. Také v druhém časovém významu, blízkém „*dokud ne*“, proniká v stč. původní význam „a tu“. Další časový význam (blízký „*když*“) je podle mého zjištění sekundární.²⁴ Od významu „*dokud ne*“ je přechod k užití účinkovému a slučovacímu; souvisí s ním i užití ve funkci příslovce nebo částice. Můžeme tedy takřka s jistotou tvrdit, že spojka *až* vznikla z citové

²³ Viz *Vývoj...* 348.

²⁴ Viz *Vývoj...* 235–236.

částice *až*; není však jisté, zdali byla skutečným citoslovcem s větnou platností. Je to jistě možné; nasvědčovalo by tomu i to, že v některých slov. jazycích nabývalo *až* i funkce obsahové spojky.²⁵

7. Máme-li shrnout výsledky našeho zkoumání, dojdeme k závěru, že u žádné ze zkoumaných spojek nemůžeme bezpečně prokázat přímý vznik ze skutečných citoslovací. Ale u některých je nepochybné, že vznikly z citových částic, a ty samy pocházejí aspoň z části z citoslovací. To platí zejména pro spojky nesouvisící se zájmennými základy, *a* a *až*. Naproti tomu u spojek zájmenného původu je většinou pravděpodobný vznik spojkové platnosti z platnosti odkazovacích částic, z části majících i platnost relativní, nikoli z citoslovací; v některých případech (zejm. u *ež*, *jež*, *že*) je však možný vznik z deiktických citoslovací aspoň v některých případech.

Zkoumání těchto otázek není ovšem ani zdaleka uzavřeno, spíše je v začátcích. Podnět Jos. Zubatého, zejména v jeho dalekosáhlém rozvedení u Fr. Trávníčka, je neobyčejně plodný, a otázka citoslovečného původu spojek si zaslouží podrobného srovnávacího prozkoumání na půdě jazyků slovanských i v širších souvislostech indoevropských.

РОЛЬ МЕЖДОМЕТИЙ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ЧЕШСКИХ СОЮЗОВ

При объяснении происхождения союзов лингвисты считались также с первоначальными междометиями. Известные статьи И. Зубатого о возникновении слов *apo*, *an* и *nali* из первоначальных междометий послужили исходным пунктом для объяснения возникновения многих других союзов из дейктических междометий. Однако эти изложения встретились также с важными возражениями. В настоящей статье устанавливаются, во-первых, общие критерии, при помощи которых можно установить происхождение союзов, и, во-вторых, подвергаются пересмотру существующие объяснения. Анализ приводит к заключению, что у союзов местоименного характера (*že*, *ež*, *jež*, *jako*, *ještě*, *jedy*, *jeda*, *však*) нельзя доказать, что они восходят к дейктическим междометиям, хотя это в отдельных случаях и при специальных обстоятельствах не исключено (гл. обр., при *že*, *ež*, *jež*). В подавляющем большинстве случаев эти союзы восходят к анафорическим частицам, которые стояли отчасти в связи с их относительным употреблением. Из других союзов, которые не связаны с местоименными основами, к частицам междометного характера (имевшим, по всей вероятности, в еще более отдаленное время функцию настоящих дейктических междометий) восходит союзы *a* и *až*. Возможно, что того же происхождения также союз *i*, но его союзная функция возникла еще в праславянскую эпоху, так что доказать его междометное происхождение нельзя. Сложение союзов *a-le*, *a-ž*, *a-však* восходит к эпохе, когда слово *a* имело характер не настоящего междометия, а только частицы или даже союза.

²⁵ Srov. J. Mikulášková, *Staročeské až*, LF 8 (1960) 253–258, a 9, 1961, 37–43.

SPOJKY A ČÁSTICE

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1964, A 12, 131–139)

Při klasifikaci neohebných slov podle slovních druhů se setkáváme s mnoha přechodnými případy. To platí zejména o spojkách, které vznikaly postupně v různých obdobích jazykového vývoje ze slov patřících k jiným slovním druhům: ze vztažných zájmen a příslovci, z jiných příslovci, z častic, někdy dokonce z různých tvarů ohebných slov, z několika-slovných výrazů nebo z celých vět. Původní funkce těchto slov se přitom často zachovala, a tak ještěkde těžko určit, jde-li o užití jiného slova ve spojovací funkci nebo naopak o užití spojky ve funkci nespojkové, anebo jde-li už jen o dvě stejně znějící slova s různými funkcemi a s různou slovnědruhovou příslušností, tedy o homonyma. Pokusili jsme se již najít hranici mezi spojkami a příslovci a mezi spojkami a relativy;¹ dnes se zastavíme u rozlišení spojek a častic.

1. Spojky a častic se funkčně velmi těsně stýkají i v dnešním jazyce a v historickém vývoji mezi nimi zjišťujeme četné přechody. Velká část spojek vznikla právě z častic, a naopak zase mnohé spojky začaly plnit i úlohu častic. Proto je rozlišení obou slovních druhů velice důležité jak pro historickou, tak i synchronní syntaktickou analýzu.

Spojky i častic patří k slovům *neohebným*. Obojím je dále společné to, že nemají funkci normálních větných členů, nevstupují do syntaktického vztahu determinace nebo koordinace s jinými slovy ve větě. Spojky nemají vlastní věcný význam; i v tom se shodují s většinou častic, zejména pak s těmi, které mají blízko ke spojovací funkci. Rozhodujícím kritériem pro rozlišení spojek a častic může tedy být jen jejich syntaktická funkce ve stavbě věty nebo celé promluvy.

2. Slovnědruhová definice spojek je vcelku jednoznačná a obecně přijímaná: „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“²

Ve vymezení častic jako slovního druhu není dosud jednoty. V posledních letech se o tom psalo zvl. na Slovensku, ale i u nás se cítí zpracování této otázky jako velice naléhavé.³ Zde se nemůžeme a nechceme pokusit o její řešení v celém rozsahu; dotkneme se jí jen potud, pokud je to nutné k odlišení častic od spojek. Proto se zastavíme jen u těch druhů častic, které mají blízko ke spojkám.

¹ Srov. J. Bauer, *Spojky*, ČJ 8 (1958) 220–226; *Spojky a příslovce*, Sborník fil. fak. Brno 1962, A 10, 29–37; *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221–226. Viz zde 323–328, 351–360, 361–366.

² B. Havránek-Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 271.

³ Nejsystematičtější zpracování častic podal J. Mistrik, *K otázce častic v slovenčine*, Jazykovedné štúdie 4 (1960) 201–228; v jeho stati jsou odzkazy na starší články, z nichž upozorňujeme zejm. na pojednání L. Duroviče *K otázke nechybných častic reči v slovenčine* (Jazykovedný sborník 4 [1950] 113–140). Podnětným přispěvkem k řešení otázky častic v češtině je stať M. Komárka *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě a již (už)*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 147–152. Pevné místo mají časticce jako slovní druh v ruských syntaxích; srov. zejm. *Grammatika russkogo jazyka I*, (vyd. AN SSSR), M. 1953, 639n. (autorkou kapitoly o časticích je J. M. Galkinová-Fedoruková).

Jde tu především o částice dvou druhů: 1. o částice uvozující věty a vyjadřující buď jejich modální nebo citovou povahu (popříp. obojí zároveň); 2. o částice vytýkající větné členy (slova nebo spojení slov, někdy i vedlejší věty plníci funkci větných členů).⁴

V obou případech jde o slova bez samostatného lexikálního významu. Proti spojkám, které vyjadřují vždy vztah mezi dvěma syntaktickými jednotkami, vztahují se částice k jedné syntaktické jednotce; nemají tedy úkon spojovací.⁵ Ukážeme to na příkladech: *Kéž už je hezky!* — *kéž* je částice vyjadřující prací povahu věty. *×* *Přál si, aby už bylo hezky* — *aby* je spojka vyjadřující obsahový vztah vedlejší věty k hlavní větě v souvěti.

Přišli chlapci i děvčata — *i* je spojka vyjadřující slučovací vztah mezi souřadnými větnými členy. *×* *Přišli i chlapci* — *i* je zde částice vytýkající podmět.

Zdeněk nepřijde, leda bys ho sám přivedl — *leda* je spojka vyjadřující výjimkový vztah vedlejší věty k větě hlavní. *×* *Přijde leda Zdeněk* — *leda* je částice vytýkající jistým způsobem větný člen — podmět.

Přechody vznikají tam, kde spojovací slovo vyjadřuje nejen vztah mezi větami, ale zároveň i modální nebo citový ráz připojované věty, nebo tam, kde se něco vytýká zřetelně na pozadí jevů téhož druhu, v jazykovém projevu předtím vyjádřených. Všimneme si nejdůležitějších případů.⁶ V dalším výkladu pak probereme i ostatní druhy slov, které se zahrnují mezi částice a stýkají se se spojkami.

Spojky a částice vyjadřující modální povahu věty

3. Jde zde o částice uvozující zjišťovací otázky a prací věty.

Tázacích častic se v dnešní češtině užívá v samostatných otázkách jen při citovém zabarvení (zvl. v otázkách rozvažovacích a řečnických). Spojují tedy v sobě funkci modální a citovou, např. *Bude-li jen tomu věřit? Mám-li ji rád! Zdalipak přijde? Cožpak mi nevěříš? Či by to byla přece jen pravda?*

V závislých otázkách se užívá častic *li*, *zdali*, hovor. *jestli*, a to bez citového zabarvení. Jejich užití je nutné: závislá otázka nemá samostatnou intonaci, takže její první tázací platnost signalizuje jen částice. (Podobnou funkci má i tázací zájmeno nebo příslovce v závislé otázce doplňovací.) Částice ovšem zároveň vyjadřuje i obsahový vztah mezi větami, tedy má úkon spojovací a blíží se spojce; *li* se někdy skutečně považuje za obsahovou spojku. Analogie s tázacími slovy v doplňovacích otázkách, která se též stávají výrazem vztahu

* Srov. vymezení častic v *Mluvnici spisovné češtiny* od Fr. Trávníčka (II², 1472–1474) a v *České mluvnici* od Havránska–Jedličky (272).

⁵ V definicích častic se většinou vyzvedá jejich modální funkce. Srov. definici Mistríkovu (opírající se o definice V. V. Vinogradova a J. M. Galkinové-Fedorukové): „Částice sú neohybné slová, ktoré vyjadrujú vztah hovoriaceho k výberu jednotlivých výrazov alebo k celej výpovedi“ (op. cit. 209). K tomu je nutno dodat, že některé částice (tzv. částice obsahové, např. tázací *li*, *zdali*, prací *kéž*) jsou přímo prostředky sloužící ke ztvárnění typů vět podle modalit, kdežto jiné jen dodávají jistý modální, citový nebo hodnotící odstín větě již ztvárněné. Postoj mluvčího se ovšem projevuje i ve vytýkání (jde zde o jisté hodnocení jevů vzhledem k existujícím nebo možným jevům jiným) a v jisté míře i při navazování na kontext nebo situaci (to bývá při užití častic většinou spjato s jistým citovým zabarvením), ale není zde složkou primární.

⁶ Poměru spojek a častic ve slovenštině si všimá J. Mistrík v cit. statí, 203–206.

mezi spojenými větami, ačkoli spojkami nejsou, podporuje však hodnocení slov *li*, *zdali*, *jestli* i v závislých otázkách jako částic, které současně plní i spojovací funkci.⁷

4. Přacích častic *kéž* a *bodejť* se užívá jen ve větách samostatných; v závislých větách přacích je místo nich spojka *aby*.⁸ Sporné je jen hodnocení slova *at* v obsahových větách žádacích a v obdobných větách účelových, např. *Řekni mu, at si pospíš!* *Pospěš si, at přijdeš včas.* V samostatných větách se *at* zpravidla považuje za součást opsaného imperativu, nikoli za obsahovou částici uvozující celou větu, např. *At si pospíš!* *At už jede!* Má však k platnosti větné částice velice blízko, zejm. ve větách přacích, kde je souznačné s *kéž*: *At (= kéž) už přestane pršet!* *At už je hezky!* V souvětí se vět s *at* užívá hlavně po rozkazovací větě řídící; *at* zde má primárně stejnou funkci jako ve větách samostatných a můžeme je hodnotit jako součást opsaného imperativu, popříp. jako obsahovou částici, takže spojení je vlastně asyndetické (a formálně parataktické). Ale zároveň nabývá zde *at* i funkce spojky synonymní s *aby*; proto se šíří i do souvětí s jinými větami řídícími, např. *Řekl mu, at tam nechodí.* *Pospíšíme si, at tam jsme včas.* Zde je spojovací funkce *at* ještě zřejmější. Podobně jako *li*, *zdali* v obsahových větách tázacích plní tedy *at* současně obě funkce: funkci částice ve větě vedlejší a funkci spojky v souvětí. Geneticky je to ovšem spojka, která se teprve sekundárně stala komponentem opsaného imperativu.⁹ Funkci spojky má *at* ve větách podmínkově přípustkových (např. *Půjdou tam, at říkají cokoli*); kromě toho je součástí dvojitě spojky vylučovací *at — nebo* (např. *at dnes nebo zítra*).

Spojky a citové částice

5. Citové částice jsou prostředkem k vyjádření citového postoje mluvčího k obsahu projevu. Na rozdíl od citoslovci nemají samostatnou platnost (a neoddělují se pauzou), ale včleňují se do věty, např. *To mám hlad! Ono prší!* *Však to půjde!* Z citových častic vznikly některé naše spojky.¹⁰

Citově zabarvenou větou reaguje mluvčí zpravidla na nějakou okolnost v mimojazykové situaci nebo na něco, co bylo v kontextu řečeno; proto mají mnohé citové částice zároveň funkci navazovací a ustálil se u nich jistý významový odstín. Tak např. částice *však* uvozuje citově zabarvenou větu, která je v rozporu s nějakou skutečností; *vždyť* uvozuje citově zabarvenou motivaci něčeho apod. Tyto citové částice mají ke spojkám nejbližše.

⁷ V tomto smyslu by bylo nutno rozšířit definici častic v České mluvnici Havránekové—Jedličkové, kde se za částice považují jen slova uvozující samostatné věty (str. 272). Částic se užívá v souvětném spojení vět i jinde; v. další výklady.

⁸ Spojky *aby* se užívají i v samostatných větách ve funkci citové částice (v. dále), ale to je případ opačný.

⁹ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1962, 66n.; J. Bauer, *Vývoj českého souvěti*, P. 1960, 170—173.

¹⁰ Někdy zde šlo o původní citoslovce, která poklesla v částice, jindy o částice jiného původu, zejm. z ukazovacích zájmen a příslovci. Srov. J. Bauer, *Podíl citoslovci na vzniku českých spojek*, Sborník fil. fak. Brno 1963, A 11, 21—28. Obecně ke vzniku spojek v. J. Bauer, *K voprosu o proischoždenii sojuzov*, Sborník fil. fak. Brno 1960, A 8, 5—18. Viz zde 367—374, 329—340.

U částice *však* došlo během historického vývoje ke skutečnému rozdvojení: vznikla z ní odporovací spojka, která se dnes od částice odlišuje nejen tím, že je citově neutrální (a je spíše knižně zabarvena), ale i tím, že je příklonná. Je to už nové slovo, které je s částicí *však* jen homonymní.

Jinak je tomu v současném souvětí důvodovém a vysvětlovacím, v němž plní částice *však*, podobně jako *vždyť*, sekundárně funkci spojky: zachovává si tu stejný význam jako ve větě samostatné a rozdíl je jen v tom, že se zde ve větě takto uvozené reaguje bezprostředně na obsah předcházející věty, kdežto v samostatné větě jde o reakci na širší kontext nebo na promluvovou situaci. Srov. např. *Neplač, však bude zase dobře. Nikam nepůjdou, vždyť je pozdě.* // *Však já to dokážu! Vždyť jsem to věděl.* Spojení vět v souvětí tu bývá většinou volnější (s pauzou blízkou koncové), takže věty jsou blízké větám samostatným.

Věty se *vždyť* jsou v důvodovém nebo vysvětlovacím vztahu k předcházející větě častěji než věty se *však*; proto se *vždyť* cítí jako výrazový prostředek tohoto vztahu a považuje se často za spojku. I když mu spojkovou platnost přiznáme, nemůžeme ji odtrhovat od platnosti citové částice; nejde tedy o homonymitu částice *vždyť* se spojkou *vždyť*, nýbrž o dvě funkce téhož slova, přičemž primární je funkce částice.

6. Ve funkci citových částic se užívá na začátku samostatných vět slov, která v souvětí fungují jako podřadicí spojky: *aby, že, že by, kdyby, když*, např. *Abys ty při tom nebyl! Aby si tak ublížil! Že už jdeš! Že upadneš! Že by to nebyl on? Kdyby už zapršelo! Když tomu nerozumím. Jen když se mu nic nestalo.*

V starších mluvnících se tu nesprávně mluvilo o vedlejších větách bez vět řídících apod. Nejde zde o elipsu věty řídící a uvedená slova nemají spojovací funkci. Přitom není nutno obojí užití od sebe zcela odtrhovat — jde tu o slova s dvojí funkcí, s funkcí podřadicí spojky (která je základní) a s funkcí částice. Souvislost obou funkcí je někdy zřejmá, jindy jen vzdálená.

7. Souřadicích spojek se užívá dosti často i na začátku samostatných vět nebo souvětí (po koncové pauze). Vyjadřují zde vztah k předcházejícímu kontextu a mají funkci navazovací. Významové vztahy přitom vystupují méně zřetelně než v souvětí, ale základní význam slučovací, odporovací, stupňovací nebo vylučovací zůstává zachován. I zde jde o spojovací funkci, třebaže v rámci útvarů nadvětných, větších promluvových celků, takže tu máme právo mluvit o spojkách. Jsou ovšem i případy, kdy nad navazovací funkcí převládá funkce uvozovací — pak jde již o úkon částice (zpravidla citové), např. *I to se podívejme! Ale to přece není možné! A zůstanu doma!* Mohou tedy mít i souřadicí spojky dvojí funkci — spojek a částic; ani zde není obojí užití od sebe tak vzdáleno, abychom měli právo mluvit o homonymech.¹¹

Spojky a vytýkací částice

8. Vytýkací částice vyzvedají slovo, u kterého stojí, různým způsobem; vždy se však vytýká na pozadí jevů stejného druhu, ať v kontextu vyjádřených

¹¹ Geneticky je funkce partikule asi většinou primární a spojková funkce se z ní postupně rozvíla.

nebo jen myšlených, předpokládaných.¹² Tím se vytýkací partikule sbližují se spojkami souřadicími užitými v navazovací funkci. Rozdíl je v tom, že spojka vyjadřuje vždy vztah dvou sousedních jednotek, které jsou ve vztahu koordinace (třebas jsou rozděleny koncovou pauzou), kdežto vytýkací částice uvádí vyjádřený člen ve významový vztah i s výrazy vzdálenějšími, často syntakticky odlišnými (nejde zde o koordináční spojení) nebo vůbec nevyjádřenými, např. *Na naše otázky ani neodpověděl.* — *Bylo tam plno. Přišli i zcela neznámí lidé.* — *Byl dnes pečlivě ustrojen. Vzal si dokonce nový klobouk.*

Částice, které vyzvedají vytýkaný výraz, stýkají se se spojkami slučovacími nebo stupňovacími; částice omezovací se stýkají se spojkami odporovacími a výjimkovými, ojediněle i jinými.

9. Slova *i*, *ani* mají především funkci částic: vytýkají platnost výrazu na pozadí předmětů nebo jevů stejného druhu jako zvláště význačného (*i* ve větách kladných, *ani* ve větách záporných): *Našel i hřibky* (tj. vedle jiných méně vzácných hub). *Nenašel ani kuřátka.* Spojkové funkce slučovací nabývají tato slova tehdy, když spojují souřadné větné členy, popříp. věty: *Našel kuřátka i hřibky. Nenašel hřibky ani kuřátka.* Zůstává jim však vytýkací význam; tím se liší od podobných spojení se spojkou *a* (a také od spojky *i* v jiných slovanských jazycích, kde nemá vytýkací význam). Zvláště zřetelný je vytýkací význam tehdy, když se opakují u všech spojených členů nebo vět: *Našel i kuřátka i hřibky. Nenašel ani hřibky ani kuřátka.* Mohou se klást i po souřadicích spojkách, *a*, *ale*, *nýbrž*, např. *Vezmi si plášt, ale i deštník. Nečetl to a ani o tom neslyšel.* Spojení *a* i (> *ají*) je hovorové: *Našel lišky a i hřibky.*¹³ Jde tu tedy o dvojjí funkci slov *i*, *ani*, z nichž primární je funkce vytýkací partikule; jen s takovým omezením můžeme mluvit o *i*, *ani* v češtině jako o spojkách.

Spojkové platnosti stupňovací nabyla vytýkací partikule adverbiálního původu *dokonce*;¹⁴ může sama vyjdřovat vztah mezi koordinovanými členy nebo větami, např. *Nebyl s tím spokojen, dokonce si stěžoval. Byl velice spokojen, dokonce nadšen.* Vytýká s odstínem překvapivosti, nečekanosti; to je základem jejího stupňovacího významu. Častěji než samotné se jí užívá po spojkách *a*, *ale*, *ba*, *nýbrž*, *nebo*; už z toho je zřejmé, že spojovací funkce je zde sekundární. Podobně je tomu u jiných vytýkacích výrazů (*zvláště, zejména, právě, také aj.*), které se dostávají do spojkové funkce jen sekundárně a sporadicky.

10. Zvláštní postavení mají výrazy, kterých se užívá k připojení zpřesňujících a dodatkově připojených rozvíjejících členů: *Měla ráda děti, zvláště Jeníka. Dostal zase byt, dokonce ještě krásnější.* Zde jde o vytýkání, ale zároveň o jisté příznakové spojování rozvíjejícího člena s členem rozví-

¹² Mnohé vytýkací částice se neprávem řadí k příslovčím. Liší se od nich významem i funkcí. Srov. k tomu poznámky Komárkovy v cit. stati o *ještě, již (už)* a Mistríkovy (op. cit. 207 — 208 a 215).

¹³ Jak upozorňuje J. Mistrík (op. cit. 203 — 205), svědčí to o tom, že nejde o skutečné spojky, protože spojování dvou souřadicích spojek k vyjádření jednoho vztahu není v slovenštině (a stejně ani v češtině) obvyklé. Jde tu o složený spojovací výraz utvořený ze spojky *a* z partikule.

¹⁴ Srov. J. Blažek, *Příslovce dokonce v dnešní češtině a jeho historický vývoj*, NŘ 46 (1963) 57 — 65.

jeným. Při dodatkovém připojení se tu užívá i slov majících obvykle funkci skutečných spojek, *a*, *ale*: *Vrátil se, a rád.* // *Vrátil se, ale nerad.* *Kup si nějakou knížku, ale peknou.* Cítíme však, že mají jinou funkci než ve spojeních koordinacních: modifikují vztah rozvíjejícího členu k členu řídícímu, vnášeji do něho jistý odstín. Jde tu spíše o funkci částice než spojky.¹⁵ Podobně je tomu ve spojení opakováných členů věty, kde jde o zesílení výrazu a nikoli koordinacní spojení dvou syntaktických jednotek, např. *Nikdy, ale nikdy na to nezapomenu. Šel sám a sám.* I zde jsme na samé hranici mezi funkcí spojky a částice.

11. Omezovací částice *jen*, *jenom*, *pouze*, *toliko*, *leda* vyzvedají, že z očekávaného okruhu předmětů nebo jevů se realizuje pouze ten, který se vytyká: *Přišel jen* (// *pouze* // *toliko* // *leda*) *Karel.* Stejný význam má *než* po záporu: *Nepřišel než Karel.* Spojkové platnosti odporovací nabývá *jen*, *jenom* (řídceji též *pouze*, *toliko*) v souřadném souvětí, v němž se ve druhé větě vyjímá z obecné platnosti první věty nějaký případ: *Všichni odjeli, jen* (*pouze*, *toliko*) *Karel přišel.* *Přišli všichni, jen Karel nikoli.*¹⁶ Slovo *leda* má zase platnost výjimkové spojky (stejně jako *leč*): *Nepřiju, leda by mě prosili.* Souvislost s platností částice dosvědčuje časté spojování těchto slov s podřadicími spojkami: *Přiju, jen když* (*leda když*) *mě o to požádají.* *Mluví o tom, jen aby řeč nestála.* *Nechodí tam, leda aby si postěžoval.* Podobně se užívá spojky *než* po záporné větě s *jinak*, *jiný* apod.: *Neuvěřím mu jinak, než když mi to ukáže.* *Nepřál si nic jiného, než aby už byl zase doma.* Výrazy *leda když*, *leda kdyby*, *leda aby* nabývají však povahy složených spojek (s celistvým významem výjimkovým), podobně jako *i když*, *i kdyby* má dnes platnost spojek podmínkově přípustkových nebo přípustkových.

12. Platnost častic mají vytýkací výrazy kladené před odkažovací slova v hlavní větě: vytýká se tak celá vedlejší věta. Např. *Půjdu tam jen proto, abych vám pomohl* // *že vám chci pomoci.* *Chodí tam jen tehdy, když musí.* *Mluvte jen o tom, na co se vás ptáme.* *Chodili tam i* (// *dokonce i*) *tehdy, když* *pršelo.* *Zajímal se i* (// *dokonce*) *o to, co se ho vůbec netýkalo.*

13. Z omezovací částice *jen* (podobně jako ze slov *sotva*, arch. *jedva*, *ledva*, která jsou již na rozhraní častic a příslovci měrových) vznikla časová spojka: *Jen* (// *Sotva*) *jsme přišli domů, začalo pršet.* Jde tu o skutečnou spojku, nikoli již o částici nebo příslovce. Pouze při souřadném spojení vět spojkou a zůstává platnost částice zachována: *Jen* (// *Sotva*) *se otočil a už byl kufr pryč.* *Jen* (// *Sotva*) *vyšel a už ho volali zpět.* Časový vztah vět — jejich bezprostřední sled — je zde vyjádřen dvojicí častic *jen* — *už*, které tak nabývají sekundárně spojovací funkce.

¹⁵ Naproti tomu není důvodu, proč by za spojku nemělo být považováno *jako*, *jak* připojující srovnávací výrazy (typu *rostě jak z vody*) a doplněk (vrátil se jako slavný muž) — v obou případech vyjadřuje spojka vztah rozvíjejícího členu věty k členu rozvíjenému, podobně jako v souvětí vztah věty vedlejší k větě řídící.

¹⁶ Skutečnou odporovací spojkou s omezovacím odstímem se stalo *jenže*, *jenomže*.

Spojky a odkazovací částice

14. K částicím se počítají také neohebná slova bez vlastního věcného významu, kterými se odkazuje na nějaký jev mimo jazykové skutečnosti anebo na něco, co bylo nebo bude řečeno v kontextu, např. *To jsou letadla. To mluví vždycky tak zmateně? Tož // tedy nic se nestalo. Tak já už musím jít.* Jde tu vesměs o slova utvořená ze zájmenných základů — o ustrnulý tvar neutra sg. ukazovacího zájmema nebo o pokleslá zájmenná příslovce, která přestala mít platnost větných členů, protože neodkazují na jistou okolnost (časovou, místní, způsobovou apod.), ale jen zcela obecně na kontext nebo situaci. Z takových deiktických partikulí, z nichž některé měly asi původně platnost samostatných citosloví, vznikly mnohé spojky;¹⁷ podmínkou bylo, aby šlo o odkazování na větu bezprostředně sousedící a aby se podobná spojení v jazykových projevech často opakovala. Částice se pak stala výrazovým prostředkem vztahu, spojkou.

V ostatních případech se odkazovací platnost ve spojkovou změnit nemohla. Odkazovací částice žijí v jazyce stále; některé zanikly, jiné nově vznikly. Nejhojnější jsou v jazyce mluveném, kde napomáhají ke zřetelnějšímu skloubení jazykového projevu.

15. Zvláštní postavení mají odkazovací částice, kterých se užívá v podřadných souvětích vedle spojek. Jde tu především o částice, které stávají v hlavní větě podřadného souvětí po anteponované větě vedlejší, např. *Když jsem ho oslovil, tu sebou polekaně škubl. Jestliže se jim to podaří, tedy // pak nás předstihnou. Když o to tak stojíte, tak // tož vám to povím. Ažkoli jsme spěchali, přece jsme přišli pozdě.* Tato slova pomáhají vyjádřit vztah mezi větami v souvětí, pevněji věty spojují a někdy vnášeji do spojení dodatečný odstín (např. *tu odstín nečekanosti, tedy, tož důsledku, přece* podtrhuje rozpornost dějů apod.). Ale jsou jen fakultativní, nejsou k vyjádření vztahu nutná; nejsou se spojkami ani tak pevně spjata, aby s nimi vytvořila dvojitý spojovací výraz.¹⁸

Odlišnou povahu mají výrazy, které odkazují na větu vedlejší bez ohledu na její polohu;¹⁹ jde vesměs o výrazy zájmenné povahy, které sice nepovažujeme za větné členy (funkci větného člena má sama věta vedlejší), ale které nemají povahu častic (obvykle jsou to výrazy příslovečné povahy), např. *Přišel právě tehdy, když ho nikdo nečekal. Když ho nikdo nečekal, tehdy přišel. — Jak přišel, tak odešel. Odešel tak, jak přišel. Musíš zde zůstat dotud, dokud to neuděláš. Dokud to neuděláš, dotud tu musíš zůstat. Tak se zadýchal, že nemohl ani promluvit.* Takové korelace jsou charakteristické zvláště pro souvětí se spojkami vzniklými z relativ (a ovšem i pro souvětí s větami vztažnými).

Odlišná situace je v souvětí souřadném, kde se setkáváme s částicemi v první větě a se spojkou v druhé větě: *sice — ale, nejen — ale, nejen — nýbrž.* Částice *sice* a *nejen* tu mají funkci preparativní a můžeme je považovat za součást

¹⁷ Srov. citovanou statě *Podíl citosloví na vzniku českých spojek*.

¹⁸ V starším jazyce se tu užívalo i slov, která měla jinak funkci souřadicích spojek: *a, i, ale, avšak, však*, *však*. Dosud se souřadicích spojek užívá v apodozi přípustkového souvětí v ruštině.

¹⁹ Z uvedených slov se užívá i při postpozici vedlejší věty jen *přece*, ale zřídka (např. *Já tam přece půjdou, třebaže nemusím*).

dvojitého spojovacího výrazu, třebaže jsou fakultativní (podobně jako je fakultativní užití dvojitě spojky vylučovací *bud* — *nebo* vedle jednoduché spojky *nebo*).

Spojky a zesilovací částice

16. V starém jazyce se užívalo hojně zesilovacích částic, které se kladly jako příklonky za první slovo ve větě, zejm. za slova spojovací. Byly to částice *-t* (-*i*), *že*, řidčeji též *to* a *li*. Časem tyto částice bud' pevně slynuly se spojovacími slovy a staly se jejich slovotvornou součástí (srov. spojky *když*, *nebo-t*, *nebo-li*, *než-li*, *jež-to* apod.), anebo zanikly; v dnešním jazyce jako samostatná slova neexistují.

Také částice zájmenného původu *koli*, která měla kdysi i význam příslovce, ztratila svou samostatnost a stala se bud' příponou zájmen a zájmenných příslovčí, kterým dodává zevšeobecňující význam (srov. *kdokoli*, *kamkoli* atd.), nebo příponou spojek (*ačkoli*, *kdykoli*). Z dnešního hlediska zde tedy nelze mluvit o částici.

Také zesilovací částice *pak* se stala příponou zájmen a příslovčí (*kdopak*, *copak*, *kampak*, *kdepak* atp.) nebo častic (*zdalipak*, *cožpak*). Vedle toho však mělo *pak* i funkci navazovací, která souvisela i s jeho významem příslovečním „potom“, nebo odkazovací „tedy“. V tomto užití se zachovala dosud. V navazovacím užití pronikal někdy slabý význam odporovací, např. *Všichni odešli. On pak se vrátil do města.* (V tomto významu se stala komponentem spojky *pakli*, *pakliže*.) Ale užívalo se jí sporadicky i ke spojování větných členů a za obrození se považovala za odporovací spojku. Spojková platnost se však u ní neustálila a z dnešního hlediska nejde o spojku, ale jen o navazovací partikuli, které může být ovšem ve funkci spojky užito.

17. Z rozboru, při kterém jsme ovšem nevyčerpali všechny případy přechodů a styčných bodů mezi spojkami a částicemi, plyne tento závěr: O spojce lze mluvit jen tam, kde jde o prostředek vyjadřující vztah mezi spojenými větami nebo větnými členy. (Proti jiným slovům se spojovací funkcí se spojky vyznačují tím, že nemají samostatný věcný význam a neplní funkci větných členů a že jsou to slova neohebná.) Naproti tomu částice vyjadřují povahu věty (její obsahový nebo citový ráz), nebo vytýkají větné členy, anebo odkazují na něco z mimojazykové situace nebo z kontextu. Vytýkání se děje na pozadí jevů podobného druhu, ale nejde tu o vztah dvou sousedních a jazykově vyjádřených jednotek (spjatých vztahem koordinace nebo subordinace). Odkazování je často spjato s jistým významovým odstímem, může modifikovat jinak vyjádřený vztah mezi větami, ale vyjádření vztahu zde není primární funkcí.

Při synchronní analýze najdeme ve spisovné češtině vedle slov, která můžeme jednoznačně určit bud' jako spojky nebo jako částice, jednak homonyma, tj. stejně znějící slova, která však tvoří samostatné lexikální jednotky (např. *však* odporovací a *však* citové, *jen* jako časová spojka a *jen* jako omezovací částice), jednak slova s dvojí funkcí, přičemž je primární bud' funkce částice a sekundární funkce spojky (*vždyť*, *jen*, *dokonce*, *i*, *ani*), nebo naopak primární funkce spojky a sekundární funkce částice (*a*, *ale*; *aby*, *že*, *když*, *kdyby*). Od toho je nutno odlišit případy, kdy totéž slovo plní v souvětí zároveň funkci

částice ve větě vedlejší i funkci spojky vyjadřující vztah vedlejší věty k větě řídící (*li*, *zdali* v obsahových větách tázacích, *at* v obsahových větách žádacích a ve větách účelových). Jindy jde pouze o kontextově podmíněné užití částice ve funkci spojky, nikoli o ustálenou funkci (např. citové *však* v důvodovém významu, *pak* v odporovacím).

СОЮЗЫ И ЧАСТИЦЫ

Разграничение союзов и частиц наталкивается на затруднения, потому чтонередко частицы становятся союзами или, по крайней мере, выполняют их функцию, а союзы, в свою очередь, выполняют и функцию частиц. В статье намечается критерий для различия обеих частей речи, и приводится анализ самых важных смежных случаев в чешском языке.

Союзы служат средством связи двух (или больше) синтаксических единиц, связанных отношением сочинения или подчинения. Частицы, напротив, вводят предложения, выражая их модальный или эмоциональный характер, или члены предложения, выделяя их на фоне контекста или ситуации. С союзами соприкасаются частицы следующих разрядов:

а) Частицы, выражающие модальный характер предложения, гл. обр. вопросительные *li*, *zdali*, *jestli* в косвенных вопросах (сохраняя функцию частиц, они служат одновременно выражением связи придаточного предложения с главным). В области пожелательных предложений слово *at* с синхронической точки зрения является компонентом описательной формы императива; в сложном предложении оно выполняет одновременно также союзную функцию.

б) Из числа эмоциональных частиц слово *však* сблюдает функцию частицы, которая вторично может служить выражением обосновательно-пояснительной связи в сложносочиненном предложении, но рядом с этим развился противительный союз *však*, представляющий только омоним. У частицы *vždy* закрепилась секундарная функция обосновательного союза „ведь“, но она не оторвалась от частицы. Функцию эмоциональных частиц выполняют вторично подчинительные союзы *aby*, *že*, *kdyby*, *když* и сочинительные союзы *a*, *ale*.

в) Из выделительно-ограничительных частиц функцию соединительных союзов выполняют *i*, *ani*, сохраняя всегда выделительный оттенок; средством выражения градационного отношения вторично служит частица наречного происхождения *dokonce*; вторичную функцию противительных союзов выполняют частицы *jen*, *jenom*, *rouze*, *tolik*; значение исключающего союза закрепилось за частицей *leda*. Частица *jen* (подобно как и *sotva*, *tedva*, *ledva*) превратилась также во временной союз „как только“. С другой стороны, союзы *a*, *ale*, присоединяя второстепенные члены предложения или соединяя повторяющиеся слова, имеют функцию, близкую усилительной частице.

г) Из частиц, указывающих на что-нибудь в контексте, сохраняют свой характер такие частицы, которые применяются в начале главного предложения после предыдущего придаточного (*tu*, *tedy*, *tož*, *pak*, *přece*); частицы *sice* и *nejen* стали составной частью двойных союзов *sice — ale*, *nejen — ale*, *nejen — nýbrž*.

д) Усилиительные частицы превратились в компоненты союзов или других частиц; только *pak*, служащее также выражению присоединения придаточных, в течение развития чешского языка приблизилось к функции противительного союза, но в современном языке оно является вновь только присоединительной частицей.

При синхронном анализе следует различать: случаи омонимии частица — союза; частицы с закрепившейся вторичной функцией союзов; союзы с закрепившейся вторичной функцией частиц; частицы, выполняющие одновременно функцию союза; обусловленное контекстом применение частиц в функции союзов.

SLOVANSKÉ SPOJKY S -BO

(STUDIE ZE SLOVANSKÉ JAZYKOVĚDY, P. 1958, 79–92)

1. Spojka *bo* patří k nejstarším slovanským spojovacím prostředkům. Dokonce i tak opatrný jazykovědec jako O. Hujer ji počítá mezi pět praslovanských souřadicích spojek: *i, a, či, bo, nž.*¹ Svým původem sahá daleko do dob předslovanských: souvisí jistě s lit. *bà* (přitakací a zesilovací partikule) a pravděpodobně i s partikulemi jiných indoevropských jazyků.²

Přesto však jsou v jejím užití mezi slovanskými jazyky značné rozdíly. V celé oblasti západoslovanské od nejstarších dob a později i v ukrajinstině a běloruštině máme spojku *bo* doloženou jako slovo přízvučné, stojící na počátku připojované věty, kdežto v jazycích jihoslovanských a v ruštině, zejména pak v staroslověnštině a v církevní slovanštině, je to stálá příklonka, stojící zpravidla za prvním samostatným přízvučným slovem ve větě. Srov.:

staropol.: czso posual Jacub medzi mnø a medzi Bodzechnø, tho posual po prawe, bosmi tho sandzili 1388 Leksz I nr 461 stč.: chtiechu Lipského Jindřicha inhed jieti, bo je svú hanbú vinieše Dall 94b (nebo DalV); starobélorus.: nechaj samr ne vyežcaetъ, bo emu tamъ damъ kiemъ vr bruch akty z XVI. stol.; staroukraj.: tye iskupni krupovičomъ povydavalni, bo oni ichť izvěsnye, neotchožie Akty jz. Rosii, XV. stol.;

*stsl.: pokalte se priblíži bo se črstvo nbsnoe Mt 4.17 As Sav Ostr = Supr 357.26; obrětъ že vr slatině vodicu, ne možachu otъ nea piti. běše bo jako i žolč ŽK XII (Lavrov 24.16); stará srbocharv.: rači se smiliti, milostiv bo jesi Pjesme Marka Marulića 36; starorus.: něsmъ ti vorožbitъ, ni mestníkъ, ne chotěchъ bo krovi twoja viděti u Staroduba Lavr., Pismo Vlad. Monomacha; starobélorus.: ubi kñzja protivu na strěně, doide bo rěkě trostně, i to ustrěte ego Lét. Avr. XV. stol.*³

¹ O. Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého*,³ P. 1946, 82. Dvě z těchto spojek je však nutno vyloučit: *či*, u něhož lze pro psł. předpokládat jen funkci tázací partikule, nikoli spojky, a *nž.*, které není doloženo u záp. Slovanů a je tedy jevem dialektickým.

² S *bo* asi souvisí citoslovce nebo partikule *ba*, doložená v čes., pol. a ukr. Srov. E. Berneker, *Slav. etym. Wörterbuch*, Heidelberg 1908–1913, 36 (s. v. *ba*); A. Preobraženskij, *Etimologičeskiy slovar' russkogo jazyka I*, M. 1910–1914, 32; nově např. Fr. Ślawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Kraków 1952–1956, 37–38; M. Vasmer, *Rus. etymolog. Wörterbuch I*, Heidelberg 1953, 97.

³ Srov. *Słownik staropolski I*, zeszyt 2, Warszawa 1953, 116–117 (*bo*), 118 (*bociem*), 119 (*boć*); ojedinělý doklad stč. zaznamenává J. Gebauer, *Slovník staročeský I*, P. 1903, 72 (není však v rkp. Vídeňském, nýbrž Lobkovicím; viz Havránek–Dáňhelka, *Nejstarší česká rýmovaná kronika t. ř. Dalimila*, P. 1957, 235); o dalších pochybných stč. dokladech srov. V. Flajšhans, LF 95 (1932) 403; J. F. Karskij, *Belorusy II*, 3, Varšava 1912, 228; J. T. Čerkasova, *Pričinnyje sojuzy i ich značenija v staroslavjanskem jazyke*, Učenyje zapiski Inst. Slavianoved. IX (1954) 5–22 (se srovnávacími poznámkami, zejména o struš.; srov. i její stat. *Služebnoje slovo bo i jego značenija v drevnerusskom jazyke*, Učenyje zapiski katedry rus. jaz. MGPI im. V. I. Lenina VI, 2, M. 1948); *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1880–1882, 461n.; L. Zima, *Njekoje, većinom sintaktične razlike*, Zagreb 1887, 130; viz dále slovníky a mluvnice jednotlivých slovanských jazyků (na mnohé se odkazuje v dalších poznámkách). Souhrnnou informaci dává materiál Maretíćův, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad JAZU 89, 1888, 112n., a V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, Göttingen 1928, 472–473. Pro stsl. odkazují na heslo *bo* ve *Slovníku jazyka staroslověnského*, seš. 2. Stsl. doklady přejímám s laskavým svolením redakce slovníku většinou z materiálu stsl. slovníku.

V polštině, ukrajinské a běloruštině, kde je *bo* prostředkem živým, bývá nezřídka i v poloze příklonné, zejména když nemá funkci důvodové spojky. Srov.: *mnie bo juž brak cierpielivości; mi ź bo ne znali, ščo tutu gosti Lesja Ukrajinka.*⁴ Ze stpol. cituje takové doklady *Słownik staropolski* (I, 117) jen dva (*szlwnce bo vyeczney zzvyathloszczy szklyno szya k yey czvdnoszczy...* 1450; *panye woyczye, yusz bo czq y pytham na prawye... yesthly to szlubenyne moczno* OrtMac 71) proti množství dokladů s *bo* orthotonickým. Naproti tomu v starých památkách brus. a ukraj. bývalo *bo* příklonné (tak jako v literatuře strus. vůbec); k ustálení počáteční polohy *bo* v důvodových větách, které pozorujeme v XVI.—XVII. stol., přispěl zde zřejmě vliv polský.⁵

V oblasti, kde vládlo *bo* příklonné, tedy v stsl., csl., v jazyčích jihoslov. a v rušti., nenajdeme, pokud je nám známo, žádné bezpečné doklady na *bo* orthotonické.⁶

Je tedy otázka, která podoba *bo* je původní, praslovanská.

Obvykle se na ni odpovídá tak, že se za původní považuje poloha příklonná a mluví se o přesunu *bo* na začátek věty, když nabyla výrazné funkce spojkové.⁷ Takové přesuny jsou dobře dosvědčeny v jazyčích slovanských i jiných. Velká váha se přikládá svědectví staroslověnštiny, jejíž stav se pokládá za starobylý. K tomu by bylo možno připojit bezvýjimečné užití příklonného *bo* v oblasti jv. proti obojímu na sz., především v polštině.

A přece lze pomyslet i na vývoj opačný. Jos. Zubatý ukázal na slovanském *li*, že je to patrně „slovo původně nepříklonné, které teprv časem se stalo příklonným, když z příčin důrazových přenechávalo první místo ve větě slovům jiným (jako např. podobně se stalo se stind. *ápi* „též“)“.⁸ Něco podobného by bylo možné i u *bo*. Stav stsl. a csl. sám o sobě nemůže být pro řešení otázky rozhodující, protože zde bylo *bo* učiněno pravidelným protějškem řec. *yáq* a řídilo se jeho polohou.⁹ Více by vážilo svědectví ostatních jazyků jv. skupiny, kdyby v nich bylo užití *bo* skutečně živé, spontánní. Ale to není ani zdaleka jisté. Naproti tomu stoupá význam svědectví polského, kde je orthotonické *bo* běžné ve spisovném jazyce od počátku doby historické a kde je živé i v lidových nářečích. Jak uvidíme, lze i složené spojky s *bo* (mimo csl. *ibo*, *ubo*, *nebonz* a mimo *libo*) spíše vyložit z *bo* přízvučného.

Není tedy tato otázka definitivně rozřešena. Snad mohlo v psl. vystupovat *bo* v obou pozicích a uvedené dvě skupiny slov, jazyků pak zvolily jednu z obou možností.

2. V rozšíření a využití *bo* jsou mezi slov. jazyky podobné rozdíly. V jazyčích zsl. je ohniskem jeho životnosti polština, kde je to prostředek velice častý ve spisovném jazyce i v nářečích. K polštině se druží sousední jazyky

⁴ Srov. Karłowicz—Kryński—Niedzwiedzki, *Słownik języka polskiego I*, Warszawa 1900, 178; *Ukrains'ko-rosijs'kyj slovnyk I*, Kyjiv 1953, 75—76.

⁵ Srov. zejména J. F. Karskij, *Belorusy II*, 3, 228. Viz též J. T. Čerkasova, op. cit. 22.

⁶ V rušti. se s ním setkáváme jen v sousedství ukrajinském a běloruském, event. v památkách, které s tímto prostředím souvisí nebo v nichž se uplatnil vliv polský. Stsl. *nebo* není odchylkou od tohoto pravidla (srov. M. Bauerová, *Stsl. spojky bo, *nebo, nebonz, ibo*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, § 5—6).

⁷ Tak např. Čerkasova, op. cit. 22.

⁸ J. Zubatý, *Nali, nali-t*, Studie a články I, 2, P. 1949, 56, pozn. 1 (pův. je stať otištěna v LF 37 [1910] 217n.).

⁹ Viz cit. článek M. Bauerové, § 4.

vsl., ukrajinština a běloruština, v nichž je stav podobný. Poměrně živé je *bo* také ve slovenštině, kde se ho užívá i v mnohých nářečích; ve spis. jazyce je však dosť řídké a bývá charakterizováno jako prostředek básnický nebo s příchutí lidové řeči.¹⁰ Zato v lužické srbské je to jen archaismus¹¹ a v češtině zaniklo vůbec (je znám — kromě ovšem spojek složených — jen jediný doklad stč., výše citovaný; srov. pozn. 3). Z polské oblasti však *bo* přesahuje do lašských nářečí.¹² Pro celou oblast zsl. i s ukrajinštinou a běloruštinou je charakteristické též živé užívání složených spojek s *bo* (v. § 4).

V oblasti jv. spojka *bo* dnes téměř vůbec nežije. V minulosti byla nesmírně častá v stsl. a csl., kde patří k neužívanějším spojovacím prostředkům. Hojně byla rozšířena i v písemnictví strus. (zejména do XVI. stol.), ale je příznačné, že (podle zjištění J. T. Čerkasové) „v delovoju pis'mennosti kak rannej, tak i XVI—XVII vv. slučai upotrebljenija *bo* otsutstvujut“.¹³ V rus. nářečích *bo* také nežije.¹⁴ Je tedy nutno počítat při rozšíření *bo* v staré ruštině s csl. vlivem. Hojné bylo užívání *bo* v staré literatuře srbocharvátské, ale „sada u narodnom govoru veoma rijetko“;¹⁵ „veznik *bo* ... je več odavno arhaizam i dialektizam“.¹⁶ V dialektech je *bo* velice řídké i v době starší; více se ho užívá k zesílení důvodové spojky *jer* a *za što*.¹⁷ I zde je tedy vliv církevní slovanštiny na frekvenci *bo* v staré literatuře velmi pravděpodobný. V slovinštině, v makedonštině a v bulharštině dnes *bo* nenajdeme (v bulh. je zaznamenává Gerov jen jako partikuli ve spojení *bo-edin*, *bo-edna*, *bo-edno* „nekoj, nekoja, nekoe“).¹⁸ V celé oblasti jv. (s částečnou výjimkou slovinštiny) nejsou živé ani složené spojky s *bo* (vyjma rus. *libo*; srov. § 4).

¹⁰ O stavu v nářečích informuje J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Turč. sv. Martin 1932, 482; ve spis. jazyce označuje Jánošík — Jóna (*Slovník jazyka slovenského I*, 137) *bo* jako spojku básnickou, kdežto Ružička (*Spojka lebo*, SR 19 [1954] 141—142; podobně Paulíny-Stolc-Ružička, *Slovenská gramatika*, Martin 1955, 375) jako řídkou s příchutí lidové řeči.

¹¹ Uvádí ji z dolní luž. E. Muka, *Słownik dolnoserbskeje ręcy i jejego naręcow I*, 53. Naproti tomu z horní luž. ji nepřipomínají ani G. Liebsch (*Syntax der wend. Sprache in Oberlausitz*, Bautzen 1884), ani slovníky (Kral, *Serbisch-deutsches Wörterbuch*, Bautzen 1931; Jakubaš, *Hornoserbsko-němčí slovník*, Budyšín 1954) aj.

¹² Srov. Fr. Bartoš, *Dialektický slovník moravský I*, P. 1906, 20; A. Lamprecht, *Středoopavské nářečí*, P. 1953, 74 (nezaznamenává ji však již A. Kellner ze štramberského nářečí).

¹³ J. T. Čerkasova, op. cit. 19, pozn. 1.

¹⁴ Nezaznamenává je A. B. Šapiro, *Očerki po sintaksisu russkikh narodnykh govorov*, M. 1953, ani slovníky a jiné práce. V. Dal' (*Tolkovyj slovar' živogo velikorus. jazyka*, M. 1953³, 100) je uvádí s poznámkou: „upotrebil. v cerk., Malorus., Belorus. i v sousedstve“. Srov. i L. A. Bulachovskij, *Kurs russkogo literaturnogo jazyka II*⁴, Kijev 1953, 334. E. Berneker (*Slav. etym. Wörterbuch* 65) je výslovňoznačuje jako přejaté z csl.

¹⁵ Srov. hojně doklady v *Rječniku hrvat. ili srp. jezika I*, 461n., citát se str. 462.

¹⁶ T. Maretic, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*², Zagreb 1931, 470.

¹⁷ Vuk Stefan Karadžić (*Srpski rječnik*³, Biograd 1898, 33) je zaznamenává z dubrovnického nářečí, L. Zima (*Sintakt. razlike* 130) ze staré čakavštiny a ze starodubrovnického nářečí; ze štokavských nářečí zná jen tři doklady. Srov. i Ivetović-Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika I*, Zagreb 1901, 75.

¹⁸ Srov. N. Gerov, *Rečnik na bǎgarski ezik I*, Plovdiv 1895, 52. Je to obdoba enklitického užití *ljubo*, *libo* po zájmenech pův. tázacích (viz § 9 a zejm. pozn. 60). Slovinské, make-donské a bulharské mluvnice a slovníky jinak *bo* nezaznamenávají.

3. Naznačené rozdíly v doložení *bo* by mohly vésti k pochybnosti, zdali jde skutečně o slovo v praslovanském obecně rozšířené. Zaniklo v jsl. a ruské oblasti starší domácí užívání *bo*, posílené přechodně ve spisovném jazyce vlivem církevněslovanským, nebo tam bylo na přechodnou dobu vlivem csl. přeneseno zvenčí?

Mnohem pravděpodobnější je možnost prvá. Slovo *bo* žilo asi v praslovanském nikoli jako spojka, nýbrž jako částice vyjadřující dotvrzení, přitakání nebo zesílení.¹⁹ Na sz., zejm. v polštině, využilo se ho zvl. k vyjadřování důvodového vztahu, takže nabyla funkce spojky; v souvislosti s tím se ustálilo i jeho počáteční postavení. Vedle toho se však zachovalo i ve funkci partikule, při níž může stát i v poloze příklonné (častá poloha vytýkacích častic). Avšak i v části oblasti zsl. bylo více méně úplně nahrazeno spojkami složenými (čes. *nebo*, sloven. *lebo*) nebo zaniklo (luž. srb.). Ostatně i české důvodové *neboť* v lidovém jazyce vlastně zaniklo a zachovalo se jen jako prostředek knižní; podobně řídké je i důvodové užití východomor. nářečního *lebo*.

Na slovanském jihovýchodě k podobnému spontánnímu vývoji asi nedošlo. Slovo *bo* zde jistě žilo; ojedinělé spojkové a zesilovací *bo* v srch. nářečích, bulh. partikuli *bo* a také *bo* ve slovin. složených spojkách *aboj*, *aliboj* (srov. § 4) je nutno považovat za zbytky původního rozšíření. Také upravovatelé spisovného jazyka stsl. je museli z bulharskomakedonských dialektů dobře znát, když po něm sahli jako po vhodném ekvivalentu řec. *yáę*.²⁰ Protože *yáę* bylo v překládaných textech velice časté, vzrostla nesmírně frekvence *bo* v stsl. a csl. a ustálilo se i jeho příklonné postavení; s církevní slovanštinou se pak přeneslo do celé oblasti jsl. a vsl. Pevné spojení s řec. *yáę* (skutečné přičinné spojky se stsl. *bo* takřka vůbec nepřekládaly) i příklonné postavení znemožnily ustálení jasného přičinného významu. Tak zůstávalo *bo* spojkou vysvětlovací a odůvodňovací (blízkou nč. „totiž“ nebo „vždyť“); často pronikal jen význam dotvrzení („zajisté“) anebo význam navazovací („pak“); užívalo se ho i jako partikule v otázkách. (Srov. cit. článek M. Bauerové, § 2.) Přemíra užití v církevněslovanských památkách asi způsobila, že se *bo* počalo pocítovat za prostředek csl. — a proto bylo při postupném nahrazování csl. prostředků domácími také odstraněno. V západní části vsl. oblasti byl starší csl. vliv (srov. příklonné *bo* ve starých památkách brus. a ukraj.) překryt později vlivem polským; v oblasti české a slovenské se pro násilné převráení csl. písemnictví nemohl uplatnit.

4. Podobné rozdíly jako v užití *bo* jsou mezi slovanskými jazyky i v rozšíření složených spojek s *bo*.

Ve skupině sz. jsou všude běžné a živé vylučovací spojky, jejichž druhým komponentem je *bo*: *abo*, doložené i z jazyka pomořanských Slovanů²¹ a běžné

¹⁹ Stejný významový vývoj — od dotvrzovací partikule k důvodové spojce — pozorujeme u lat. *nam*. Srov. Meillet-Ernout, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*,² Paris 1939, s. v.

²⁰ V nářečích jihomakedonských se však nedochovalo. Srov. např. Lavrovův rozbor jazyka jihomakedonských povídek (Lavrov-Polívka, *Lidové povídky jihomakedonské*, P. 1932, 332–333 a 336–337); neuvádějí je ani jiné práce.

²¹ Viz F. Lorenz, *Slovinskisches Wörterbuch I*, Sanktpeterburg 1908, 1.

v lužické srbském, polštině, ukrajinštině, běloruštině a zčásti i v slovenštině,²² *albo* (z *alibi*) v polštině a běloruštině (*albbo*),²³ *nebo, anebo* v češtině a *lebo, alebo* v nářečích východomoravských a v slovenštině.²⁴ Zajímavou paralelu ke spojce *abo* a zejm. *alibi* (> *albo*) tvoří lit. *arbà* „nebo, aut“. Jeho druhá část odpovídá našemu *bo* i etymologicky; *ař* samo má obvykle platnost tázací partikule, ale vedle toho má i význam vylučovací „nebo“ a je doložen i význam slučovací „a, i“ (srov. též lot. ar(i) „také“).²⁵ Je tedy významově dosti blízké slovan. *ali*, které nabyla v některých jazyčích podobných významů. Celé *arbà* mívá někdy i funkci tázací — podobně jako slovan. *abo, albo*.²⁶

V jazyčích skupiny jv. *mimo* slovinštinu (kde je běžnou vylučovací spojkou *ali*),²⁷ stojí proti těmto spojkám *ili* nebo i prosté *li*. Vedle něho je zde *libo*, živé v ruštině a zaznamenané Karským i z běloruštiny; naproti tomu v srbocharvátštině je „samo u knjigama pisanima crkvenijem ili miješanijem jezikom“.²⁸ V csl. je *libo* vedle *ljubo*, vlastní stsl. je však ještě nezná (v. § 9). Z jazyků zsl. je *libo* doloženo v stč., ale ve srovnání s pol. *lubo, lub* lze v něm vidět spíše přehlasované *ljubo* (v. § 9). Ze skupiny jv. se tedy vymyká slovinština nedostatkem vylučovacího *ili*; zároveň se blíží skupině sz. tím, že má

²² V dolní lužičtině se *abo* často mate s *aby* (viz E. Muka, *Słownik dolnoserb. ręcy I*, 1). Pro hluž. viz G. Liebsch, *Syntax der wend. Spr.* 179, a slovníky citované v pozn. 11. Muka zaznamenává z dluž. i zastaralé *albo* (doklad v AslPh 1, 230 a u Maretice, Rad 89, 1888, 111). — V polštině je *abo* doloženo již v nejstarších památkách (viz *Słownik staropolski I*, 8–9; Klemensiewicz – Lehr – Spławiński – Urbański, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 446); ve spis. jazyce však ustoupilo spojce *albo*. „Co innego w gwarach, gdzie do dzisia pospolite“ (*Gramatyka histor.* 446); srov. J. Karłowicz, *Słowniki gwar polskich I*, Kraków 1900, 9–10. Zasahuje i do našeho nářečí lašského (Fr. Bartoš, *Dialektický slovník moravský I*, 5), ale jen okrajově. — V slovenštině je *abo* časté v nářečích (srov. J. Stanislav, *Lipt. nárečia* 478), kdežto ve spis. jazyce se cítí jako prostředek básnický nebo lidový a ustoupilo spojce *alebo* (viz Jánošík – Jóna, *Slovník jaz. sloven. I*, 3; Pauliny – Stolc – Ružička, *Slovenská gramatika* 364). — Pro ukrajinštinu viz *Ukrains'ko-rosijs'kyj slovnyk I*, 2 a mluvnice, pro běloruštinu zejm. T. P. Lomtev, *Grammatika belorusskogo jazyka*, M. 1956 291; I. I. Nosovič, *Slovár' belorusskogo narečija*, Sankt Peterburg 1870, 1 aj. — I. I. Sreznevskij (*Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka I*, 3) zaznamenává ojedinělé dva doklady na *abo* i ze starorus. listin (XIV. stol.).

²³ *Alibo* je vedle častějšího *albo* v stpol. dobre doloženo (srov. *Słownik staropolski I*, 30–31, *Gramatyka histor.* 446). Pro běloruštinu viz J. F. Karskij, *Belorusy, II*, 3, 223–224; I. I. Nosovič, *Slovár' ... (zachycuje i alibo!)* a *Russko-belorusskij slovar'*, M. 1953, 179 (s. v. *ili*).

²⁴ Srov. Fr. Bartoš, *Dialektický slovník* 178 a 179 (*alebo neuvedl!*); pro slovenštinu J. Ružička, *Spojka lebo*, SR 19 (1954) 135–142; o stavu v nářečích J. Stanislav, *Lipt. nárečia* 478–479. — *Lebo* zasahuje i do slezskopol. nářečí (viz J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich III*, 17, Kraków 1903).

²⁵ Viz E. Fraenkel, *Litauisches etymolog. Wörterbuch*, 1. seš., Heidelberg 1955, 15 (*ař*) a 28 — 29 (*ba*); srov. též R. Trautmann, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923, 12 a 22–23; Niedermann – Senn – Breder, *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache*, Litauisch-Deutsch I, Heidelberg 1932, 38; *Dabartinės lietuvių kalbos žodynai*, Vilnius 1954, 33.

²⁶ O tázací funkci *abo, albo* informuje souhrnně Maretic, *Veznici*, Rad 89, 1888, 120; má ji i slovinské *aliboj* (Pleteršnik – Wolf, *Slovensko-němški slovar I*, Ljubljana 1894, 3). — *Ali* má vylučovací význam vedle tázacího především v slovinštině (srov. l. c.; viz i Bajec – Kolarić – Rupel, *Slovenska slovница*, Ljubljana 1956, 300).

²⁷ Srov. na místech citovaných v pozn. 26.

²⁸ *Rječnik hrvat. ili srp. jezika VI*, Zagreb 1904–1910, 39. V běloruštině je *libo* podle Karškého (*Belorusy II*, 3, 223) málo rozšířeno; výše citované slovníky ani mluvnice Lomtevova je neuvedl.

v některých nářečích spojky *aboj*, *aliboj*, *liboj*.²⁹ Ve Frisinských památkách je doloženo i *libo*. — Spojka *aliboj* byla zachycena také v archangelském nářečí v sev. Rusku.³⁰

Ve významu důvodovém jsou složené spojky s *bo* méně časté. Výlučné postavení má jen čes. *nebo* (*nebot*), které zcela nahradilo *bo* už v stč.; v dnešní češtině je to však prostředek omčený v podstatě jen na jazyk psaný. Také *lebo* ve východomor. dialektech není v důvodovém významu časté; zato v slovenštině je důvodové *lebo* živé a důvodový význam míval i *alebo*.³¹ Lužická srbskina takové důvodové spojky nemá. V polštině se ustálilo v důvodovém významu jen *albowiem*, rozšířené o příklonné *wiem* (pův. = „vím“) podobně jako *bowiem*; v stpol. však měly ojediněle důvodový význam i spojky *abo*, *albo* (též *abowiem*, *abociem*, *abojem*).³²

Z jazyků skupiny jv. si utvořila podobnou důvodovou spojku jen staroslověnština — *ibo*, které se ujalo i v ruštině. V mladších památkách stsl. se objevuje též *nebonъ*, jehož se užívalo dále v církevní slovanštině; vedle něho se později setkáváme zřídka i s pouhým *nebo*.³³ Za zmínku stojí ojedinělé *nebo* ve Fris. pam.³⁴

Kromě toho zná stsl. a csl. další spojku tohoto typu — *ubo*; užívá se jí zpravidla ve významu konkluzívním (za řec. *ovv*).

Vidíme tedy, že tvoření složených spojek s *bo* bylo živé jednak na slovanském severozápadě, jednak v církevní slovanštině; ostatní jazyky jv. skupiny (snad s výjimkou rus. *libo*) takové možnosti nevyužily. I to svědčí o menší životnosti *bo* v této oblasti. Na zvláštní postavení slovinštiny jsme již poukázali. Mezi jazyky sz. je výrazně oddělena čeština s *nebo* (a dialek. *lebo*), méně již slovenština, protože do ní vedle *lebo*, *alebo* zasahuje i *abo*. Srov. rozložení těchto prostředků na schematickém náčrtku na str. 390.

Snad má jistý význam i skutečnost, že csl. složené spojky s *bo* mají přízvuk na první slabice (*ibo*, *libo*, *ubo*),³⁵ kdežto ukrajinské a běloruské *abò*, *al'bò* má obvykle přízvuk na *bo*.³⁶ Pokud zde nedošlo k nějakým přesunům, lze z toho

²⁹ Srov. Pleteršnik-Wolf, *Slovensko-nemški slovar I*, 1, a 516.

³⁰ A. Podvysockij, *Slovar' oblastnogo archangel'. narečija*, Sanktpeterburg 1885, 1. Je ovšem možné, že jde o spojení *a* + *libo*; srov. obdobné strus. *a ljubo* (Sreznevskij, *Materiały II*, 84; Karskij, *Belorusy II*, 3, 223).

³¹ Srov. J. Ružička, *Spojka lebo*, SR 19 (1954) 135—142; J. Stanislav, *Lipt. nárečia* 482.

³² Srov. Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 229; pro stpol. viz příslušná hesla ve *Słowniku staropol. I*, 9 (*abo*, *abociem*, *abojem*, *abowiem*), 23 (*albo*); *Gramatyka histor.* 485—487; J. Łoś, *Krótki gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów 1927, 358—359.

³³ O stsl. *ibo*, *nebonъ*, *nebo* viz cit. stať M. Bauerové, § 5—7; o *ibo* srov. též J. T. Čerkasová, *Pričinnyje sojuzy i ich značenija v staroslav. jazyke*, Uč. zapiski Inst. Slavjanovedenija 9, 22—24; o jeho osudu v ruštině píše výtižně i L. A. Bulachovskij, *Kurs russkogo literaturnogo jazyka I*, Kijev 1952, 350.

³⁴ K rozšíření všech uvedených spojek viz též materiál Mareticův, *Veznici...*, Rad 89, 1888, 72—73, 112n., 120. Srov. i V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 466—467, 472—473, 474.

³⁵ Srov. přízvuk spojek *ubo*, *libo* v ruštině. Přízvukování csl. (zachovávající snad starý stav) zachycuje *Slovar' cerkvenoslav. i rus. jazyka, sost. II otd. Imper. Akademii Nauk*, Sptb. 1867, II, 263, 529 a IV, 650 (*ubo*).

³⁶ Tak označují přízvuk nové slovníky; Nosovič (*Slovar'*...) má naproti tomu *abo*, *al'bò* (str. 1 a 5). Také Vasmer (*Russ. etymol. Wörterbuch I*, 467 a II, 39) píše *abo*, *al'bò*.

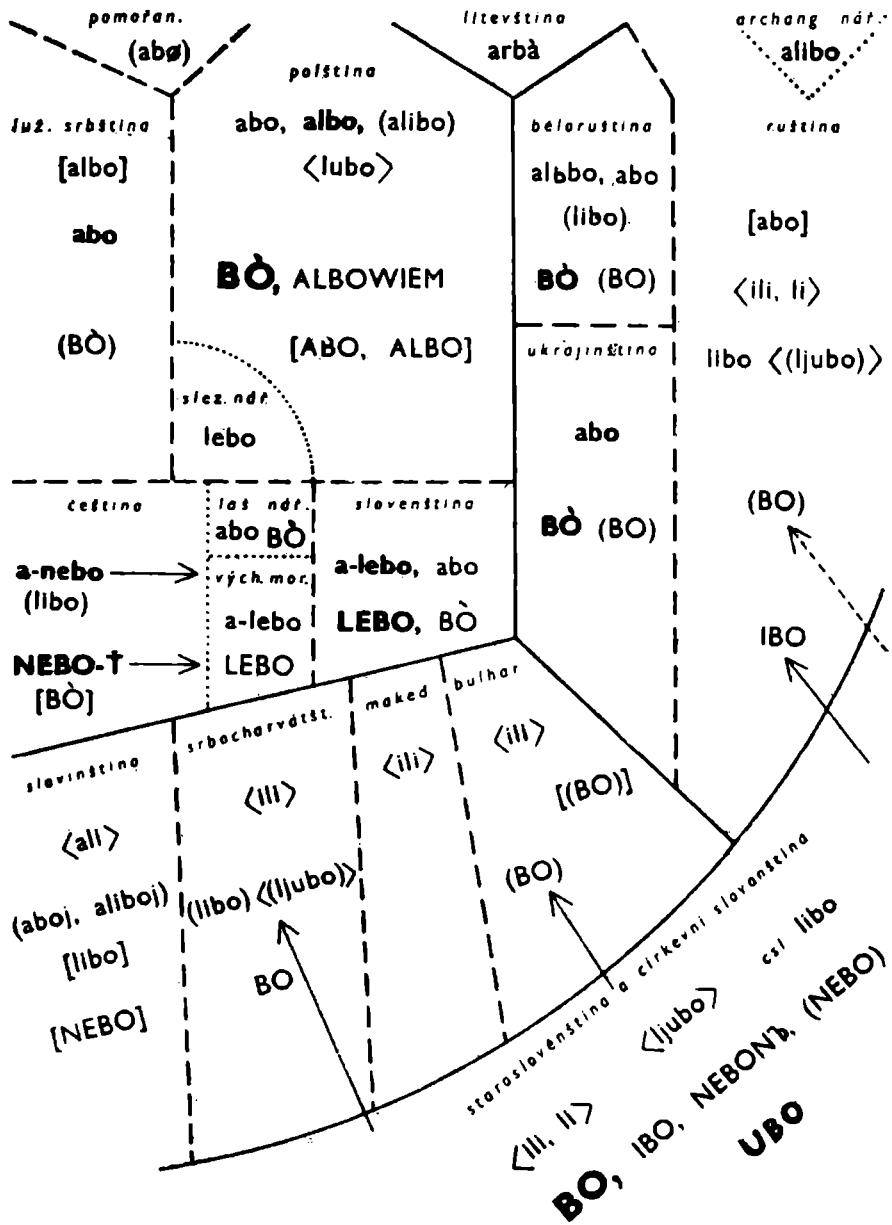

Schéma rozložení spojek s bo ve slovanských jazycích

Poznámky ke schématu: Versálkami jsou uvedeny spojky důvodové, malými písmeny vylučovací. V kulatých závorkách () jsou podoby zaniklé nebo neživé, v hranatých [] jen ojediněle historicky doložené, v obojích [] jiné relikty, v lomených <> spojky nesouvisící s bo. Tučná sazba naznačuje životnost jednotlivých prostředků.

s jistou dávkou pravděpodobnosti vyvozovat, že základem csl. tvoření bylo *bo* nepřízvučné, příklonné, kdežto v typu zsl. šlo o *bo* přízvučné a o předklonné *a*, *ali*. Tomu by nasvědčovalo i pol. *boć*, *bowiem*.

K jednotlivým typům složených spojek s *bo* je třeba připojit několik poznámek.

*

5. Kromě csl. *ibo*, *nebon* a *ubo* mají složené spojky s *-bo* význam vylučovací (z nich zejména *nebo*, *lebo* vedle významu důvodového). Jak tu vysvětlit užití „důvodového“ *bo*? A jakou funkci měl první komponent spojky?

Mezi důvodovým a vylučovacím spojením existuje styčný bod, přestože jsou oba významy tak vzdálené. Jsou to souvěti tohoto typu: *náhle přestaň, nebo zlým uživeš toho Mast 428; nemluvíš mnoho, neboť mě bude hněv z toho Hrad 126a; modlyce sye naszim bogom, albocz, waas kaszs wszystky scynacz Blaž 322; trzebáć tłumáčza, trzebáć y ceklarzá, y w zátruđnionej spráwie foytarzá, abo wiec muśisz mowić z tą drużyną dźiwną lacińca Klonovic 1598. Nebo, abo, abo zde má stejný význam, jako *jinak*, *sice* („*alioquin*“). Prvá věta vyjadřuje, co je nutno vykonat (nejčastěji formou rozkazu), druhá tuto nutnost zdůvodňuje, motivuje tím, že líká, co by následovalo v opačném případě. Tak např. v uvedeném dokladu z Hrad lze významový poměr vět interpretovat takto: „nemluv mnoho, protože se rozhněvám (budeš-li mluvit).“³⁷ Ale zároveň se děje obou vět vylučují; je tu možné i užití dvojité vylučovací spojky *bud* – *nebo*: „*bud* nemluv, nebo se budu zlobit“ (ještě lépe v kladné větě: „*bud* mlč, nebo se budu zlobit“; srov. např. *bud budeš poslouchat, nebo nikam nepřijdeš úz.; abo daj, aboć wydry XVIII. stol.*“³⁸).*

Ale ani v takových dokladech nemůžeme vycházet z jasně důvodového významu *bo*; spíše tu šlo o význam dotvrzení, zdůraznění (něco mezi „*však*“ nebo „*vždy*“ a „*zajisté, jistě, věru*“), který je pro *bo* dosvědčen historicky a na který ukazuje i etymologie. Na druhé straně nelze myslat ani na tu možnost, že by *bo* bylo jen významově zcela bezbarvým slovem, které by se připojovalo jen k zesílení základního komponentu. – Ještě tíže bychom pochopili původní jasně důvodový význam *bo* jako komponentu spojek při jejich normálním užití ve spojeních vylučovacích. A sotva by někdo mohl předpokládat, že by takové užití vyšlo z našeho typu souvětí, jistě vždy poměrně řídkého.

6. Složení spojek *abo*, *alibo*, *albo*, *albo* je celkem jasné: *a + bo*, *al(i) + bo*, jak se také obvykle vykládá.

Výklad bělorus. *alibo z a + ljubo*, na který myslí Karskij,³⁹ není pravděpodobný. Sotva přijmeme i vysvětlení z *a + libo*, protože v běloruštině není *libo* životné a je tu příliš zřejmá souvislost s polštinou. V té pak nemáme *libo* vůbec doloženo, takže může jít jen o spojení opačné – *ali* + *bo*. (Spíše by bylo možno připustit takový původ u archangel. *alibo* [srov. pozn. 30], protože na ruské půdě *libo* skutečně žije.)

Při výkladu pol. *alibo*, *albo* vycházíme z hotového *ali*, nikoli ze spojení tří samostatných komponent (a + li + bo),⁴⁰ a to z těchto důvodů: a) *ali* je historicky dobře doloženo a mohlo být bez potíží východiskem k utvoření složené vylučovací spojky (srov. jeho vývoj k vylučovacímu významu v slovin.);

³⁷ Běloruština užívá v podobných souvětích i *bo* (vedle *a to*): *Ne liscisia k silnym, druža, Zellejkam-bjarozkaj, Bo ne vyjdeš vek z-nad hužu* J. Kolas (srov. T. P. Lomtev, *Gram. bělorus. jaz.* 310).

³⁸ Klemensiewicz–Lehr-Spławiński–Urbańczyk, *Gram. histor.* 446. Výše citované polské doklady uvádí *Słownik staropolski I*, 24 a *Słownik polszczyzny XVI w.*, zeszyt próbny, Wrocław 1956, 3.

³⁹ *Belorusy II*, 3, 223; na jiném místě (*II*, 2, 105) připouští též vznik z *a + libo*.

⁴⁰ Na vznik ze tří komponentů ukazuje výklad Klemensiewiczu (Gram. histor. 446 a 486) i Fr. Slawského (*Słownik etymol.* 23).

b) není vůbec doloženo samotné *libo* (jiná je situace u východomor. a slovenského *alebo*, vedle něhož je běžné *lebo*); c) bylo by možno očekávat spíše **aboli* (srov. čes. *neboli*; porovnej též *neže-li*, *ače-li*, *aže-li* aj.).

Pro výklad *albo* z nedoloženého *alebo* < *a + le + bo*, event. *ale + bo*,⁴¹ není na polské půdě opory, zejména když je skutečně doloženo *alibo*.

Vznik těchto spojek spadá však do doby předhistorické; už v nejstarších památkách polských vystupují jako prostředky hotové s jasným významem vylučovacím (vedle řidce doložených významů jiných, zejména důvodového, a vedle funkce tázací partikule). Proto nemůžeme na dokladech z památek přímo ukázat významové východisko jejich složek a musíme se spokojit s předpoklady. Zdá se nám pravděpodobné, že podobně jako u *-bo* nelze vycházet ze spojkového významu příčinného, tak ani u *a*, *ali* – ze spojkového významu odporovacího, event. slučovacího. Ke spojení obou komponentů došlo asi už v době, kdy to byly ještě partikule s významem pro nás těžko postižitelným, a snad dokonce s větnou platností. (Srov. závěr § 7.)

7. V podobné situaci jsme u českého *nebo*, *anebo* a jeho východomor. a slovenského protějšku *lebo*, *alebo*. Ani nejstarší doklady neodkryvají původní význam komponentů.

První část spojky *nebo* je pův. negace *ne*, jak se dnes zpravidla přijímá, nikoli *n*~, na které myslil Gebauer.⁴² Pro zsl. jazyky nemáme *n*~ jinak doloženo ani samostatně, ani jako komponent spojek nebo partikulí.⁴³ Vedle toho se podle nejstarších historických svědectví *n*~ už významově značně lišilo od *a*, *ale*, *ali* (odpovídalo spíše našem ū *avšak*, *však*), takže by se těžko mohlo stát základem našeho spojení. Ani v jazycích, kde bylo *n*~ živé, nepozorujeme nic podobného (stsl. *nebon*~ je zcela jiné – srov. cit. článek M. Bauerové, *Stsl. spojky bo*, **nebo*, *nebon*~, *ibo*, § 6).

Významový vývoj *ne* se tu vykládá různě. Fr. Miklošič (*Vergl. Grammatik der slav. Sprachen IV²*, Wien 1883, 183) vidí v důvodové větě s *nebo* původní řečnickou otázkou: *a to pro to učinichu, neb od svého pána přikázanie méjicelu znamenalo prý původně: „denn hatten sie nicht einen Befehl von ihrem Herrn?“* Tento výklad, k němuž dalo podnět stsl. a csl. *nebon*~, nelze však pro češtinu přijmout – nevysvětlili bychom neobvyklou polohu záporky a zejména druhý základní význam *nebo* – disjunktivní.⁴⁴ V. Vondrák (*Vergl. slav. Grammatik II²*, 467) soudí, že partikule *nebo*, event. *nebo* – *nebo* se uvolnila pro další významový vývoj, když se začalo jako vylučovací negace (*ořte-ořte*) v slov. jazycích uplatňovat *ni* – *ni*; předpokládá nejprve přechod k významu „enim“, doloženému v stsl. (Supr), v češtině pak i k vylučovacímu. Vychází tedy zřejmě z opakováního *nebo* – *nebo* se záporným smyslem, ale pro to nemáme v stsl. žádnou oporu. (V stč. je záhy doloženo ve vylučovacím významu jednoduché i opakování *nebo*; důvodové *nebo* ovšem u obou spojených členů stát nemůže.)⁴⁵

Nejpravděpodobnější výklad podal Fr. Trávníček (*Neslovesné věty v češt. II*, Brno 1931, 60): vychází z větné platnosti negace *ne*. K důvodovému významu došlo po předcházející větě záporné: *však sě nelekaj, neboť tobě nic*

⁴¹ Klemensiewicz, op. cit. 486 – s odvoláním na nářeční *lebo*, ale to je pouze v nářečích slezských (sousedství s češtinou!), viz Karłowicz, *Słownik gwar polskich III*, 17.

⁴² J. Gebauer, *Slovník staročeský II*, P. 1916, 527 (uvádí však i druhou možnost).

⁴³ Jediný nejistý doklad *n'* z GlosGreg (Gebauer, *Slovník stč. II*, 429) je asi paleoslovenismus; *nali*, vykládané Šafaříkem z *n~ali* (souhlasně to přijímá Gebauer, *Slovník stč. II*, 471, a Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 471), objasnil přesvědčivě J. Zubatý jako *na + li* (*Nali, nali-t*, Studie a článsky I. 2, 44–57; srov. i Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 43–55).

⁴⁴ Na to upozornil již Maretíć, Rad 89, 1888, 73.

⁴⁵ Srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvěti v češtině*, *Slavia* 24 (1955), 392–393 a materiál Gebauerův, *Slovník stč. II*, 527–529.

zlého neučiním MandA 163a mělo pův. tento smysl: „nelekej se, ne, neboť [nebo spíše »vždyť« — J. B.] ti nic neudělám“. „Časem se zapomínalo na onen opakovací větný význam negace *ne*, pronikal jen odůvodňovací význam vyjádřený částicí *bo* a *ne* s ní splynulo. Tak lze pochopit kladný význam spojky *ne-bo*, tvarem záporné“ (l. c.). Při výkladu disjunktivního významu vychází Tr. z první věty kladné: „*pošlu ti to, nebo přídu sám*“ (l. c.). Je pravděpodobné, že zde *ne* nabývalo přechodně významu podmíkového: „[jestliže] ne, jistě přídu sám“.

Tento výklad má oporu v analogickém vzniku jiných spojek z negace (zejména u čes. *než* a *něbrž* můžeme tento původ přímo doložit).⁴⁶ Počítá s *bo* ortotonickým, stojícím původně na počátku věty — tak jako to v této oblasti očekáváme. Zároveň z něho nutně plyne vedlejší závěr, že opakování vylučovacího *nebo* u všech spojených členů je sekundární. (Sám stč. materiál nedovoluje tuto otázkou rozhodnout.)

Stejně dobré se hodí tento výklad i na souvětí, kde má *nebo* význam „jinak“ (v. § 5). Srov. v dokladu z Hrad: „*nemluv mnoho! ne! vždyť* (jistě) *se budu zlobit*“. Po větě kladné musíme u *ne* předpokládat původní tázací ráz s pronikajícím významem podmíkovým; tak v dokladu z Mast: „*rychle přestaň! ne!* však (jistě) *to odneseš!*“ Ale záporný význam *ne* se tu jistě rychle stíral, takže se ho brzy mohlo užít bez rozdílu po větě kladné i záporné; *ne* už znamenalo pouhou reakci na obsah předcházející věty, ať kladné nebo záporné. Podobný osud měla zápora *ni* v stsl. konstrukci *aště li* (*že*) *ni* stejného významu (*el* *đe* *μήγε*, alioquin): užívalo se jí bez rozlišení po větě kladné i záporné.⁴⁷ A totéž platí i o rus. *ne to, a ne to* (např.: *Posovetuj im vstretitъ menja s detskoj ljubovью i poslušaniem; ne to ne izbezhatъ im ljutoj kazni Puškin; ne boltajte, a ne to pokoloču* (Puškin)).⁴⁸ A naopak, i kladného protějšku těchto konstrukcí, stsl. *aště-li (to)* a rus. *a to* užívá se bez rozdílu jak po větě kladné, tak i po větě záporné. V ukrajinštině a běloruštině zobecnělo pouze *a to*, v srbocharv. obdobné *ako li*.⁴⁹ Vzhledem k tomu by bylo možno postavit vedle sebe jako kladnou a zápornou podobu v podstatě též konstrukce i *abo*, event. *alibo*, a *nebo* — čeština využila podoby záporné, ostatní jazyky sz. skupiny podoby kladné.

Je-li takové spojení správné, dává to klíč k pochopení původního významu *a, ali* ve spojkách *abo*, *al(i)bo*: byla to partikule s větnou platností, kterou mluvčí reagoval na kladný nebo záporný smysl předcházející věty.⁵⁰ A spojka *bo* stála tedy původně i zde na začátku další věty. (I kdyby tomu tak nebylo, šlo by pravděpodobně o předklonné *a, ali* a přizvučné *bo*, nikoli naopak.)

Spojku *anebo*, dosti hojnou zvláště ve významu vylučovacím (ale v stč. byla

⁴⁶ Viz J. Gebauer, *Historická mluvnice česká IV*, P. 1929, 207–208 a Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češti. II*, Brno 1931, 57–60.

⁴⁷ Viz J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské aště*, Slavia 26 (1957) 161–162; viz zde 403–404.

⁴⁸ Srov. doklady, které uvádí akademická *Grammatika russkogo jazyka II*, 2, M. 1954, 242.

⁴⁹ To odpovídá úplné stsl. *aště li*. Viz V. Vondrák, *Vergl. slav. Gram. II²*, 549.

⁵⁰ Významu „jinak“ mohlo nabývat i samotné *a*. Zachytily jsme takové doklady v stsl., např. *eda nepravduňъ бѣ, nanoši gněvъ? po človku glijу . da ne budetъ; a kako suditъ бѣ vsemu miru?* ēpeti nāči krouē ó ūčēs tōv xósovor; Rím 3. 6 Christ Šiš (srov. překlad Žilkův: Sic, jak bude Bůh soudit svět? Kralický překlad: Nikoli, sic jinak kterakž by Bůh soudil svět?). Další doklady viz v hesle *a* v 1. čísle *Slovníku jazyka staroslověnského*. Takové užití *a* by svědčilo pro naši domněnkou.

možná i v užití důvodovém), vysvětlíme buď dodatečným rozšířením hotového *nebo* o *a-*, nebo spíše paralelním vznikem vedle pouhého *nebo*. Snad vznikala původně jen ve spojeních smyslem vylučovacích, kde ji velmi dobře pochopíme (např. „pošlu ti to, a ne [= ale ne // a <když> ne], jistě přijdu sám“),⁵¹ a do spojení důvodových se dostávala vlivem dvojího významu samotného *nebo*. Takovou domněnkou podpírá větší frekvence *anebo* ve významu vylučovacím.

8. Moravské a slovenské *lebo*, *alebo* je také staré. Najdeme je např. už v Žilinské knize (XV.—XVI. stol.) vedle *anebo*, *nebo*.⁵² Vykládají se buď matením *ne-* a *le-* (podobně jako *než // lež*, *neda // ledva*),⁵³ nebo jako samostatný útvar z partikulí *le + bo*, *a + le + bo*.

První výklad nemá pevnější oporu, protože i v uvedených paralelách je možný dvojí původ; přesvědčivé hláskoslovné vysvětlení takového matení nebo změny *ne > le* nebylo dosud podáno.

Zato druhý výklad je možný. Partikule *le* je v stč. dosti hojně doložena⁵⁴ a byla východiskem k tvoření i jiných spojek a partikulí (*ale*, *leč*, *ledva*, *nedva*, nářeční a slovenské *len*).⁵⁵ Po stránce významové by tvořilo *lebo*, *alebo* obdobu k *abo*, *alibo*, tedy kladný protějšek k původně zápornému *nebo*. Na rozdíl od *ali-bo* (v. § 6) nelze vycházet od spojení *ale + bo*, protože tu je časté *lebo*. V češtině se spojky a partikule často rozšiřují o *a-* (srov. *ale*, *avšak*, *aby*, *ano < a-ono*, *ande < a-onde*, *ani*, *azda*), kdežto opačný postup, ztráta počáteční samohlásky, zde nenastává.⁵⁶ Poměr *lebo : alebo* je asi stejný jako u čes. *nebo : anebo*; v *alebo* jde tedy o spojení původních tří komponentů *a + le + bo*.

9. Značné obtíže jsou i s výkladem *libo*, zdánlivě zcela průhledného. Fr. Miklošič (*Etymolog. Wörterbuch der slav. Sprachen*, Wien 1886, 171) myslí na původ z *ljubo*, ale to odmítí z hláskoslovních důvodů již R. Brandt v poznámkách k jeho slovníku (RFV 22, 1889, 249) a shodně s ním etymologické slovníky a srovnávací mluvnice.⁵⁷ Všeobecně se přijímá vznik z partikulí *li + bo*,⁵⁸ ale právě zde narázíme na některé obtíže. Spojka *libo* je totiž rozšířena v jv. části slovanského území, zejm. v ruštině (v. § 4), tedy v oblasti, kde tvoření složených spojek s *bo* není obvyklé — ovšem s výjimkou stsl. a esl. Ale právě v stsl. se jinak netvoří pomocí *bo* spojky vylučovací, nýbrž důvodové (*nebonž*, *ibo*) a důsledkové (*ubo*); kromě toho vlastní staroslověnština spojku *libo* nezná — ta se objevuje teprve v památkách esl., většinou úplně paralelně s *ljubo*. (To dalo asi podnět Miklošičovi k jeho výkladu.)

⁵¹ Nositelem podmínkového významu pův. věty *a ne* by mohlo být *a*, ale tento předpoklad není nutný.

⁵² Srov. Fr. Ryšánek, *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava 1954, 68 a 332–333.

⁵³ Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice jazyka čes. I*, P. 1894, 365 a 374.

⁵⁴ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 212.

⁵⁵ U těchto tří posledních se však myslí na původní *je- > le- > le-* (srov. Holub – Kopecný, *Etymolog. slovník jazyka českého*, P. 1952, 200 a 151); J. Gebauer (*Hist. mluvnice I*, 529) však přijímal takovou změnu jen pro *jen : len*, a střídání *jeda // ledva*, *ledva // ledva* chápalo jako rozdíl od původu (podle našeho soudu právem).

⁵⁶ Jiná je situace např. v slovinštině; proto tam můžeme *libo*, zaznamenané vedle *aliboj* (Pleteršnik – Wolf, *Slovensko-nemški slovar I*, 516), vykládat odsunutím *a-*.

⁵⁷ Srov. E. Berneker, *Slav. etymolog. Wörterbuch* 710; M. Vasmer, *Russ. etymol. Wörterbuch II*, 39; V. Machek, *Etymolog. slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 267; V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 466.

⁵⁸ Na opačný postup, vznik *li* a *bo* z *libo*, myslil nesprávně Maretić (Rad 89, 1888, 106n.).

V kanonických textech stsl. není *libo* vůbec doloženo. Přesto se často uvádí v slovnících i v mluvničích.⁵⁹ Podnět k tomu dala dvě paralelní evangelijní místa, kde je *li bo* za řec. *η γάρ :nikotery že rabъ . ne možetъ dъvama гнома rabotati . li bo edinogo възnenavidiť . a drugaejo въzlubitъ . li edinogo držitъ se . a o druzemъ ne brěsti въčnetъ η γὰρ τὸν ἑρα μισθσει και τὸν ἑτερον ἀγαπήσει, η ἐνός ἀδέξεται ... Lk 16.13* Zogr Mar Sav (Ostr: *ili bo*); stejně Mt 6.24 Zogr Mar Ostr (Sav zde má pouhě *li*). Jde zde o zcela náhodné setkání obou spojek – vysvětlovacího *bo* – *totiž* a vylučovacího *li* – *li*, „*buď* – *nebo*“. (Srov. překlad Zilkův: Zádný čeledin nemůže sloužiti dvěma pánum; *buď* *totiž* jednoho bude nenáviděti a druhého milovati, *nebo...*) Avšak As má v obou případech *ljubo* – *li*. Spojka *ljubo* se sem pravděpodobně dostala při pozdější úpravě textu: opisovač chápal *li bo* jako jedno slovo a opravil je na podobně znějící *ljubo*, které v té době už mělo funkci vylučovací spojky. Do našeho kontextu se však nehodí, protože původně vyjadřovalo libovolnost dvou nebo více možných eventualit (čes. „*at* – *at*, *at* – *nebo*“), nikoli vlastní vylučovací vztah („*buď* – *nebo*“).⁶⁰

V pozdějších textech se *libo* objevuje také jen sporadicky a většinou paralelně s *ljubo*. Je otázka, zdali tu můžeme mluvit o vzniku nové spojky složením vylučovacího *li* se zesilovacím *bo*, nebo spíše o šíření náhodně vzniklého *libo*, u něhož se už necítí význam komponentů, na místo původního *ljubo*; předpoklad k tomu vytvořila zvuková podoba obou slov.⁶¹ Přestože k náhodnému setkání *li* s *bo* (*η + γάρ*) došlo jen ojediněle, šlo o dobré známá a jistě často citovaná místa, která znali uživatelé csl. jazyka nazpamět; mohla se tedy stát východiskem pro další šíření *libo*.⁶²

Pro další vývoj je však zajímavé, že v starém jsl. písemnictví je *libo*, pociťované jako prostředek csl., dosti časté (vedle stejně hojněho *ljubo*), kdežto v strus. vládne dlouho *ljubo* a doklady na *libo* jsou ojedinělé.⁶³ A přece se

⁵⁹ Tak i *Sadnik – Aitzet müller, Handwörterbuch zu den aksl. Texten*, Heidelberg 1955, 51. Nesprávná je poznámka, že *li bo* η γάρ je doloženo jen v Sav.

⁶⁰ O rozdílu mezi těmito typy vylučovacího souvětí srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, Slavia 24 (1955) 390n.

V staroslověnštině se zachovalo *ljubo* ještě v původním významu adverbia: *ěkože ti chošteši . ěkože ti ljubo . svtvori si s mnojо rabomъ twoimъ* (soso du uelles enti soso dir gezeh si, tua pi mih...) Euch Sin 72b14. Dobře je doloženo ve funkci vylučovací spojky, a to již v evangelijích (Lk 12.38 Zogr Mar As Sav za *хăv* – *хăv*), dále v Supr (s týmž protějškem) a v EuchSin (proti sthněm. *oda*); bývá opakován: *о въсекомъ bo krьстijане . казнъ сѣсаrска ležitъ . ljubo ubogъ jestъ ljubo bogatъ . ljubo sanovitъ ljubo smrъdъ . to ni togo поштeditъ срѣдъ Supr 101.22 – 24; anebo jednoduché: ги бѣ v'semogъи . tebe bqdъ azъ ispozdenъ . v'sechъ moiichъ gréchъ... v'sego eze azъ pomъnjo . ljubo ne pomъnjo . eze azъ съвѣdy sъgrѣshchъ . ljubo ne съвѣdy . nozdejо ljubo ne nozdejо . sъpě li bbdъ EuchSin 72a11 – 14. Kromě toho se připojuje k tázacím zámenům jako částice vyjadřující libovolnost, srov.: *ašte... i oč kojego ljubo sěmene kojо ljubo vinō da ukrađetъ nemostъно jemu jestъ . da ne tu abije ranq въzmetъ Supr 42.19* (řec. δῆποτε). Zřídka se dostává i do funkce podmínkově-přípustkové spojky (srov. Supr. 337.20). V církevní slovanštině žije vylučovací i zvěseobecňovací *ljubo* dále (srov. Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862 – 1865, 352; I. I. Sreznevskij, *Materialy II*, 84). Ve vztahu vylučovacím se šíří nad původní rozsah (do spojení s významem „*buď* – *nebo*“ a „*jinak*“), ale význam libovolnosti stále prevládal.*

⁶¹ V tom smyslu vyznívá formulace Vondrákova, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 466.

⁶² Ojediněle se *li* a *bo* setkalo i ve větách tázacích, ale zde nemůže být o nějakém splynutí vůbec řeči: *nъ dobro w vrѣmѣ алѣby . pokaaniya predi položiti cѣlѣby . twoichъ blѣdii o чловѣcine . děči li bo kъ чловѣku prichodiši . ili človѣkъ tebѣ ostavъjajetъ gréchy μὴ γὰρ ἀνθρώπῳ προσέρχη, η ἀνθρωπος ἀφίλησσον τας ἀμαρτιας Supr 358.26.*

⁶³ Opakování *libo* je jednou ve Fris. zlom. (II. 81 – 82; vedle *ljubo* ve významu příslovce I. 26!). Doklady z písemnictví srbocharv. přináší *Rječnik hrvat. ili srp. jezika VI*, 39 a 297 – 298, a Maretić, Rad 89, 1888, 109; je tu doloženo též *ilibo* (*ljubo* – *ilibo*, *libo* – *ilibo*, jistě podle *li* – *ili*). Ze starorus. památek má Sreznevskij (*Materialy II*, 20)

v ruštině *libo* obecně rozšířilo a je známo i v nářečích.⁶⁴ Nemůžeme zde tedy myslit na pouhý csl. vliv — spíše naopak, bylo by možno pokládat *libo* za prostředek, který se pociťoval za domácí, a proto nahrazoval v obou funkčích *ljubo*, pociťované snad jako csl. (třebaže jistě neprávem). K jeho vzniku byly předpoklady ve vylučovacím významu spojení *li* — *li*, vyjadřujícího také libovolnost (např. *bogatъ li imeši domъ svoi, chudъ li, vse to bѣiemъ pomyslъmъ* Sb. z r. 1076).⁶⁵ Naproti tomu k zesílení spojkou-částici *bo* nemáme zde paralelu; není vyloučeno, že podnět k tomu dalo přece jen znění spojky *ljubo*. K řešení této otázky bude nutné sledovat užívání *libo* v památkách a zkoumat hlouběji situaci v nářečích.

Libo, lib máme sporadicky doloženo také na půdě české.⁶⁶ Ve významu vylučovacím je jen v této podobě, ale sotva je lze odtrhovat od *lubo / libo* s významem přáci částice („utinam, kéz“); to ukazuje na původní *lubo* s přehláškou *u* > *i*. Tento výklad má podporu i v polském *lubo, lub*. Není tedy důvod, abychom stč. vylučovací *libo* vykládali z *li + bo*.⁶⁷ Chybí k tomu i předpoklady: v češtině a v zsl. jazyčích vůbec nemáme dosvědčeno vylučovací spojení *li* — *li*, které by bylo východiskem k utvoření *libo*; partikuli *li* máme zde doloženu v jiných významech a vesměs již jako slovo příklonné. (Byl zde mezi slov. jazyky podobný rozdíl jako při *bo*, ale rozložení orthotonických a příklonných podob je opačné.)

10. V češtině a v polštině se zesílovaly spojky s *bo* přidáním příklonných částic nebo slov. Nejrozšířenější je příklonná částice *-ti* (stč. *-t*, pol. *-ć*): čes. *nebotъ, nebtъ, anebotъ, anebtъ* (asi *-t + je*), pol. *boć, alboć, aboć*. Připojovala se v polštině pravidlem, v češtině většinou ke spojkám ve funkci důvodové; v nové češtině se ustálil rozdíl důvod. *nebotъ* × vyluč. *nebo, aneb(o)*.⁶⁸

V češtině se setkáváme dále s příklonným *-li*, event. *-li-to* (*neboli, nebolito, anebolito*) ve významu vylučovacím nebo nejčastěji ztotožňovacím (srov. nč. *neboli*).⁶⁹ Není vyloučeno, že se zde uplatnil vliv čili, které se stalo vylučovací

vlastně jen jeden doklad z Ruské Pravdy (*libo* — *ljubo*); druhý doklad je známé místo Mt 6.24 podle Ostr. Také na *-libo* u zájmen cituje jen dva doklady — obojí proti hojněmu *ljubo* (II, 84). Srov. i *a ljubo* u Karského, *Belorusy II* 3, 223.

⁶⁴ Srov. A. B. Šapiro, *Öcerki po sintaksisu russkikh narodnykh govorov*, M. 1953, 231; *Slovář russkogo jazyka* V. 2, Petrograd 1915, 536; Karskij (*Belorusy II* 3, 223) uvádí doklad i z běloruštiny s poznámkou, že je zde málo rozšířeno.

⁶⁵ Viz Sreznevskij, *Materiały II*, 19 (*li* — *li*) a I, 1090 (*li* — *ili*). V tomto významu žije *li* — *li*, *li* — *ili* v ruštině dodnes; *libo* — *libo* je mnohem řídší. (Srov. *Grammatika russkogo jazyka* II. 2, 251 — 257.)

⁶⁶ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 279 (s. v. *ljubo*). O jeho významu srov. *Slavia* 24 (1955) 395 — 396.

⁶⁷ Tak vykládají *libo* etymologické slovníky Holuba — Kopečného i V. Machka. — J. Łoś (*Gramatyka polska II*, Lwów — Warszawa — Kraków 1925, 136) připouští dvojí možnost vzniku polského *lubo, lub*: „Spójnik *lubo* może być objaśniony jako forma przymiotnika *lub, luba, lubo*, albo też jako wymiana *lubo* < *li-bo*, gdyż wymiana *li* i *lu* w staropolszczyźnie się zdarzała...“ Podoba *libo* však není v polštině vůbec doložena a proti vzniku z *li* + *bo* svědčí stejně důvody jako v češtině. Naproti tomu přechod příslušnice *ljubo* ve spojku je zřejmě jev obecně slovenský.

⁶⁸ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 527 — 529, a J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, *Slavia* 24 (1955) 392n.; *Słownik staropolski I* (příslušná hesla) a *Słownik polszczyzny XVI w.*, zeszyt prábný, 1n. (aboć).

⁶⁹ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 527 — 529.

spojkou ve spojených tázacích. Takové zesílení není neznámé ani v polštině (*alboli*).⁷⁰

Ve vylučovacím významu se setkáme ve stpol. též s *albož*, *aliboz* < *albo*, *alibo* + partikule že.⁷¹

V důvodovém významu znala stará polština zesílení příklonným *-ciem* (*bociem*, *abociem* — vykládá se jako instrum. ukazovacího zájmena *ten* nebo též jako partikule *-é* + pohyblivá koncovka 1. os. sg. min. času *-em*), zřídka též *-jem/-jim* (*abojem*, *abojim* — asi instrum. zájmena **j*b).⁷²

Nejrozšířenější bylo však zesilování důvodového *bo*, *albo*, *abo* původně samostatným slovem — 1. os. sg. ind. präs. *wiem*, „vím“. Spojky *bowiem*, *albowiem* žijí dodnes, *abowiem* zaniklo.⁷³

11. Závěr. Rozložení a osudy spojek s *bo* v slovanských jazycích, naznačené v našem článku, poskytuje složitý a zajímavý obraz. Jaký z něho plyne obecnější závěr?

Značné rozdíly mezi skupinami slov. jazyků, sahající až do doby předhistorické, ukazují, že k ustálení spojovacích prostředků došlo poměrně pozdě — vždyť ani užití spojky tak rozšířené a průhledné, jako je *bo*, nemůžeme prostě promítnout do praslovanštiny. A ještě méně jednotlivé typy spojek složených. Prvky, z nichž vznikly, jsou obecně slovanské, ale jejich využití se silně liší.

Tím více je třeba hledat vysvětlení shod mezi některými jazyky, které si vytvořily prostředky stejného typu, a motivaci základní izoglosy, rozdělující nám slovanské jazyky na skupinu severozápadní a jihovýchodní. (Podobné rozložení má více syntaktických jevů, takže jde o hranici skutečně nápadnou.) Definitivní odpověď nám dá teprve srovnávací zpracování výsledků, ke kterým povede podrobné zachycení historického vývoje syntaktického systému v jednotlivých slovanských jazycích s přihlédnutím ke stavu v nárečích. Dnes můžeme souvislosti spíše tušit, opírajíce se i o známá fakta historická. Základní izoglosa se shoduje s hranicí intenzívního a dlouhodobého vlivu církevní slovanštiny v starším období slovanských jazyků; na jihozápadě se ztrácí v slovinštině a naopak tu vystupují souvislosti s jazyky zsl., známé i z jiných oblastí jazykové struktury; na severovýchodě se přesunula vlivem dlouhého soužití Ukrajinců a Bělorusů s Poláky, které se výrazně projevilo jednak uplatněním polského vlivu (řidčeji i naopak), jednak společným vývojem. V oblasti zsl. se dosti výrazně odděluje skupina česko-slovenská; v základních vývojových tendencích jde však shodně s ostatními zsl. jazyky. V oblasti jv. jsou ovšem značné rozdíly, zejm. mezi ruštinou a jazyky jihoslovanskými (ale i uvnitř skupiny jihoslovanské). V osudech spojek s *bo* je výsledek pravděpodobnějšího csl. vlivu spíše negativní: zánik *bo* a nepatrné využití složených spojek od něho utvořených. Žde však může jít i o výsledek starší společné tendence. Jak hluboko mohla tu církevní slovanština zapůsobit na celkový směr vývoje? A kde jde o přímé přejetí nebo napodobení csl. vzoru? Pokusili jsme se to v jednotlivých bodech naznačit, ale jasnější odpověď bude možná teprve na základě mnohem širšího srovnání syntaktických jevů a prohloubeného studia jejich historie.

⁷⁰ Klemensiewicz—Lehr-Spławiński—Urbańczyk, *Gramatyka historyczna* 447.

⁷¹ *Słownik staropolski I*, 24 a 31.

⁷² Viz *Gramatyka historyczna* 485—487; srov. i příslušná hesla *Słowniku staropol.* I.

⁷³ Viz tamt. I samo *wiem*, podobně jako stč. *vědě*, mohlo vyjadřovat důvodový vztah.

Snad z našich úvah vyplynulo, jak je důležitý srovnávací pohled při zkoumání geneze jednotlivých prostředků. Přitom nestačí jen zjištění stejného nebo podobného útvaru, ale musíme přihlížet k jeho místu v systému každého jazyka a k vývojovým tendencím, které se v jednotlivých jazycích uplatňovaly — tedy mít na zřeteli celý komplex jevů příbuzných (pokud ovšem nejde o útvary skutečně izolované). Casto pomůže i pohled za hranice slovanských jazyků — na prostředky etymologicky nebo stavebně a funkčně příbuzné.⁷⁴ Východiskem výkladu pak musí být fakta historicky doložená a správně interpretovaná.

СЛАВЯНСКИЕ СОЮЗЫ С -бо

1. Союз *бо* относится к числу древнейших славянских союзных слов, заходя своим происхождением в глубокое дославянское прошлое. В его употреблении имеются значительные различия между славянскими языками. Во всей западнославянской области с древнейших времен, а позднее также и в украинском и белорусском языках союз *бо* выступает в качестве ударяемого (орфотонического) слова, стоящего в начале присоединяемого предложения, в то время как в южнославянских языках и в русском, особенно же в старославянском и церковнославянском языках он является устойчивым энклитическим словом, стоящим за первым ударяемым словом предложения. Вопрос о том, которая из этих двух разновидностей исконная, праславянская, до сих пор не разрешен окончательно.

2. В современных западнославянских языках *бо* встречается в литературном польском языке и его говорах (из польского он проник даже в ляшские говоры Моравии), в чешском языке он рано вышел из употребления (известен только единственный пример древнечешский), в серболужицком он представляет архаизм. Из восточнославянских языков *бо* встречается в белорусском и украинском языках и их говорах. В юговосточной славянской ветви он теперь почти не живет. В прошлом *бо* чрезвычайно часто употреблялся в старославянском и церковнославянском языках, и под церковнославянским влиянием распространился в качестве частого грамматического средства также в древнерусском языке до XVI в. и в древней сербохорватской литературе. В словенском, македонском и болгарском языках в настоящее время союз *бо* не имеется (Геров отмечает только *бо* в роли частицы). Во всей юговосточной области почти не представлены и сложные союзы с *бо*.

3. В праславянском языке слово *бо* жило, вероятно, не в качестве союза, а частицы, выражавшей подтверждение, поддакивание или усиление. На североизаде, в частности в польском языке, оно было использовано особенно для выражения обосновательной связи, так что за ним закрепилось значение союза; наряду с этим оно сохранилось и в роли частицы. Однако даже в части западнославянской области оно было заменено сложными союзами (в чешском, словацком языках) или вышло из употребления (серболужицкий). На славянском юговостоке слово *бо*, несомненно, жило (единичное союзное и усиливальное *бо* в сербохорватских говорах, частица *бо* в болгарском языке, *бо* в сложных словенских союзах *aboj*, *aliboj* нужно считать остатками исконного распространения). Также составители старославянского литературного языка, вне всяких сомнения, хорошо знали это слово из болгарско-македонских говоров, обратившись к нему как к удобному соответству греческого *υδό*. *Бо* здесь оставалось обосновательно-пояснительным союзом, часто на первый план выступало лишь значение подтверждения или присоединения к предыдущему контексту, но применялось это слово также в качестве частицы в вопросах. Его энклитическое местоположение стало здесь постоянным. Благодаря церковнославянскому языку оно проникло во всю юговосточную и восточную славянские области. Вследствие чрезмерно частого употребления в церковнославянских памятниках *бо* стали оценивать как церковнославянизм, и поэтому при постепенной смене церковнославянских языковых средств своими, домашними, устранили его. В западной части восточнославянской области на старшее церковно-

⁷⁴ V tom jsou stále nedostiženým vzorem výklady Josefa Zubatého.

славянское влияние впоследствии наслоилось польское влияние, и в чешской и словацкой области в результате насильственного прекращения церковнославянской письменности оно не могло прочно отражаться.

4. Подобные различия, как в употреблении *bo*, наблюдаются между славянскими языками и в наличии сложных союзов с компонентом *-bo*. Обычными и частыми являются разделительные союзы, вторым компонентом которых выступает *bo*, в северо-западной группе (*abo* в серболужицком, польском, украинском, белорусском и отчасти и в словацком, зафиксированное даже в языке поморских славян; *albo* в польском и белорусском; *nebo*, *anebo* в чешском; *lebo*, *alebo* в восточноморавских говорах и в словацком языке). В юго-восточной группе, за исключением словенского языка, этим союзам противопоставлены *ili* или *li*, наряду с *libo*, частым в русском и отмеченным в белорусском, в церковнославянском языке встречается либо рядом с *любо*. В обосновательном значении сложные союзы с *bo* менее часты. Исключительное положение занимает лишь чешское *nebo!* *Lebo* в восточноморавских говорах не частое в обосновательном значении, в словацком имеется обосновательное *lebo*, *alebo*, в польском *albowiem*. Старославянский язык знает в такой же семантической значимости сочинительный союз *ибо*, привившийся также и в русском, *небоңъ* и *небо*. Убо ставится в конклюзивном значении. (Ср. территориальную дистрибуцию этих слов на схематическом рисунке.)

5. Помимо церковнославянского *ибо*, *небоңъ* и *убо* сложные союзы обладают разделительной семантикой (из числа их особенно *небо*, *лебо* наряду с обосновательным значением). Как же следует объяснить здесь постановку обосновательного *бо*? Какую функцию выполнял первый компонент союза?

6. Состав союзов *abo*, *albo*, *alebo*, *albō*, в общем, не вызывает сомнения. Возникновение этих союзов относится к доисторической эпохе. Слияние обоих компонентов (*a+bo*, *al/i/+bo*) произошло, видимо, еще в то время, когда это были частицы, наделенные трудно постижимой для нас семантикой, возможно, даже с фразовой значимостью.

7. Подобным образом обстоит дело с чешским *lebo*, *anebo* и с его восточноморавским и словацким соответствием *lebo*, *alebo*. Даже старейшие примеры памятников не вскрывают исконное значение компонентов. Наиболее вероятное истолкование слова *nebo* предложил Фр. Травничек. Он исходит из фразовой значимости (т. е. значимости самостоятельного высказывания) отрицания *ne*. Поддержкой этого толкования служит аналогичное возникновение других союзов из отрицания (особенно чешское *než* и *nébrž*). Оно помогает понять и изначальное значение *a*, *ali* в союзах *abo*, *al/i/bo*. Союз *anebo* можно объяснить или как прибавление *a* к готовому *nebo*, или, скорее, как параллельное возникновение рядом с одним *nebo*.

8. Моравское и словацкое слово *lebo*, *alebo* тоже древнее. Допустимо такое объяснение, что оно возникло в качестве самостоятельного построения из частиц *le+bo*, *a+le+bo*.

9. Значительные трудности связаны с истолкованием *libo*, с виду ясного. При решении этого вопроса необходимо будет исследовать употребление *libo* в памятниках и глубже ознакомиться с ситуацией в говорах.

10. В чешском и польском языках союзы с *bo* усиливались, прибавляя к нему энклитические частицы или слова. Наибольшее распространение получила энклитическая частица *-ti* (др.-чеш. *-t*, поль. *-ć*). В чешском языке встречается также энклитическое *-li*, *-li-i-o* в разделительном или идентифицирующем значении, в польском — энклитическое *-ze* в разделительном значении, др.-польский же язык знал обосновательный союз с сегментом *-ciem*. В значительной мере распространилось усиление обосновательных слов *bo*, *albo*, *abo* посредством исконно самостоятельного слова *wiem*.

11. В заключении даются некоторые общие методологические наблюдения. Оказывается, что стабилизация союзных слов в типах сложного предложения произошла относительно поздно, ведь даже употребление столь типичного славянского союза нельзя просто проецировать на праславянский язык, не говоря уже о сложных союзах с компонентом *bo*.

STAROSLOVĚNSKÉ *aše*

(SLAVIA 26 [1957] 157–179; SPOLU S M. BAUEROVOU)

I.

Při zpracování hesla *aše* pro staroslověnský slovník jsme se setkali s mnoha zajímavými jevy, zvláště syntaktickými, které slovník nemůže zachytit. Tak vznikly tyto poznámky. Opírají se o téměř úplný materiál k stsl. slovníku¹ i o bohatou vlastní excerpti.

1. *Aše* má v stsl. nejčastěji funkci podřadící spojky, řidčeji funkci částice. Jeho významy byly zřejmě ustáleny již v nejstarších překladech a v dalším vývoji staroslověnštiny se v podstatě neměnily; k větším změnám nedošlo ani v jednotlivých redakcích církevní slovanštiny. Drobnější významové rozdíly mezi texty souvisí vesměs s významem jeho řeckých předloh.

Uvážíme-li, jak se ve slovanských jazyčích hypotaxe formovala dosti dlouho a postupně, často s mnohým kolísáním, nemůžeme předpokládat tak vyhraněné užití hypotaktického prostředku pro nářeční základ staroslověnštiny. Jistě zde jde o jistou stylizaci: Konstantin a první překladatelé zvolili vhodné slovanské slovo jako stálý ekvivalent řeckých spojek *εἰ*, *έαν* (*ἀν*), totiž *aše*, a užívali ho k jejich tlumočení i v takových (méně častých) funkcích, do kterých by se vlastním vývojem jistě nebylo dostalo.

Stsl. památky nejsou, jak bylo již několikrát přesvědčivě doloženo,² ani po stránce syntaktické otrocky závislé na řecké předloze. Naopak, jejich autoři se nebáli ani větších odchylek tam, kde by byl býval doslový překlad násilný. V oblasti hypotaxe byla však situace zvláštní, protože ta jistě nebyla v mluveném základu stsl. příliš rozvinuta ani pevně ustálena. Proto zde byla taková stylizace nejen možná, ale i nutná.³ Jak ukáže rozbor, nebyla — pokud jde o *aše* — ani příliš násilná; větinou lze k přenesení podmínkového *aše* do jiných typů najít domácí slovanské paralely.

Zjistit starší, „původní“ význam hypotaktických prostředků není většinou snadné ani pro jazyky, v nichž můžeme formování podřadného souvětí dobře sledovat. Tím těžší je to v našem případě, kdy máme před sebou prostředek již hotový a ustálený, téměř bez výjimky odpovídající řecké předloze. Jeho „původní“ funkci nelze bezpečně zjistit ani v stopách.

Situace je ztížena ještě tím, že stsl. *aše* nemá přímé (etymologicky totožné) paralely v slov. jazyčích. Syntakticky je mu blízké *ače*, dobré doložené v jazyčích zsl. a vsl., a *če*, zastoupené v jazyčích jsl.⁴ Ale hláskoslovny rozdíl *ši* // *č* nebyl dosud přesvědčivě vyložen.⁵

¹ O textové bázi slovníku srov. J. Kurz, Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, 1948, 286n. a zprávu o konferenci o slovníku jazyka staroslověnského ve Slavii 24 (1955) 126–129, a F. V. Mareš, Konference o stsl. a etymol. slovníku, Věstník ČSAV 63 (1954) 258–263. — Děkujeme Slov. ústavu za svolení užít tohoto slovníkového materiálu.

² Srov. např. J. Kurz, Význam studia jazyka staroslověnského, Slavia 21 (1953) 230n., zvl. 239–242; K. Horálek, Evangelíáře a čtveroevangelia, 1954, 124–125.

³ Srov. K. Horálek, Význam Savviny knihy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia, VKČSN, tř. hist.-filol., 1946, III, 1948, 47–48.

⁴ Srv. V. Vondrák, Vgl. slav. Gram. II², 1928, 525–528; hojný materiál uvádí T. Maretic, Veznici u slovenském jezicima, Rad JAZU 89 (1888) 89–104. — S. Mladenov (Geschichte der bulg. Sprache, 1929, 311) s ním spojuje i jihoslov. podmínkové *ako*; v *ko vidí středu *če* < **k**če.

⁵ Zcela nepravidelný je výklad Mareticův (o. c. 90): *aže-če* > *ažče* > *azče* > *aše* > *aše*. Není dobré myslitelné, aby stsl., která v nejstarších památkách tak dobré zacho-

Přesto je tato rovnice daleko pravděpodobnější než spojení se sporadicky doloženým polským *jacy*,⁶ protože se zakládá na shodě významové; naproti tomu s *jacy* se stýká ažte právě ve významu zevšeobecňující partikule, obecně a právem pokládaném za grecismus.

2. Hláskové obměny stsl. *ašte* jsou z mluvnic dobře známy. Je to předeším *ěste* (24× v PsSin, 3× v Mar), *jašte* (Supr 475,22), asi s hiátovým *j-*. Jednou doložené *ešte* v Zogr (J 14,3) je spíše přepsání než protějšek staroslovín. ečce, známého z FrizZl.⁷ Vedené toho je v Supr pětkrát *ašti* za *ašte bi* a jednou *aštišę* za *ašte biše*.⁸

II.

3. Významy stsl. *ašte* podáme ve stručném přehledu, protože budou zachyceny v slovníku. Zastavíme se však u těch významových odstínů, kterým mluvnice dosud nevěnovaly pozornost nebo které si zasluhují bližšího vysvětlení.⁹

Nejčastěji má *ašte* funkci spojky podmínkové nebo přípustkové, event. s významovými odstíny s tím souvisícími (přes 84 % dokladů); vzdálenější je jen význam vylučovací (necelá 2 %). Jako částice uvozuje *ašte* věty tázací (přes 5 %), znění přísahy (jen několik dokladů) nebo se spojuje se vztažnými zájmeny a zájmennými příslovci k vyjádření všeobecnosti („-koli“; kolem 8 % dokladů).

V podmínkovém a přípustkovém významu je *ašte* takřka jediným ekvivalentem řeckých spojek *εἰ*, *ἐάν* (event. *ἄν*, *καν*¹⁰). Pouze v Supr najdeme několikrát jiné spojky: *li*, *jeli*, *a* s kondicionálem nebo ve spojení s *li*, *cē* (přípust.), *jelъma*; v ostatních památkách jsou takové případy výjimkou (v Sav Mt 19,21, v EuchSin a Cloz).¹¹

4. Ve větách s indikativem přisudkového slovesa vyjadřuje podmínku reálnou, s kondicionálem ireálnou. Např. *i glā emu. ašte chošteši možeši mē očistiti ēāv θέλης δύνασαλ με καθαρίσαι* Mc 1,40 Sav (Zogr Mar As) — *Ēko ašte ne bi gō pomohlъ mně. vъmalé vъselila sъje bi vъ adъ dša moē el mū ḥti κύριος ēβοήθησεν μοι, παρὰ βραχὺ παρόκησεν τῷ ḥδῃ ἡ ψυχὴ μου* Ps 93,17 Sin.

Jen v nepatrném počtu dokladů najdeme indikativ tam, kde by měl být podle smyslu, zřejmě kondicionál (k vyjádření podmínky neskutečné nebo jen možné); např. *sotъ že i ina mnoga . ēže stvori is . ēže ašte po edinomu s'pana byvajotъ . ni samomu mnojъ . vъsemu miru vъměstiti . pišemychъ kъnigъ ītwa ēāv γεάσηται καθ' ēv* J 21,25 Zogr As (zde nemá *ašte*

vává i slabé jery, vůbec nezachovala starší podobu. — Srovnání *ače : ašte = trže : tъže* (Vondrák, o. c. 525) samo řešení nepodává. A. Meillet (MSL 20, 109) zde vidí zachování starého *at v prvé části komposice: *at + če*.

⁶ Srov. E. Berneker, *Slav. etym. Wtb. I.* 1908—1913, 34; A. Brückner, *Słownik etym. jez. pol.*, 1927, 196; F. Ślawski, *Słownik etym. jez. pol. I.*, 1952—1956, 483.

⁷ Srov. V. Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 1912, 290 a 634. Viz i A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, 1948, § 21 (rus. vyd. 1952, 42—43). O ēste v Zogr J. Kurz, *Slavia* 9 (1930—1931) 683.

⁸ Mista cituje Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634. Vzniklo nepochyběně stažením. Myslit na *ašti* jako na protějšek řídkeho *ači* v jiných slovanských jazyčích máme sotva právo, i když by to usnadňovalo pochopení stažení, event. haplografie.

⁹ Nejpodrobnejší pojednává o *ašte* Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634—637 a 622. — Viz hesla *ašte*, *ašte i*, *ašte li* v ukázkovém sešitu *Slovníku jazyka stsl.*, 1956, 12—15.

¹⁰ Srov. Blass-Debrunner, *Gram. des neutestam. Griech.*,² 1921, §§ 107, 371.

¹¹ Srov. Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634—637; S. Słoński, *Die Übertragung der griech. Nebensatzkonstruktionen in den abulg. Sprachdenkmälern*, 1908, 65—66.

funkci zevšeobecňující částice k ēzel); stejně Sav 151b17, avšak Sav 28a1: *jaže aste i po jedinomu pisana byše*. — *Svědětelstvuji bo vam, jako, aste vůzmožno, očesa vaša izvěrtevše ubo dali mi byste el dvoratov* G 4,15 Christ. Srov. podobně Mt 24,24 Zogr Mar As Sav, kde je v předloze též jmenná věta; naproti tomu A 20,16 Christ je shodně s řec. *el dvoratov eti aste vůzmožno jemu bylo*.

Častěji je indikativ praes. (zpravidla u dokonavých sloves s významem futura) tam, kde my bychom sice dali přednost kondicionálu, ale kde mělo ēár s konjunktivem v novozákonné řečtině význam „případu očekávaného“,¹² takže je indikativ zcela na místě. Např. *on že reče . ni očeavraame . n aste kto ot mrtyvych idet k ním . pokajot se . ēár tis apò venqan πορευθη πρός αὐτούς, μετανοήσουσι* L 16,30 Zogr Mar As Sav (srov. překlad Žilkův: Ale kdyby k nim přišel někdo z mrtvých, budou cíiniti pokání. Zde však převládalo pojetí: „Jestliže přijde...“) — *aše jazyky člověsky glju i aggelysky, ljubve že ne imam, bych jako mědь zvěněsti ili zvon zvěcaya. I aše imam prr̄stvije i vědě tainu vsju i vst razum, i aše imam vsju věru, jako gory prešavljati, ljubve že ne imam, ničtože jesť. 'Eār taic γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ..., γέγονα..., καὶ ēār ēχω..., οὐδέν είμι 1 C 13,1—2 Christ* (Žilka: Kdybych mluvil...).

Nedopatřením je však jistě indikativ v podmínkových souvětích, jejichž řecké protějšky jsou irreálné (mají ve větě řídící čtv): *aše bo dělo čtěstvano bylo. to slavně ubo by ot člověk služení primal el ἦν ἔγον τιμον, ἐνδέξως ἀν υπὸ βροτῶν ἐξυπηρετεῖτο Supr 262,1 — I aše onu pomylechu . ot njezaže izidoša, imeli byša vrémě vzezvatiti se καὶ el μὲν ἐκείνης ἐμημονευον ἀφ ἡς ἐξέβησαν, εἰχον δὲ καιρον ἀνακάμψαι Hb 11,15 Christ.*¹³

5. Od podmínkového pojetí „očekávaného případu“ je malý krůček k pojetí časovému („jestliže přijde“ >, až přijde“), nepochybují-li o uskutečnění. Staroslověština zde zachovává ve shodě s obvyklým tlumočením řec. ēár + konj. aor. podmínkové aše s futurem (praes. sloves dokonavých), ale vedlejší časový význam pronikal jistě už tehdy. Několik výrazných dokladů najdeme v apoštolu. Srov. Věm bo, jako aše zemljanaja naša chramina tělu razorit se, srdzaniye ot ba imam, chraminu nerukotvorenou, věčnu, na nbsch. ὅτι ēār ή ἐπίγειος ημῶν οὐκα τοῦ σκήνους καταλνθῆ, οὐκοδομὴν ἐκ Θεοῦ ἔχομεν 2 C 5,1 Christ (Žilka: až bude nás pozemský stanový dům stržen) — větši že, jako, aše javit se, podobni jemu budem v oldamer. ὅτι ēār φανερωθῆ ὅμοιοι αὐτῷ ἐσόμεθα 1 J 3,2 Christ (Žilka: Ale víme, že mu, až se zjeví, budeme podobní);¹⁴ pod. R 15,24, 2 C 9,4 a 13,2, 1 J 2,28, 3 J 10.

6. Omezovací význam má aše jako ekvivalent řec. εἰπε („si tamen“, „jestliže ovšem“), např. 1 C 8,5 a 2 Th 1,6 Christ; za ēánpere je zřetelnější aše ubo; srov. *I se stvorim, aše ubo velit b. καὶ τοῦτο ποιήσομεν, ēánpere ἐπιτρέπῃ* Hb 6,3 Christ.

Také silnější el γε [„si tamen, si quidem“, „ačli“]¹⁵ je tlumočeno aše ubo (C 1,23 Christ) nebo aše že, např. *Toliko prijaste ošjut? Aše že ošjut. τοσαῦτα ἐπάθετε εἰκῇ; εἰ γε καὶ εἰκῇ G 3,4 Christ* (Žilka: Tak veliké věci jste zažili, a všechno nadarmo? Ač zažili-li jste to vskutku nadarmo.).¹⁶

¹² Srov. Blass-Debrunner, o. c. § 371,4. Je to pravidelný způsob překladu (v. Sloúski, Übertragung 70—71). O výskytu v evangelích viz též O. Grünenthal, Die Übersetzungs-technik der aksl. Evangelienübersetzung, AslPh 32 (1911) 13n.

¹³ Viz též Sloúski, Übertragung 68.

¹⁴ Podmínkové pojetí by zde odporovalo pevné křesťanské víře v reálný příchod Kristův a v jisté zmrtvýchvstání.

¹⁵ O užití εἰπε, εἰνπε a εἴγε viz Blass-Debrunner, § 454,2 a 439,2.

¹⁶ Ještě zřetelněji vystupuje omezovací odstín ve spojení τεčyρ aše μόνον el ,jen když Supr 100,16.

Takové užití *ašte* nebylo nijak násilné, protože jde jen o dodatečný odstín normálního podmínkového významu, vyjadřovaný nadto většinou příkonnou částicí *ubo* nebo *že*. Srov. samostatné užití *ašte* v podobném významu („jestliže jen“): *Otvěšta filosoſt: I trudenъ sy tělomъ i bolenъ, radъ idu tamо, ašte imутъ bukvi vъ jazykъ svоi* ŽK 14 (Lavrov 27,1).

7. V záporné větě podmínkové, která je závislá na předcházející větě také záporné, přechází *ašte* ve výjimkovou spojku „leč (když)“; přechod je zcela plynulý a přirozený. (Stejný význam proniká, jestliže je větou řídící řečnická otázka smyslem záporná.) Za výraznější *ἐκτὸς εἰ* (ἐὰν) ^{μή}¹⁷ užili překladatelé vhodné spojení *razvě ašte*. Srov. *ne možetъ snъ* tvoriti o sebě *ničesože*. *ašte ne eže viditъ oca tvorešta*. *οὐ δύναται ὁ νιός ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδέτερος μή τι βλέπῃ τὸν πατέρα ποιοῦντα* J 5,19 Zogr Mar As (Žilka: leč co vidí činiti Otce). — *Kako ubo mogu, ašte kto ne nastaviti mene?* *πῶς γὰρ ἀνδραίμην ἐὰν μή τις ὅδηγήσει με* A 8,31 Hilf — *Na popa chuly ne prijemli, razvě ašte pri dvoju ili trzech posluséchъ.* *μὴ παραδέχον, ἐκτὸς εἰ μή ἐπὶ δύο η τριῶν μαρτυρῶν* 1 Tim 5,19 Christ.

V Christ je za *εἰ μή* i *ašte* se slovesem kladným (jako české *leč*); při tom je pociťujeme už skoro jako odporovací: ¹⁸ *pochoti bo ne věděchъ, ašte zakonъ glaše: ne pochošteši . oňk ѿдєи, εἰ μὴ ὁ νόμος ἔλεγεν R 7,7* — Jež je něště *ino, ašte ini sutъ съмуштајуши* *vy i chotetъ prěvratiti evaggelije chvo.* *δ οὐκ ἔστιν ἄλλο, εἰ μή τινές εἰσιν οἱ ταράσσοντες ὑμᾶς* Gal 1,7; srov. i 2 C 13,5 (*ašte ubo*).

8. Jako kalk řecké elliptické konstrukce *εἰ δὲ μήγε* (*εἰ δὲ μή, zřídka i εἰ μή* „*alloquin*“ se jeví stsl. *ašte li (že) ni* s významem „jinak, sice, nebo“). ¹⁹ Částicí *li* se běžně překládalo navazovací *δέ* po podmínkové spojce (viz dále § 15); *že* může být zesílením *li* nebo ekvivalentem *γε* (viz výše *εἰ γε* § 6). Plný smysl mělo celé spojení po předcházející větě kladné: „pakliže ne, (tedy)“. Užívalo se ho však bez rozlišení i po větě záporné (tedy ve smyslu „pakliže ano“).

V evangeliích má podobu *ašte li že ni* až na dvě místa v Zogr (L 10,6 a 13,9), kde je bez *že*, a jedno místo v As (93a 1—2), kde chybí *li*. Srov. *vъ domu oca moego . obiteli mnogy sotъ . ašte li že ni rekъ bychъ vamъ . ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μονάς πολλαὶ εἰσῶ* *εἰ δὲ μή, εἶπον ἀν̄ μῦν* J 14,2 Sav Zogr Mar, stejně As 29a 15, ale As 93a 1—2 *Ašte že ni.* — *Nikътоže pristavlenie plata ne bělena . ne pristavleť rizě vetvse . ašte li že ni . vtzmetъ konycь otъ néje novoe . otъ vetvchaego . i gorvši dirě bødetъ . εἰ δὲ μή, αἰρει τὸ πλήρωμα ἀπ' ἀντοῦ τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ* Mr 2,21 Zogr Mar.

Srov. dále Mt 6,1 Zogr Mar As Sav, L 10,6 Zogr Mar, L 13,9 Zogr Mar, L 14,32 Zogr Mar, J 14,11 Zogr Mar As Sav (po větě kladné); Mt 9,17 Mar, Mc 2,22 Zogr Mar, L 5,36 a 37 Zogr Mar (po větě záporné). Stejně i Hval Ap 2,5 a 16 (po větě kladné); *ašte li ni* po větě záporné též 2 C 11,16 Christ.

¹⁷ Blass-Debrunner, § 376. Za *εἰ μήτι* je *ašte ubo* (např. L 9,13 Zogr Mar), *ašte da ne* „ačli ne“ (Supr 294,7, 381,28, 446,1; viz níže § 16).

¹⁸ *Εἰ μή* v G 1,7 interpretuje Blass-Debrunner jako *πλὴν δτι ,außer daß* (§ 376). Může tu však jít o mišení *εἰ μή ἄλλα* (srov. ibid. § 448,8 a zmínu u Thumba, *Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, 1901, 124), takže by odpovadací význam byl už v řecké konstrukci. Pozoruhodné však zůstává užití pouhého *ašte* bez záporu.

¹⁹ Této konstrukci věnoval pozornost zvl. V. Vondrák, *Altksl. Gram.*², 635. Pro řečtinu srov. Blass-Debrunner § 376.

V Supr je *ašte li ni* doloženo pouze po větě kladné. Bývá po něm částice *to*, uvozující vlastně apodozi k této eliptické větě podmínkové. Např. *požárete bogomъ . ašte li ni to zylē imate izmъreti . el ðè muñye* Supr 175,2; pod. 12, 14, 181,9. — *se naučichъ tē . jakože sъmysliti i ispovědati jako sъtъ bozi . ašte li ni i nevolejо tē prinuždq̄ ispovědati el ðè muñye* Supr 149,10; podobně 148,17—18.

Kladné *ašte li*, které najdeme v stejném významu v Supr a v Christ, není protějškem *ašte li ni* po větě záporné, jak by se dalo očekávat. Setkáme se s ním totiž zpravidla po větě kladné, a to jednak za *el ðè muñ*, jednak za *éπει* podobného významu.²⁰ I zde následuje často *to*. Srov. *sъščdъ ubo viždq̄ . ašte po plištu ichъ prichoděstuumu kъ mъnē sъkonъčavajq̄tъ sę . ašte li da razumějо el ðè muñ , lva γνῶ Supr 305,3* (Gen 18,20—21); stejně 305,8,14 a 306,6. — *a na tobě blгostъ bžija, ašte přebudeši vъ blгosti; ašte li, a i ty otséčenъ budeši éπει καὶ σὺ ἐκκοπήσῃ R 11,22 Christ. — čto ti se myníť . ašte ubo čtěši i pokloniši se slvnyсу . i ognju i vodě . i sъkonъčaješi povelěniye cr̄e . ašte . li to vrzložimъ na tē moky žestoky i ljuty zélo . éπει ὅποβάλλομέν σε Supr 258,29²¹* (podobně 303,18 a 216,1, zde je řec. paralela jen vzdálená).

Po větě záporné je *ašte li* doloženo jen jednou, a to jako protějšek řec. *η* (pokud lze ovšem předloze věřit): *jegda že užе pověдано быстъ bezbožноje ono i нечестivoje povědaniye . ne naricati cha . ašte li to bědy podъjemati . μὴ δμολογεῖν τὸν Χριστὸν, η κινδύνους ἐκδέχεσθαι* Supr 85,7.

Význam „jinak“ má v Supr 167,28 dokonce i samotné *ašte* s partikulí *to*; *vynidi vъ tělo svoje . ašte to vedevě tē otъñodu tē vrvvedochově* (řec. protějšek s vylučovací konstrukcí je vzdálený, ale má stejný smysl: *Πλοτεύσον, η εἰσερχη̄ τὸ σῶμά σου, η ἀποφέρομέν σε θνετ ἀνηγάγομεν σε*).

Konstrukce *ašte li (ni)*, „jinak“ žije dále v csl. (Srov. pro rus. redakci Sreznevskij, *Mat. dlja slovarja drevne-rus. jaz. I*, 1893, 35.)

9. Stsl. *ašte* má stejně jako *ače* v jiných slovanských jazycích i jako řecké *el*, *éav* také význam přípustkový („ačkoli, třebas“) nebo přechodný význam podmínkově přípustkový (tzv. vytčená podminka: „i když, i kdyby, byt“).

Vytčenou podmíncu vyjadřuje v nevelkém počtu dokladů i samotné *ašte*. Srov. *véruei vъ mę ašte umretъ živъ bødetъ ó πιστεύων εἰς ἐμὲ κἀν ἀποθάνηζήσεται J 11,25 Sav = Supr 75,25, pod. Zogr Mar As — ēšte uplъčitъ sje na mje plъkъ ne uboitъ sje srъdьce moe . ēšte vrvstanetъ na mje branъ na nъ aztъ uprvnajq̄ éav̄ paqatáxηtau èp̄ èmè paqembołn̄, ov̄ φοβηθήσεται η καρδία μον̄ èav̄ ἐπαναστῆ èp̄ èmè pólēmos, èv̄ tańt̄ ègъ èlplćw Ps 26,3 Sin — dobrě da vesi vojevoda . jakože nikoliže žrtvli imamtъ bogomъ twoimъ . ašte sъ vlsěmъ vvsprěštenijemъ povelisi(ši) w̄s oñk̄ ñv̄ poté ñv̄osaw tołc̄ deoic̄ soñ κἀν μετὰ πάσμς ἀπειλῆς προστάσσης Supr 148,11. — Srov. též Mt 26,35, Mc 14,31, Ps 61,11 Sin, Supr 428,9; 1 C 4,15 a 13,2, 2 C 5,16 a 11,6 a n. j.*

²⁰ Blass-Debrunner, § 456,3. Vondrák zaznamenává v téže funkci sch. *ako li* (vždy bez záporky; srov. *Vgl. Gram.² 549*). — Je zajímavé, že podobnou „libovolí“ v užívání záporky jako ve stsl. můžeme pozorovat v ruských hovorových větách stejného významu s *to*, *ne to*, *a ne to* (srov. akad. *Grammatika russkogo jazyka II*, 2, 1954, 242). Kdyby šlo ve stsl. o konstrukci skutečně živou, nestačil by tedy „logicky“ rozpor v užívání záporky k důkazu, že jde o kalk. Dispozice k takovému užití *ašte* byly jistě domácí.

²¹ Roztržení *ašte li* tečkou je zde jistě náhodné; v žádném jiném dokladu se s tím nesetkáváme.

Docela ojediněle má význam přípustkový: *Cēsarъ ѹе dauidъ . аще въ грѣхъ бѣ вѣралъ . обаče въ правѣдѣ бѣ обличенъ . еи какъ тѣмъ дмогрѣлъ иїнъ періпесѡнъ, аллъ дмѡс тѣ дѣкаюовъ ѡмѣлесто* Supr 360,7.

Zpravidla se však spojka *ašte* zesiluje vytýkacím *i*, které se klade za spojku a splývá s ní v jediný významový celek. Odpovídá tak přesně nejčastějšímu řeckému *εἰ (εὖ) καὶ*, ale bývá běžně i za *καὶ* a někdy i za pouhé *εἰ*, *ἔν*. Srov. Mt 26,33 Zogr Mar As Sav, J 15,18 As a J 21,25 Sav (proti *ašte* v ostatních textech); 1 C 13,1 Ochr a n. j.

Užití i zde má kořeny domácí; podobně je najdeme ve spojení s *αče*, *اچ* v jazyce stč. a strus., s *ako* v sch. aj.²² Vlivu řečtiny lze však přikládat nápadně pravidelné kladení *i* hned za spojku. Jako vytýkací částice by mělo stát spíše před vytýkaným slovem a nikoli v poloze příklonné.²³ V stsl. se však od spojky zpravidla neodtrhuje; kde stojí až u některého slova ve větě vedlejší, bývá to ve shodě s řeckou předlohou a věta nemá výrazný odstín vytčené podmínky nebo přípustky.²⁴ Srov. *не вѣрующи ли пророку . вѣрui аky озicѣ . аште неси i словесы отъврѣгль озicѣства . πλοτевсѹв ως сѹвѹвѹвѣт, ει ἀρι σὸν μὴ καὶ λόγоис ἔξωμбѡсѡ тѡи сѹвѹвѹвѧи* Supr 336,1 (i patří k subst. *словесы*); naproti tomu s vytčenou podmínkou: *аште i десѧть тысѧчи речеши . аште i въсѧ въселеною вънивѣшеши . въ водахъ не умалиш сѧ чѣти хѣнъ мѹջловѹс εїлѹс, хѣнъ тѡи охомуменѹи дласан ємѹдѹс elс та вѫмата таѹта та пневматика, овѣк ѿвлѣскетаи ѷ х҃роис* Supr 496,20n.²⁵

²² Srov. stč.: *a tak mnozí ctnost šlechetnosti milovali, ač i neznajíc plně pravdy* Stít. ř. 30 a; mnich, jenž mnoho jie a mnoho usiluje, nemá v to úfati, ale ten, jenž málo jie, ač i mnoho usiluje OtcB 66b; viz dále J. Gebauer, *Slovník stč. I.*, 5. Ruské doklady uvádí Sreznevskij, *Materialy I*, 5; sch. Maretic, Rad 89, 97.

²³ Stálé příklonky, zvl. *bo*, *убо*, *ли*, *że*, vkládaly se ovšem mezi spojku a vytýkací *i*; např. *аште же i тики кто приемлет, не вѣнчает сѧ, аште не законно таѹенъ будеи єѡнъ дѣкъ каи дѣлъ тиc, овь отєфароѹтai* 2 T 2,5 Mosk a Ochr; — *аште bo i тъмъ имамъ добрыче дѣлъ, гнѣвъ же дѣлъимъ, въсе въ sue и аյсѹтъ хѣнъ ягъ Cloz I, 537.* — Ojediněle stává však vytýkací *i* (ni) před spojkou: *аште мосѣа i пророкъ не послашајои . ni аште кѣто отъ мрѣтвychъ въскрѣснетъ . не имѹтъ вѣry . овѣдѣ єѡнъ тиc єѡнъ таѹенъ днастѹи пеистѹиоѹтai* L 16,31 Zogr Mar As // i *аште Sav*; — *Braѹьно же настъ не предъ поставитъ бѡи; ni, аште bo єѡнъ, избытъсѹвѹиетъ ni, аште не єѡнъ, лишь сѧ овѣдѣ єѡнъ мѹ ѿѓаѹмѹнъ ѿтєроѹмѹда, овѣдѣ єѡнъ ѿѓаѹмѹнъ пеизоѹсѹвѹиетъ* 1 C 8,8 Christ Ochr; — *Убо i аште p'сachъ вамъ, не обидѣвъшаго radi ni обидѣнаго radi арса el каи ѿѓаѹа ѿнъ, овѣдѣ єѡнеки тобъ дѣвїтѹсантос...* 2 C 7,12 Christ. Srov. též 1 C 13,2,3 ibid.

Tak se i dokonc objeví před spojkou i po ní: *i аште i грѣchy бѹдетъ створилъ отдаДЕтъ сѧ ему . хѣнъ дмогрѣлъ иїнъ пепоикуас, дѣвїтѹсантос аутѡ.* . Jac 5,15 Ochr // i *аште i озыky ѡлѣтѹскою гլѣ i аггелѣтѹскою . лјубљуе же не имамъ . bychъ jako i мѣдъ дзвѣнѣти li кѣмбалъ дзвѧсаѹ.* *Еѡнъ таicъ ѹлѡсѹсai тѡи днѹдѡпѡи лаlѡ...* 1 C 13,1 Ochr (// *аште Christ*; srov. výše § 4). Castěji však v takovém případě mělo první i funkci slučovací spojky (srov. Mt 5,47 Sav). Tato homonymita mohla být také jednou z příčin, proč se i *аште* šíře neujalo.

²⁴ V jiných slovanských jazycích takové pevné sepětí se spojkou — pokud je nám známo — nenastalo. Vytýkací i může stát bez změny významu před zdůrazňovaným členem věty přípustkové i tehdy, když nenásleduje hned po spojce. Velmi často se i tak hned za spojkou dostává a to mohlo být i ve stsl. východiskem k ustálenému užívání *аште i* podle vzoru řečtiny; jistě se to necitilo jako násilné. Kladení i před spojkou nebylo v starších fázích slovanských jazyků obvyklé. Ojediněle najdeme i odtržené od spojky i ve staroslověnštině: *аште mi сѧ kлютиi i сѧ тобою умрѣти . не отврѣгъ сѧ тебе . хѣнъ дѣлъ ме овѣк ѿвлѣскетаи* Mt 26,35 Zogr (v ostatních textech bez *i*).

²⁵ I se ovšem může vztahovat také jen k následujícímu slovu, nikoli k celé větě, i když stojí po spojce. Srov. *аште же i сотона самъ въ себѣ раздѣли сѧ . како станетъ crsъе ego . el дѣ каи ѿтатавацъ єѡпъ дисмерглѹсѹи, пѡс таѹтѹсantos...* Lk 11,18 Zogr Mar.

Vzácne je ašte i s kondicionálem (i kdyby, byť), např. ne bo n̄ ašte i zlatomъ sestavljena ti byše usta byla . i kameniimъ čestnyimъ ne tolъma se byše svylela . jakože nyňa... Ovđe γὰρ εἰ ἀπὸ χρονίου συνέκειτο οὐ τὸ στόμα, οὐδὲ εἰ ἀπὸ λθων τιμιῶν, οὐτως ἐμελλε λάμπειν ὡς νῦν Supr 380.17 (podobně 82.28 a 403.26).

Skutečný význam přípustkový má ašte i jen v malém počtu dokladů. Např. ašte i ba ne bojoj se . i čkъ ne šramlēj se . za ne tvoritъ mi trudъ vždovica si . da myšlo eję . eī kai tōv θεὸν οὐ φοβοῦμαι.... L 18,4 Zogr Mar As Sav — Solomonъ, mudrostь от ba priimъ pače všeckъ človkъ, mnoga kazanija dobra stvori sъ pritěčami, ašte i samъ ne dokonča. ŽM 1 (Lavrov 69,9) — ašte i vrazi imъ jesmъ jakože věštajotъ . n̄ člověci jednače obido nenavidešte . eī γὰρ καὶ ἐχθροὶ αὐτῶν ἔσμεν, ὡς φασιν, ἀλλὰ ἀνθρωποι, ἔτι ἀδικηθέντες. Supr 126.26.

10. Od podmíkového významu se ašte docela neodtrhlo ani v užití vyučovacím. Dostalo se do něho hlavně v apoštolu jako ekvivalentu řec. εἴτε — εἴτε ojed. i εάν τε — εάν τε; srov. R 14,8 (v. Blass-Debrunner, §§ 446, 454,3). Jeden doklad je v Rut 3,10 (εἴτοι — εἴτοι) a dva v ŽK 16 (Lavrov 31,14 a 34,4; jsou to však citáty z 1 C 14,7.27). Ašte zde vyjadřuje libovolnost (,at' — nebo', ,aťsi — aťsi'), nikoli vlastní vyučovací vztah (,bud' — nebo'). Přitom jde někdy o spojení celých podmíkových souvětí, v nichž opakování ašte uvozuje zároveň větu podmíkovou; např. *I ašte straželъ jedinъ udъ, sъ nimъ stražյutъ vsi udi; ašte li slavitъ se jedinъ udъ, sъ nimъ radujutъ se vsi udi. kai εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη · εἴτε δοξάζεται ἐν μέλος, συγχαλεῖ πάντα τὰ μέλη.* 1 C 12,26 Christ (podobně R 12,6 — 8 a 14,8, 1 C 13,8, 2 C 1,6, 5,13 a 12,2). — Jindy má celé vyučovací spojení význam vytčené podmínky vzhledem k další větě v souvětí: ašte bo živemъ, ašte li umirajemъ, gvi jesmъ ēáv te oñn ȝāmēn ēáv te ἀποθυῆσκωμεν, τοῦ κυρίου ἐσμέν R 14,8 Christ. — Nebo přináší výčet: jako o njemъ sъzvadana byša všeckъskaja, jaže na nbsyckъ i na zemli, vidimaja i nevidimaja, ašte preštoli ašte li ḡbstvija ašte li vlasti ašte li vladky ɔti ēn avtô ȳktisđn та пáнта та ēn toic oðoravotc kai та ēpì tñs yñs, та ðaratà kai та ðaratà, εíte ðóðnoi εíte κυριότητes εíte ðøxai εíte ȳxovotc C 1,16 Christ.

Jen zřídka se opakuje samotné ašte; častěji je druhé a další zesíleno částicí li, nebo je ve všech částečch souvětí ašte li, event. též ašte že, ojediněle ašte že li. V některých dokladech se ašte střídá i s normálním vyučovacím ili. Srov. vedle citovaných dokladů ještě tyto: ne idi v slědb junosb . ašte li nišť ašte li bogat'. тò μὴ πορευθῆναι σε ὅπλων reaviōn, εítoι πτωχὸς εítoι πλούσιος Rut 3,10 — da priimets kъždo, jakože sъ télъmъ sъděla, ašte blgo ašte zlo εíte ἀγαθὸν εíte φaňlōv 2 C 5,10 Christ — vsę bo vaša sutъ, ili pavylb, ili apolloš, ašte že kija, ašte že všb mirb, ašte že životb, ašte že sъmъrb pánta γὰρ ὑμῶν ἔστιν, εíte Παῦλος, εíte Ἀπολλῶς εíte Kηφᾶς, εíte κόσμος εíte ȝānъ εíte θávatoс 1 C 3,22 Christ — umъršimъ za ny, da, ašte že li bъdimъ, ašte že li sъpimъ, kupno sъ nimъ oživemъ. Iva εíte γρηγoρāmēn εíte καθεύdωμēn áma sъn avtô ȝήσωmēn 1 Th 5,10 Christ.

Tato funkce ašte jistě není původní;²⁶ ve střídání s ili by bylo možno vidět i pronikání této obecně rozšířené vyučovací spojky.

²⁶ Nemá ani běžnější protějšek ve vývoji slovanského ače. Polský doklad, citovaný Mareticem (Rad 89, 100) z Lindeho, nepředstavuje živý typ (którego chcesz, wszystko za jedno, acz ten, acz ów).

11. Ve funkci tázací partikule uvozuje ašte zjišťovací otázky jak samostatné, tak i závislé.²⁷ Odpovídá přitom pravidelně řec. el.

a) V samostatné otázce: *rěšę emu gī*. ašte udarimъ nožemъ . κύριε, εἰ πατάσσομεν ἐν μαχαλῃ L 22,49 Zogr Mar — νυπραšachu gljušte: *Гі*, ašte νу лето sie ustraеši crstvo izlvo? Kύριε, εὶ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθιστάνεις τὴν βασιλείαν τῷ Ἰησαῖ; A 1,6 Hilí — I rěšjé kako uvědě bъ. i ēšte estъ razumъ vyšnimitъ . καὶ εὶ ἔστιν γνῶσις ἐν τῷ υψίστῳ; Ps 72,11 Sin. — Mnohdy uvozuje otázku smyslem řečnickou („cožpak“); např. i poraženъ reče . azъ jesmъ pastuchъ dobrý . ašte i vy otvětěoste strachomъ održími Supr 478,12 — ašte člвка Rimljanina i ne osužena lětъ jestъ vamъ biti? εὶ ἀνθρωπον Ῥωμαῖον καὶ ἀκατάκοριτον ἔξεστιν ὑμῶν μαστίζειν; A 22,25 Christ — ašte vračъ chotě priložiti plastyry bolestimъ, priložit li i drevě, ili kameni, i javit li oť sego čto? ŽK 9 (Lavrov 15,4; zajímavé spojení ašte s běžným tázacím li).²⁸

Přitom nabývá i speciálních významových odstínu. Tak v Supr 369,27 bychom je nejhodněji přeložili „vždyť“: *Oтъвѣшавъ убо господинъ его реце . прониривы robe i лениви . аще вѣдѣше яко ѳиң идеze нѣсмъ сѣялъ*. Jindy má význam, což když: *реце имъ se li vy blaznitъ*. Ašte ubo uzvrite sna čskago . vychoděšta ideže bě prezde ēar oňmъ θεωρήτε τὸν νῦν τοῦ ἀνθρώπου ἀναβαλούτα δπον ἦν τὸ πρότερον; J 6,62 Zogr Mar As (Žilka: To vás uráží? Což když uzříte Syna člověka...). Srov. k tomu též R 9,22 Christ. — S tázacím užitím souvisí i ojedinělé zvolaci, a to jednak s významem, kěž by v L 19,42 Zogr Mar: *видѣвъ градъ плака се о немъ глаголъ . єко аште би razumѣль въ днѹ съ . i ty єже къ миру twoemu . єти εὶ έγνως ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτη καὶ σὺ τὰ πρὸς εἰδότην*. (Žilka: Kéž bys poznalo aspoň v tento den i ty, co je ti ku pokojil!); jednak s významem, tedy přece (< „cožpak přece Jen“) ve spojení s ubo za el áqa v Ps 57,12 Sin: *i rečeъ члвкъ аште убо естъ плодъ прavedѣтника . естъ убо бъ сѹдїе имъ на земли . El áqa єстивъ хаզлодъ тѣ доказалъ, áqa єстивъ ѿ Ѹедѣс крѣвъ автодѣс єн тѣнъ γῆ*. (Kral: V pravdě, že má užitek spravedlivý...).

b) V závislé otázce: *vypřašaaše i ašte čto viditъ . ἐπηρώτα αὐτόν . εὶ τοι βλέπεις [var. βλέπει] Mc 8,23 Zogr Mar — Гъ съ нбси приниче на сны члѣжъ . видѣти єште естъ разумѣвайєи ли вѣзискаєи ба . τοῦ ἰδεῖν εὶ ἔστιν συνίων ἡ ἐκζητῶν τὸν θεόν . Ps 13,2 Sin; stejně 52,3. — i chotěaše svoima očima viděti ašte to jestъ takо . ἰδεῖν εὶ οὐτως ἔχει*. Supr 296,11.

Tázací ašte může zde nabýt významu blízkého obsahové spojce „že“:²⁹ *Ni, nu ašte dchz̄ styi jesti, slyšachomъ . áll' ovd̄ el̄ πνεῦμα ἄγιον єстивъ ἥκουσαме* A 19,2 Christ (lat.: Sed neque si Spiritus sanctus est, audivimus. Žilka: Ne, ani jsme neslyšeli, že by byl Duch svatý.); podobně A 26,8 Christ.

Castěji vyjadřuje závislá otázka očekávání doprovázející děj a nabývá smyslu úcelového (jako čes. *zdali by*);³⁰ např. *i vidѣ smokовъніց izdaleče . имѣсто listwie . pride аште убо обрѣштель что на неи . Ѣѣхѣвъ el̄ áqa ти ερδѣхсеи єн автѣж Mc 11,13 Zogr Mar* (Žilka: přišel, zdali

²⁷ V mluvních se nesprávně traduje, že se ho užívá jen v otázkách závislých (Vondrák, *Vgl. Gram. II²*, 527; důrazněji Vaillant, *Manuel* § 258, rus. vyd. 398). Je v závislých otázkách pouze častější. El̄ uvádí samostatnou otázku i v řečtině; srov. Blass-Debrunner, § 440,3 (hebraismus?).

²⁸ Proto zde asi chápe Vašica ašte jako podmínkovou spojku: „Jestliže lékař chce přiložiti náplast nemocným, přiloží ji na strom či kámen?“ (*Na úsvitu křesťanství*, 1942, 29). I když bylo v ŽK po ašte asi možné particípum přítomné místo urč. slovesa (srov. níže § 22), půjde zde nepochybně o otázku: „Cožpak lékař, chtěje přiložiti...“.

²⁹ Slovanské ačce nabývalo nejednou významu obsahové spojky prímo. Srov. zvl. stpol. *acz* (*Slovník stpol.* 1, 17)). Takové užití ve stsl. není.

³⁰ Je při tom ve spojení s ubo protějkem řec. el̄ áqa nebo el̄ πῶς téhož významu, srov. Blass-Debrunner, § 375.

by na něm něco nalezl) — pokai se ubo ot zlobi svoei i mli se bvl, aste ubo oldast ti se pomyšlenie srdca twoego . deňthetu tov Kvglou, el dgo áphejšetel soi ñ epivoia tñs kaqdlaç sov A, 8,22 Hilf (Zilka: pros Pána, zda by ti nemohl být odpuštěn...) — vsegda v molitvach moich. mlesce aste kako ubo krgda pospšen boho voleq bžieg prii k vam. deňmevoç el piac ñđen potè eñodawñjsomai èv tø ðelkmati tov ðeoñ ðlneiv pødç ñmäc R 1,10 Ochr. (Zilka: prosim, zdali by se mi již jednou uvolnila cesta).

Tázací funkce *aše* se vesměs pokládá za nepůvodní. (Opačného názoru je Maretic, Rad 89,89—90; jeho spojení *aše* a *a-če* s interogativním zájmenným kmenem **ko-* není však správné.) Výklady jazykovědců o vzniku této funkce se pohybují mezi dvěma póly, jasně vyjádřenými u Vondráka a Vaillanta. Vondrák myslí na možnost domácího vývoje, i když vytýká pravidelnou korespondenci s řeckým *ei* („Wie li aus einer Fragepartikel zu einer hyp. Konj. werden konnte, so konnte umgekehrt auch ače, aše zu einer Fragepartikel werden, allerdings wohl nur in abhängigen Sätzen.“ Vgl. Gram. II^z, 527). Vaillant prohlašuje tázací užití *aše* za kalk řeckého tázacího *ei* (Manuel § 258).

Vondrákův výklad má však dvě vážné závady, pro které jej nemůžeme přijmout. Předně to, že ve stsl. nedošlo zřejmě v nejstarší fázi vůbec a v pozdějším vývoji jen velmi sporadicky k užití *li* ve funkci spojky podmínkové, kdežto *aše* se užívá i ve funkci tázací bez kolísání, které by stálo za zmínu, už v nejarchaičtějších textech. Nebyl tu tedy skutečný styčný bod ani v jednom ani v druhém významu, a nesouhlasí chronologie.

Podmínkové *li* jsme zachytili v materiéle z evangelií bezpečně jen jednou: *rete emu is chošteši li isplniti*. idí prodažd' vse imenie svoe . i dažd' ništiim' . el ðeleis telleioç elvai, žnaye plánsorov sov ta vñádçorta Mt 19,21 Sav (v Mar As Zogr je aše *chošteši*). I v Supr je bezpečných dokladů více než poskrovnu; skutečným ekvivalentem řec. *el je li* jen dvakrát: *tzgda li imeniya radi i člověčsky pochvaly . i malovřemennyye slasti podvizaach' se . a nyja koliko pače nebesynaago radi césara . ei toté dia xemjata kai ðrðowatov énalovos kai pøosvataçor ñðovin' ñjwanicómip, pôsor wâllor ðotlws dia tòv éponogávov basileá;* Supr 63,11 — ještě *li ne uvérít' vaju prvyi načert'k' mokam' . načneta i v rutoroje. el oð nelebi ñmäc ñ pøat' ðayñ tzw' basáran, épusejšorata kai pødç ñevtéçor* Supr 75,1. V jiných památkách jsme podmínkové l při důkladném prohlédnutí materiálu po stsl. slovník nezjistili.

Tázací *li* je protějškem řec. *el* v evangeliích jen jednou: *r̄ci ubo nam. dostoit' li. k'ins' dati k'esarovi . ili ni . dam' li ili ne dam' Mc 12,14 Zogr.* Zogr se tu přidržuje varianty *el* nebo *ñmäv el* *ëxestiv* *ñmäc* *doñvai* *xípsov* *xałsaçi* *ñ oð*; *ðåmæv* *ñ* *mu* *ðåmæv*; naproti tomu Mar má pouhé *dostoit' li dati kin'z' kesarevi ili ni* podle řec. *ëxestiv* *doñvai* *xípsov* *xałsaçi* *ñ oð*. To ovšem průkaznost dokladu silně oslabuje, protože v Zogr může jít o pouhé doplnění původního kratšího znění s ponecháním *li*, které je tu plně na místě jako tázací partikule v samostatné otázce a bez přímého protějšku. Nepřímou otázkou neuvozuje *li* jinak v evangeliích vůbec a v jiných památkách jen výjimečně; jde většinou o doklady, které lze chápát i jako otázky přímé nebo kde proniká funkce vylučovací (*li* — *ili*). Také v Supr, kde je k tomu přesnost predlohy sporná, odpovídá *li* tázacímu *el* bezpečně jen v šesti dokladech: *k' bogu s'bgredi dauid' . tomu se ispovéda . cim' vesi prosti li jego ili ne prosti . kai zobet olbaç, el ovychóðosin élaþev, ðti sv' áphejšes tø ðmáðtyma;* 361,1 (dále 27,24; 27,26; 361,21; 482,26; 502,26).

Za druhé je velmi sporné, nabývá-li (aspoň ve starší době) *ače*, *če* v jednotlivých slov. jazyčích vůbec tázacího významu.

Vondrákem citované doklady z bulh. (528) jsou nesprávně vyloženy; N. Gerov jasně ukazuje, že *če* má na začátku vět tázacích a zvolacích pouze funkci zesilovací částice, nikoli tázací, např. *če ty koj si?* = rus. „a ty kdo?“; *če tova kakvo e?* = rus. „a eto čto takoe?“.³¹ Pochybnost jediného dokladu stč.

³¹ Rečnik na bälgu. ezik V, 537.

(Ps 49,13 ŽWittb) přiznává s Gebauerem sám Vondrák. Podrobnější pročtení materiálu ve *Słowniku stpol.* (1, 17–18) ukazuje, že i zde je zdánlivě dobře doložená tázací funkce *acz* velmi omezená, ne-li sporná (dva ze tří dokladů na samostatnou otázku mají *acz* jako kalk lat. *si*, které samo je hebraismem v přísežných výrocích!). Přezkoumání by zasluhoval i stav ve slovinštině, odkud Maretic (Rad 89,91) uvádí dva málo výrazné doklady. Snad jen v luž. srbském je tázací funkce hluž. *hač* a dluž. *ac* silněji rozvíta.³²

Zdá se nám tedy, že tázací význam stsl. *aše* je nutno přičíst vlivu řečtiny. Je se však možno ptát, do jaké míry se pociťovala tato významová adaptace jako násilná. Téměř výlučné postavení *aše* v závislých otázkách zjišťovacích snad svědčí proti tomu.

Se samostatným užitím *aše* ve funkci tázací se však v textech, k nimž máme dobré předlohy, nikdy nesetkáváme. Zdánlivou odchylku tvoří jen Jac 5,13–14 Christ Ochr: *aše stražebť kto vτ vasτ, da molitvu dějet;* *dobrodštvujeteť kto, da pojetъ.* *bolitъ* [Ochr *aše bolitъ*] *kto vτ vasτ, da prizovetъ popы crkvъnyja Kakanopadei τις ἐν ὑμῖν; προσευχέσθω · εὐθύνμει τις; ψαλλέτω. ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω* (lat.: Tristatur aliquis vestrum? Oret aequo animo et psallat Infirmatur quis in vobis? Žilka: Trpí někdo z vás něco zlého? At' se modlí! Je někdo v radostné náladě? At' zpívá žalmy! Je někdo z vás nemocen?...) Spíše je tu však v první (a třetí) větě rozdílné pojetí — překladatel chápal spojení podmínkové. (Není ovšem vyloučeno, že se opíral o neznámou variantu s *el.*)

12. Ve velmi omezeném počtu dokladů uvádí *aše* znění přísežného výroku s významem „jistě že ne“ nebo „jistě že“. Je to kalk řec. *ei*, které je samo asi hebraismus.³³ Najdeme je hlavně v PsSin, např. *Έκο κλήτη σjε ḡju. Οběšia σjε b̄u iēkovlju. Ašte vñnidø vτ selo domu moego. Li vñzlezø na odr̄ postelj̄ moeję. Ašte dam̄ son̄ očima moima. i vēkoma moima drēmanie . i pokoi krotafoma moima. Doiždeze obrješt̄ město ḡju. Selo b̄u iēkovlju . ei eiselen̄soromai..., ei ávaþ̄soromai..., ei dāsw Ps 131,2–4* (Kral.: Jistě že nevejdou...); viz dále Ps 62,7, 88,36, 94,11. Do evangelií pronikl jen jeden doklad: *amin'. gl̄jø vam̄. aše dast̄ se rodu semu znamenie . ámūr lēyw ὑμῖν, ei δοδήσται τῆ γενεῖ ταῦτη σμεῖον* Mc 8,12 Zogr Mar (Žilka: Zádne znamení nebude dáno...); srov. Mt 16,4: *rod̄ zr̄ly preljuboděi . znamenie išet̄ . i znamenie ne dast̄ se emu . καὶ σμεῖον οὐ δοδήσται αὐτῆ Zogr*). A třikrát je paralelní text v Hb 3,11, 4,3 a 4,5 Christ: *jako klēchť se vτ gn̄evě mojem̄, ašte vñnidut̄ vτ pokoišt̄ moje . ei eiselen̄soromai.*

13. Ve funkci zevšeobecňující partikule („-koli“) je *aše* kalkem řec. *áv* (*éav*); pod vlivem řečtiny se také spojuje s relativy, nikoli s interrogativy, jak by se dalo podle vývoje v jiných slov. jazyčích očekávat. V evangeliích se střídá s *koližđo*,³⁴ které bylo jistě samo o sobě prostředkem domácím, ale stojí též při relativu. V ostatních památkách byl zápas obou prostředků vyřešen vítězstvím *aše*, tedy úplným příklonem k řečtině.

³² A. Muka, *Słow. dolnoserbskeje rěcy...* I, 1; F. Jakubaš, *Hornjoserbskoněmski słownik*, 1954, 107; G. Liebsch, *Syntax der wend. Sprache*, 1884, 54–55 a 193–194.

³³ Blass-Debrunner, § 454,5; jinak A. Thumb, *Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, 1901, 128.

³⁴ Jednou se oba prostředky kumuluji: *iže aše koližđo imet̄ i . razbivaat̄ i ipeny teštit̄ . καὶ δύον ἔατρον καταλάβῃ, ὁήσσει αὐτόν...* Mc 9,18 Zogr Mar Sav (As iže ideže aše koližđo); zároveň zde jde o chybný překlad (srov. Horálek, *Vyznam Sav. kn.*, 92–93). — O konkurenci *aše* s *koližđo* informuje Grünenthal, AslPh 32 (1911) 25–26 (pozn. 2). Sav dává na začátku rukopisu přednost *aše* (srov. Pogorelov, *Opyt izuchenija teksta Savvinoj knigi*, 1927, 38, bod 68).

V excerptovaných památkách najdeme tyto výrazy:

iž ašte, kdokoli, kterýkoli, např. i budete, vséki, iže ašte prizovet̄ *ime gne, spset̄ se*. *καὶ οὐται πάς δὲ ἐστιν ἐπικαλέσονται τὸ ὄνομα Κυρίου σωθῆσται* A 2,21 Hilf — *Vo něž deny ēste prizovę tje. Jedro uslyši mje. ēv ň dñ nmečq̄ ēpíkálešomuſai se, takv̄ ēpákouſomuſi mon Ps 137,3 Sin; ježe ašte, cokoli, např. ježe ašte me naučiši. to to svtvorg. El̄ ti dñ me dīdāc̄ηs, ēkeino poujšow Supr 169,29;*

jeliko ašte, kdokoli, cokoli, kterýkoli, např. *idete ubo na ischodišta potei. i eliko ašte obręstete. prizovete na brak̄. δοσος ἐστιν εἰσῆγετε, καλέσατε εἰς τὸν γάμον.* Euch Sin 106b7 = Mt 22,9 Mar As Zogr^b — *vše ubo eliko ašte rekpt̄ vam̄ bl̄usti. s̄t̄bl̄udauate i tvorite. πάντα οὖν ἐστιν εἰληνων ὑμῖν ποιήσατε καὶ τηρεῖτε* Mt 23,3 Mar Zogr^b (As má pouhé eliko);

ideže ašte, otv̄njoděže ašte, jamože ašte, např. ideže ašte es̄. i otv̄njoděže ašte ideši. ili sam̄ es̄ velv̄zol̄. i ne vidim̄. ili gr̄d̄... δπον ἀν̄ τηγχάνης, ň [var. δθεν] ἀπέρχη EuchSin 53b23n. — *Da vy mē provodite, jamo že ašte gr̄edu. ἵνα ὑμεῖς με προπέμψητε οὐδὲν πορεύωμαι 1 C 16,6 Christ;*

jelišy ašte, jelikratty ašte (ojed.): *se tvorite, elišy ju ašte pijete v̄ moje v̄espominanije. Ελικρατύ bo ašte ēste chlēb̄ sb̄ i čaſju siju pijete, s̄t̄m̄rti gn̄u ispovědajete toúto poučite, δσάκις ēav pl̄v̄n̄te, el̄s t̄t̄n̄ ēm̄t̄n̄ ἀνάμυνησιν. δσάκις γὰρ ἐστὶν ἔσθιτε τὸν ἀρτὸν τούτον καὶ τὸ ποτήριον πλ̄v̄n̄te, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε* 1 C 11,25–26 Christ;

onžka ašte (ojed.): *i pridi v̄ zemlu, v̄ onuže ašte pokažu ti. el̄s t̄t̄n̄ γῆν ἢν ἀν̄ σοι δελ̄ēw A7,3 Hilf Šiš (zde jen „kterou“; nejde zde o spojení ašte s relativem jako všude jinde!); Slepč však má v̄ než.*

Ve většině případů má věta s ašte zároveň smysl podmínkový (libovolná podmínka; sv. ruské věty s *kto ni, čto ni, где ni* atp.); to mohlo být jistou oporou takových konstrukcí. V Supr je jednou při dvojnásobné větě vedlejší v druhé větě opačné pořadí — ašte jeliko: *i jeliko ašte izvěštajem̄. i li ašte jeliko ostavim̄. se v̄bse nekrystyn̄ korab̄ zavist̄ nosit̄. καὶ δσα ἀν̄ εἰπωμεν̄, καὶ δσα ἀν̄ παραλεπωμεν̄, ταῦτα πάντα τὸ ταρτάρον πλοῖον τοῦ φθόνον βαστάξει* 400,23. Jinak však je ve významově blízkých větách ašte kto, ašte čto apod. za *ei* (ēav) *ti*, *ti*. Tyto věty jsou skoro stejně časté a v některých památkách se jim dává přednost (zvl. EuchSin, ŽK, ŽM), — pokud máme přesné předlohy — vždy ve shodě s řečtinou. Jedinou významnější odchylku najdeme v Sav 56b 2–3: *prileži em̄. i ašte čto iždiveši. az̄ egda v̄vzvrašťo se. v̄vzdami ti. καὶ δ τι ἀν̄ προσδαλανήσης ἔγώ ἐν τῷ ἐπανέρχεσθαλ με ἀποδώσω σοι* L 10,35. Na tomto místě má Zogr Mar As eže ašte.³³ Jinde jsou odchylky nejisté (např. Euch Sin 69a 14 ašte kto proti δς āv v 1 C 11,27; přímou předlohu však nemáme).

Na paralelních evang. místech najdeme v různých kodexech též různocítení bez ašte, např. *egože lobv̄žo to est̄* Mt 26,48 Sav As proti *egože ašte* Zogr Mar; iž bo choštet̄ dš̄ svojo spsti. *pogubit̄ jo. a iže. pogubit̄ dš̄ mene radi...* Mc 8,35 Sav proti iž bo ašte... i iže pogubit̄ Zogr As a iž bo ašte... iž bo ašte pogubit̄ Mar; n̄ iže choštet̄ věstii byti v̄ vas̄ Mc 10,44 Sav proti iž ašte choštet̄ Zogr Mar As.

Takové odchylky nelze jistě přečeňovat. Ve srovnání s jinými fakty však mají význam. Tak v bohatém materiálu, který uvádí J. Kurz³⁴ na překlad řeckého participia se členem vztahou větou, je mnoho dokladů, v nichž by se hodilo iže ašte apod. — a na úplně shodných místech z jiných evangelií skutečně jsou (za řec. δς āv). Zde však překladatelé neužili ašte

³³ Sav má samostatně ašte kto, čto (k vyjádření všeobecného podmítku) místo ašte + 2. os. plur. i jinde (např. J 14,15); v J 15,7 tak vzniká anakolut: ašte kto prěbđet̄ v̄ mn̄. gli moi v̄ vas̄ prěbđet̄. ēav pl̄v̄n̄te ēv ūvol (Sav 27b; Srv. Zogr ašte prěbđete v̄ mn̄. V obou uvedených dokladech však může jít o reminiscenci na ašte kto v předchozím verši. (Sav 102b má však ašte li prěbđet̄.)

³⁴ K otázce člena v jazyčích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověnštině, ByzSlav 7 (1937–1938) 310–319.

ani jednou! Srov. např. a iže vlasvimiſaetъ na dchъ stу . ne otъpuſtitъ ſe emu . τῷ δὲ εἰς τὸ δγιον πνεῦμα βλαſφημήσαντι L 12,10 Zogr Mar As proti a iže aſte vlasvimiſaetъ na stу dchъ . ne imatъ otъpuſteniě vъ věky . δς δ' ἀν βλαſφημῆσῃ Mr 3,29 Zogr (ale Mar má též pouhé iſel!); obréty dšo svojо pogubitъ јо . a iže pogubitъ dšo svojо mene radi . obréſtetъ јо δ εὐδῶν... δ δὲ ἀπολέσας τὴν ψυχὴν αὐτοῦ Mt 10,39 Zogr Mar As (Sav má na obou místech participia) proti výše citovanému dokladu z Mr 8,35. Naopak, jak je zřejmé, odpadá právě na paralelních místech nejednou aſte. To jistě svědčí, že se konstrukce typu iže aſte nepočítovaly jako úplné samozřejmé a že se jich neužívalo spontánně. Dotvrzuje to i stav v ŽK a v ŽM, kde sice najdeme nejednou aſte kto apod., ale kde se vůbec neužívá iže aſte apod.

III.

Pozornosti si zaslouží spojování spojky aſte se záporou a s některými partikulemi.

14. Zápora měla v řečtině dvojí pozici: oð (ve větách reálných) stávalo u slovesa nebo negovaného slova, μὴ (ve větách ireálných) hned za spojkou (v. též Blass—Debrunner, § 428). Ve stsl. byla živá tendence klást ne k příslušnému slovu, zpravidla ke slovesu;³⁷ proto autoři textů většinou neváhali odtrhnout záporu od spojky. Např. aſte známenii čjudeſtъ ne vidite . ne imate véryjeti . ἐὰν μὴ σημεῖα καὶ τέρατα ἰδητε, οὐ μὴ πιστεύσητε J 4,48 As Zogr Mar — aſte bo ſe tebě ne iſpověť aky sněgъ ne ubělę ſe . Εἰ μὴ γάρ σοι ἔξομολογήσωμαι, ὡς χιῶν οὐ λευκαρθήσομαι Supr 354,30. Takových dokladů je v podmínkovém souvěti více než případů se zachováním řeckého slovosledu³⁸ (např. ēko ēſte ne zakonъ tvoi poučenie moe estъ . togda ubo pogybль bimъ vo sъměrenii moemъ . εἰ μὴ δτι δ νόμος σον μελέτη μού ἔστιν, τότε ἀν ἀπωλόμην ἐν τῇ ταπεινώσει μον Ps 118,92 Sin Sluck). Nelze proto považovat aſte ne za samostatnou spojku (jako lat. nisi), i když zde byl k pevnému spojení ne s aſte jistý náběh. Projevoval se i tím, že v podmínkové větě s dvojnásobným přísudkem mohlo být druhé sloveso kladné, např. aſte ne obratite ſe i bøete ēko děti . ne imate vyniti vъ csrstvie nebskoe . ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, οὐ μὴ εἰσέλθητε Mt 18,3 Mar As Zogr^b = Supr 340,28 (// Sav: ni bøete).

Opačná je však situace v souvěti exceptivním, kde je ne vždy spojeno s aſte;³⁹ srov. niktože ne možetъ sъſedъ krépъkaego . vъſьdъ vъ domъ ego . raschytiti . aſte ne prvve krépъkaego sъvěžetъ . ἐὰν μὴ πρῶτον τὸν ἵσχυρὸν δῆση Mc 3,27 Zogr Mar.

15. Kladení příklonných slovcí bo, ubo (nejčastěji za řecké γάρ, οὖν) po spojce aſte se ničím neliší od jejich užívání v jiných typech souvěti. (Pokud ubo modifikuje přímo význam spojky, byla o něm už zmínka v § 6.)

³⁷ Srov. Vondrák, Aksl. Gram.² 606 a Grünenthal, AslPh 32 (1911) 27.

³⁸ Ve značné většině dokladů ovšem následuje sloveso hned po spojce, takže po této stránce nic neříkají. Stejně nutno vyloučit ze srovnání ty doklady, kde má i řečtina oð u slovesa.

— Samostatně si počínali překladatelé v kladení příklonek; rozdíl je překně patrný zvláště u neurčitých zájemných a u dativu zájemných osobních. Např. aſte kто ne × ἐὰν μὴ τις J 3,3,5 Zogr Mar As; aſte mi ne držiš véry × εἰ μὴ κρατεῖς μον τὴν πλοτίν Supr 510,15.

³⁹ Jen v přechodném dokladu, který lze chápát i podmínkově, najdeme jednu výjimku: ēko bo roza ne možetъ ploda tvoriti o sebě . aſte ne bøete na lozě . tako ni vy . aſte v(ъ) mъně ne prebøete . καθὼς τὸ κλήμα οὐ δύναται καρπὸν φέρειν ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐὰν μὴ μένη ἐν τῇ ἀμπέλῳ, οὐτως οὐδὲ ὑμεῖς ἐὰν μὴ ἐμοὶ μένητε J 15,4 Zogr Mar As Sav.

Zato je pro podmínkové a přípustkové souvětí s *ašte* charakteristické užívání příklonky *li* za řec. *đé*. Vyjadřuje odporovací poměr podmínkového souvětí k předcházejícímu kontextu (jako čes. *pakliže*);⁴⁰ proto může stát po *ašte* jen tehdy, je-li podmínková věta v souvětí před větou řídící. Srov. *ašte kto al'ukati ne možetъ. da i spoetъ k psalmъ. i dz. ašte li ne uměetъ. da dastъ cęto. ašte li ne imatъ cęty. to da oč braščna eže imatъ. da dastъ EuchSin 103b 23 — o židove ovьce ne strizete. ašte li strižete. pošlédite ovьce. blagъ plodъ prinoseštu.* ὁ Ιονδαῖοι, μὴ κείσετε · εἰ δὲ κελεύετε, φείσασθε προβάτου χρηστὰ καρποφορῶντος Supr 437,5 — *ne chvali se na větví; ašte li se chvališ, ne ty korenъ nosiši, nъ korenъ tebe. εἰ δὲ κατακανύάσαι, οὐ σὺ τὴν ἄλιζαν βαστάεις R 11,18 Christ.*

Podobné užití *li* najdeme po strus. *ače, oče, aže, ože* (hojně zvláště ve všech rukopisech Ruské Pravdy), stč. *ač, stpol. acz* (vedle *aczle*), srch. *ako*, ale nikoli tak důsledně; vedle toho lze užít i partikulí a spojek jiných (např. v strus. příklon. *že*, spojek *a, no*; sch. *pak*, bulh. *pák*, čes. *pak aj.*). V češtině stává *ač li* i v podmínkové větě, která následuje po své větě řídící; pak ovšem nemůže mít adjunktivní funkci a je to prostě spojení dvou hypotetických spojek (nč. *ačli* dostalo význam omezovací a stavá jen po větě řídící). Nesplývá zde (ani v pol.) také nijak pevně se spojkou — naopak, častěji se příklání až k dalšímu slovu.⁴¹ Naproti tomu stsl. *ašte li* tvorí spojení naprostě pevné, které se nikdy neroztrhuje (ani jinou příklonkou); lze je tedy považovat za jediný spojkový výraz s platností hypoteticko-adjunktivní.

Responze *ašte li = ei èav đé* je s výjimkou evangelijních kodexů nápadně pravidelná, zvláště když uvážíme, že se řec. *đé* překládá jinak pravidelně *že* nebo *a*. Částice *li* mu odpovídá právě jen po *ašte* a kromě toho už jen (až na několik výjimek) při tázacích zájmenech a příslovečích v několikanásobných otázkách.⁴²

Nejdůležitější odchylinky, zachycené v našem materiálu, jsou tyto:

da ašte za el đé; Supr 414,4; Ryl str. 7 III ř. 6; 1 C 15,14; Jac 2,11 a 4,11 Christ.
nъ aште: аште тебе послујо тѣlesi mi pakostъ . nъ аште бога преслујо . обојако въ мое јесмъ. ’Еав сол мъ пеющъ, тъ сѣма мастилѹпай · èav đе тој јеов мов пајакѹшав, тъ синамѹтреов холасѹпомаи Supr 367,1.

V ojedinělých dokladech jiných je buď *đé* nepřeloženo, nebo je překlad volný (*bo, ubo*), neopírá-li se ovšem ojinou řec. variantu.

Tím nápadnější je situace v kodexech evang., kde je sice dosti dokladů s *ašte li*, ale hojně jsou i doklady s *ašte že* a kombinace obojího *ašte li že*,⁴³ např.:

⁴⁰ Vondrák (*Aksl. Gram.* 2 635) neprávem říká, že se *ašte li* užívá jen k vyjádření protikladu mezi dvěma podmínkovými souvětími (jako spis. nč. *pakliže*). Stejně často je najdeme i po jiných větách a souvětích, je-li v předloze *ei* (èav) *đé*. Ve *Vgl. Gram. II*² 549 je již toto tvrzení zmíněno.

⁴¹ Materiál přináší Vondrák, *Vgl. Gram. II*², 549; Maretic, Rad 89, 116–119; Sreznevskij, *Materialy I*, 34–35; Gebauer, *Slovník stč. I*, 5; *Słownik stpol.* 1, 19–20 aj. Přehlédneme-li různé redakce Ruské Pravdy (*Pravda Russkaja*, I. *Teksty*, 1940), nemůžeme se ubránit dojmu, že ty opisy, které užívají méně často csł. *aše*, dávají aspoň zčásti přednost příklonnému *že* nebo odporovací spojce před *li*. — V čes. *pakli* má ovšem odporovací platnost *pak*; *li* je normální podmínková spojka (najdeme i doklady, v nichž není spojení *pak + li* v jedinou spojku ještě provedeno: *nepomóžeš-li pak našemu vínu...* Svár vody s vínom 31).

⁴² Srov. *откоду приша јеси сёмо . кого ли иштеши . пότερ ήλθες ὅδε · τινα δὲ ζητεῖς; Supr 515,25 – кѣгда јеси видѣлъ гospодина robomъ prodajemъ . крѣда ли јеси navыknolъ prodajati svѣto da тъмъ kupiši . пóтє δὲ ἔμαθες πιπράσκειν φᾶς καὶ ἀγοράζειν σκότος; Supr 425,30.* Při souradně spojených otázkách bývalo v druhé a další *li* po interrogativu i v jiných slovanských jazycích. Srv. Maretic, Rad 89, 116–118; pro češtinu Gebauer, *Slovník stč. II*, 247. Viz i pozn. 48.

⁴³ Na to upozorňuje Grünenthal, AslPh 32 (1911) 26 (jeho udání míst nejsou však přesná!).

ašte ubo bødetъ oko tvoe prosto . vse tělo tvoe bødetъ světъlo . ašte li oko tvoe lòkavo bødetъ . vse tělo tvoe tъmъno bødetъ . èàv ðè ó óføðalµos̄ soñ pønøpðos̄ ñ, ðløv tò sòmá soñ sñotewòv èstai Mt 6,23 Zogr Mar As Sav (srov. dále Mt 6,15 Mar As Sav, Mt 18,16 Mar As Sav, Mt 19,17 Mar As Sav, Mt 21,26 Mar, Mt 24,48 Zogr Mar As Sav, Mc 11,26 Zogr Mar, Lk 20,6 Zogr Mar, J 5,47 Zogr Mar As, J 10,38 Zogr Mar As, J 12,24 Zogr Mar As, J 18,23 Zogr As Sav a n. j.) — dobro estъ solъ . ašte že solъ obučetъ . o čemъ ubo osolitъ sę . èàv ðè kał tò álaç muøaqanðñ, èv tlvi áqutuñðýsæta; L 14,34 Zogr Mar; srov. Mt 5,13 Zogr, Mt 5,29 Zogr Mar, L 11,18,19 Zogr Mar, L 14,34 Zogr Mar a níže citované doklady. — dobro estъ solъ . ašte li že solъ neslana bødetъ . o čemъ jo osolite . èàv ðè tò álaç ánałov yéñtai... Mc 9,50 Zogr Mar; srov. dále Mt 10,13 Zogr Mar, L 12,28 Zogr Mar, J 16,7 Mar As (// Zogr Sav ašte bo) a níže citované doklady; viz i spojení ašte li že ni (§ 8).

Mimo evangelia jsme zachytili ašte že v Supr 207,7 za el' pøe ðé a v 2 T 2,5 Ochr Mosk za èàv ðè kał (tentо doklad je citován výše v § 9, pozn. 23). ašte li že je též v Ps 58,16; 89,10 Sin za èàv ðé Cloz I.24 (ñ wóc?), Supr 250,23 za el' ðé, několikrát v Christ (R 7,2,16; 11,17; 2 C 3,7; 4,3 za el' [èàv] ðé; v Hval Ap 3,3 za èàv oðv, Rut 3,13 za èàv ðé).

Mezi kodexy jsou rozdíly. Nejnápadnější je to, že v Sav není vůbec ašte že (ani ašte li že až na doklady s významem ‚jinak‘, viz § 8). Na třech místech, kde je v jiných kodeckech ašte že, má Sav li: ašte li oslušaetъ imъ . ryci crkvı . ašte li i o crkvı ne bréžetъ . da bødetъ ti jako poganъ i mytarъ Mt 18,17 Sav 29b proti Mar As: ašte že ne poslušaatъ ichъ . ryci crkvı . ašte že i o crkvı ne roditi vyc̄snetъ (èàv ðè paðakovýð ãvtaw, eñpøn tñ èkkhlysoñ, èàv ðè kał tñ èkkhlysoñs paðakovýð); pod. Mt 18,15 Sav // Mar As. — Na čtvrtém místě, Mt 6,30, je v Sav to ašte proti ašte že v Zogr Mar As.

Jednou se rozchází Zogr s Mar: ašte li reçetъ rabъ tъ vrь srëdьci svoemъ . èàv ðè eñpø L 12,45 Zogr // Mar ašte li že . Srov. k tomu ašte li ni v Zogr L 10,6 a 13,9 (výše § 8).

Lze si položit otázku, co je příčinou tohoto stavu v evangeliích. Asi nebylo užití li za ðé po ašte v prvních překladech tak samozřejmě jako později, takže zde bylo kolísání, časem vyrovnané ve prospěch li; jen Sav byla důsledná.⁴⁴ Doklady s ašte li že by mohly být stadiem přechodným: li zde už bylo, ale necítilo se ještě za významově plný ekvivalent řec. odpovovacího ðé.

Podle názoru J. Zubatého⁴⁵ bylo li ve slovanštině původně fakultativní náladovou partikulí bez určitějšího významu, takže bylo možné i ve větách netázacích. Takové částice se často spojovaly s jinými (srov. samo čes. *naliť*); podobně mohlo dojít ke spojování s ače (< *a — če)⁴⁶ i přímo; li by pak časem převzalo funkci adjunktivní, pokud k tomu byly v jazyce dispozice v jeho

⁴⁴ Dosavadní práce o Sav si tohoto pozoruhodného faktu blíže nepovšimly. — Teoreticky je možný i opačný proces — pronikání že při grecizaci evangel. textů; to je však nepravděpodobné.

⁴⁵ J. Zubatý, *Nali, nalit*, LF 37 (1910) 217n. = Studie a články I, 2 (1949) 44n.; zvl. 52—54.

⁴⁶ Stejně se užívá a li, i li, aže (ože) li, da li. Doklad na a li máme už ve stsl.: ašte kto ukraðet . glavu no čto . ili skotъ . ili domъ podøkopaet . ili čto dobro . zelo drago ukraðetъ . d lët da pkaetъ . a li malo čto ukraðet . v lët da pokaetse Euch Sin 102b 7. — Viz též Sreznevskij, *Materialy I*, 16, *Stownik stpol.* 1, 32—33 (aliz, aliz by), Maretic, Rad 89, 124a j. Srov. též a by v Supr (místa cituje Vondrák, *Aksl. Gram.*², 634—635).

rozvinutém významu odporovacím. Tyto předpoklady měly zvl. jazyky jsl., kde se vyvinula odporovací spojka *ali*; ze zsl. více polština, kde je odpor. *ali* též dobré doloženo, méně čeština (*li*, *ali* je tu jen ve stopách). A skutečně právě v těchto jazycích má *li* (jsl. *ako li*, pol. *acz li*) ve větách podmínkových dobré doloženu funkci odporovací k předchozímu kontextu; v češtině nikoli (srov. výše).⁴⁷ Kontakt s podmínkovými větami původu tázacího, uvozenými spojkou *li*, které se vyvinuly ve všech slovanských jazycích, užití *li* jistě podporoval, stejně jako užití disjunktivní. Tak mohly i v mluveném základu stsl. existovat věty s *ašte li*; překladatelé asi v *li* z počátku odporovací význam necítili a užívali za řec. *đe* částice *že*, event. ponechali *li* a připojili *že*. Časem (v duchu obecné tendenze k ustálení významu spojek) úplně zvítězilo *li*. že k tomu mělo i významové předpoklady, o tom svědčí jeho adjunktivní užití v několikanásobných otázkách (viz pozn. 42).⁴⁸

16. Hojně se v souvětí s *ašte* objevuje spojka a částice *da*.

Užije-li se jí před *ašte*, má obvykle význam navazovací (slučovací nebo odporovací; srov. též v § 15 místa, kde odpovídá řec. *đe*), nebo je to různovětná spojka, patřící vlastně až k řídící větě podmínkového souvětí. Na začátku věty řídící, následující po větě podmínkové, má význam imperativní částice.⁴⁹ Srov. *nъ аште чоштете дадите ѡеда ваша . да се прѣдадѣтъ вoinомъ. да аште не начнете вѣровати чховѣ вѣрѣ . да се вѣврьготъ въ пеѣтъ*. Supr 540,26 (, a jestliže..., at'...') — *i molѣаше се . да аште вѣзмоѣно естъ . мимо ити отъ него чѣсъ . наѣтъ проспѣхето, лва елъ дувартънъ єстънъ паզелънъ јакъ автou ю ѿда* Mc 14,35 Zogr Mar (Žilka: aby ho, je-li možno, tato hodina minula) — *оѣ moi . аште вѣзмоѣно естъ . да мимо идетъ отъ мene чаша si . елъ дувартънъ єстънъ, паզелѣтънъ јакъ ємѹнъ тѣ почиюи твоїо* Mt 26,39 Zogr Mar (Žilka: je-li možno, nechť mne mine...).

Daleko pozoruhodnější jsou však nečetné doklady v Supr, v nichž je *da* ve větě podmínkové, zpr. po spojce *ašte*, řídčeji u slovesa. Zaznamenává je již Miklošič,⁵⁰ ale dosud jím nebyla věnována bližší pozornost. Uvedeme nejcharakterističtější:

Ve větě kladné: *vѣдомо да бѫдетъ вамъ . jako отъ дѣнѣшнjaаго дѣне аште да се обреѣтѣтъ*
kto otъ vasъ vѣнѹтъ grada сѣбирає вѣ crѣkvi pravovѣрnyichъ . to сѣмрѣтънѹj kaznъ primetъ

⁴⁷ O pol. *ali* srov. *Słownik stpol.*, 1,30. Jediný doklad na stč. *ali* uvádí Gebauer, *Slovník stč.* I, 10, z OtcA 20b. Podle našeho názoru má odporovací význam i *li* že (psáno *li se*) v Kunh., strofa 35. Na hojně užívání *li* ve strus. památkách mohla mít vliv csl. (srov. výše pozn. 41).

⁴⁸ V Supr a jednou v Cloz najdeme *li* za *đe* i po *jegda*, buď ve spojení *jegda že li* (Supr 375,9 a 379,14, Cloz I, 221) nebo, samotné (Supr 283,22 a 332,28). Dostalo se sem jistě ze souvětí podmínkových; některá taková souvěti mají smysl vyloženě podmínkový. Např. *jegda choштеть bogъ обавити свѣтыиимъ своимъ . то прорoci сѹтъ . jegda li choштеть скрѹтъ . подобију всѣхъ видетъ . ѕтъ єв ће јаконѹпай вѣлѧнѹ* Supr 283,22. — V ŽK 11 (Lavrov 23,26) najdeme podobně užité *li* ve spojení dvou souvětí se vztažnými větami smyslem podmínkovými: *иже послушаетъ сего, да се кръститъ вѣ имѣ свѣтыя троице. Иже ли не choштеть, азъ кромѣ есмь всѣкого грѣха, а онъ узритъ вѣ дѣни sudnyi, egda седѣтъ судии vetchyi denъти судити всѣнъ јадзыкомъ.*

⁴⁹ Zvl. časté jsou takové konstrukce v obecně platných příkazech. Srov. *ašte kto druga swoego upoitѣ do roga . da postite се оба є дѣни* Euch Sin 104a 24. V staré ruštině jím odpovídá jiná konstrukce s infinitivem ve větě řídící; srov. L. P. Jakubinskij, *Ist.-drev.-rus. jaz.*, 1953, 295—298.

⁵⁰ Lexicon palaeosl., 1862—1865, 9 a 151.

δις ἀν φωραθεὶ τὸν ὄμοιον ἔσωθεν τελχεων συναγόμενος ἐν Ἐκκλησίᾳ τῆς ὁρθοδόξου πόστεως, τούτῳ ζημιὰ ἔσται οὐχ ἡ τυχοῦσα Supr 199,24; dále Supr 324,23 aště da jestě el tolby... èste.

Ve větě záporné: *až tě izgelnari vyzvoždě . iže poroděnye dvory zatvoriv . iž koryjetъ plamenyimъ ostěnivъ*. aště bo az̄ da ne vvedo . prěbřadětъ dvory zatvorený . ãn ýâd̄ ýâw m̄j elatýw, ménovou al th̄ðai neklenišm̄ená Supr 438,8 (da u slovesa!) — takože i chs . aště da ne po togo obrazu glagoleši . ne poslušajetъ tebe ni vypnem̄etъ . odtwa kai ó Xristos, ãn m̄j kata tõv autov̄ ťeplova lajčiv, odk aksoušetel sou, ovdè prosoečci Supr 382,22 — ne mošišno ti jest̄ iti . aště da ne vyzvatravit se v̄ stvy gradv̄ . i ideši v̄ lavro črtyca savy . 'Avéndeskón soi èot̄ plénsou . el m̄j vpoštcev̄a è v̄ tñ áylu pôlej dñjelivoic elc tñl̄ laúgv̄ tov̄ 'Aþþr̄ Szába (ne se vztahuje až ke slovesu ideši) Supr 294,7; 381,28 (aště da něst̄ ãn m̄j ñ); 446,1 (aště da sam̄ sg ne vyskrdi si m̄j èavtov̄ ávěstn̄e) — i po umrštvi li choděch za n̄ držovati . aště da ne by vystal̄ . el m̄j ávěstn̄; Supr 441,23; podobně 439,4 a 442,30.

Spojení aště li da: ožidajete přišedv̄ši ženře naplniti gumno . ož malago onogo ježe vyséa . nadězde radi jeho jože imě kr̄ christosu . aště li da nebržet̄ pšenice ležati jei v̄ žitnici . i da da ne vyséjet̄ otr̄ neq . to oskodějet̄ pšenica . ne možete bo izvobilovati . 'Edv̄ ðe áfrijs̄ tõv̄ sítov̄ xešovbu elc tñl̄ dñosthýkem̄ autov̄ kai m̄j otným̄ èì autov̄, lelyvet m̄n̄ o sítov̄, nejusovévev ðe ov̄ ðv̄ratai Supr 266,9 (zde se da opakuje i u slovesa v druhé větě podmínkové, spojené s první spojkou i bez opakování aště; podobně 264,2, ale zde je da až u druhého příslušku: aště istreš... i da padet̄... to... èet... èeděsouc... kai neštejta... dale 174,18 (aště li da kotori soprotivet̄ se o tom el ðe tuec ávtilégoi); 206,6 (aště li da svlučaaše se el ðe otným̄); 222,24 (aště li da věruješi el ðe běleci, ale překlad je volný). Srov. též: aště li ego psi da vyskuseť r̄ den̄ da postit̄ se EuchSin 103a l5.

Vysvětlení bude možno podat jen při rozboru užití *da* ve stsl. V zásadě je tu dvojí možnost: souvislost s podmínkovým významem *da*, který je živý dodnes v bulh. (užívá se tu nejen samého *da*, ale i spojení *ako da, ako i da*);⁵¹ nebo jistý náběh k vyjadřování ireálnosti pomocí této částice. Vaillantova interpretace, jestliže (bude) že' (*Manuel*, § 258; rus. vyd. str. 399) není správná — k takovému vytčení, odchylnému od řeckých předloh, nebylo důvodu a všude to ani není významově možné, zvl. v těch dokladech, kde je *da* u slovesa.

IV.

17. Ve všech slovanských jazycích se hojně setkáváme s užíváním partikulí, příslovci a spojek (zvl. odpovacích) v apodozi podmínkového a přípustkového souvětí, tj. na začátku věty řídící, stojí-li po větě vedlejší.

V stsl. byl tento úzus, souvisící namnoze se samou genezí souvětí, v biblických textech skoro úplně potlačen v důsledku příklonu k originálu; v Supr, EuchSin a ŽK se naproti tomu velmi často objevuje to. Srov. tento paralelní text: *vy este sols zemi . aště že sols obučet̄ . čim̄ osolit̄ se . èavr ðe tõ dlaas muqarði, èv tñl̄ álasiðhýsetai*; Mt 5,13 Zogr proti aště sols obujajet̄ to čim̄ osolit̄ se. Supr 259,30.

Cástice *to* pronikla jen do Sav, a to třikrát samostatně, kde ostatní texty nemají žádnou partikuli: *aště chodit̄ v̄ dne to ne potvkn̄et̄ se èáv tis neqipat̄ èv tñ ñmeða, oð prosošp̄tei J 11,9; pod. Mt 5,47 a 19,17.*⁵² Kromě toho ji má Sav spolu s As proti jednou doloženému tě v Zogr a Mar: *aště ubo svět̄ iži v̄ teb̄ . tñma est̄ . tě tñma kolymi el oðv̄ tõ ph̄as tõ èv soi skótois èstl̄, tõ skótois pñsor Mt 6,23 Zogr Mar // As Sav: to tñma kolymi.*

⁵¹ Srov. Gerov, *Rečník I*, 268 (sub 5, 9, 10). Sreznevskij uvádí 2 doklady (*Materialy I*, s. v. aště); L. Bulachovskij (*Kurs rus. lit. jaz. II*, 1953, 346) zaznamenává i ažda.

⁵² Srov. též Sav 147b, kde je to v apodozi podmínkové časového souvětí s jednou li: *egda li bødet̄ postni dñs . to se čti .*

Srov. z jiných památek: *Ašte li estъ diěkъ to ž mě.* *Ašte li estъ pop to lět.* *Ašte li estъ epškpъ . to d lět* Da pokaet se EuchSin 103b 19 – ti ašte prošaaše kto oř ništiichъ něčso dati sebě . to ašte se srlučaaše ne imati jemu ničisože dati jemu . to kotyqъ sylvěkъ sr sebe daděaše ništiumu . el̄ prosoňlθev aňtō tis tān ēnđeān , el̄ mň řanéb̄h̄ řaostáčew el̄ tu dň por̄ oř pod̄ tò doňvai , aňd̄t̄s aňpědnečeto tò īmátiou aňtōv , kaī ēdłov̄ tān p̄twxh̄ Supr 207,11–15 – ašte ty chošteši , to možete bogъ tebě dati , iž daet všeč ŽK 14 (Lavrov 27,5). Viz též Hilf 1 str. 7 A 6 a A 18; Rut 3,13.⁵³

18. Samostatně se objevují v evangeliích v apodozi i slovce *a* a *i*, ale tak ojediněle, že obě místa mohou budit jisté podezření: *a: Ašte i vysl slobaznet se o tebě.* *A azъ nikoliže ne slobaznjо sе el̄ pávtecs řkanđalismh̄sontai ēv sol,* ēgъ ovděpotе řkanđalismh̄sormai Mt 26,33 As (// Zogr Mar Sav s pouhým az̄b̄).⁵⁴ Mohlo by zde jít i o dvojí napsání *a*- ve slově *az̄b̄*. Ale po větě podmínkově přípustkové je užití *a* ve slovanských jazycích velmi časté. Ve stsl. jiný podobný doklad nemáme, jen v Christ (R 11,22) lze vidět obdobu (eliptické *ašte li*, *a*; srov. výše § 8).

Obdobu tvoří i dosti hojně užívání *n̄*, *obače*, *ubo*, *že* v apodozi; to má však pravidelně oporu v řecké předloze. Srov. *ašte ne dastъ emu vystavъ . za n̄ estъ drugъ emu . n̄ za bezočestvo ego . vystavъ dostъ emu . eliko tr̄ebuetъ el̄ kaī oň dássei aňtō āvaſtās dia tò elvai φλον aňtōv*, dia ye t̄iř āvaſdeau aňtōv ēgēd̄eiς dássei aňtōφ dásow̄ xēj̄c̄i L 11,8 Zogr Mar As Sav (γε) – *ašte i iněmъ něsmъ ařpъ . n̄ ubo vamъ jesmъ el̄ d̄llouc̄ oňk el̄p̄i aňp̄stotoloς, állá γε úmāv̄ eim̄ 1 C 9,2 Christ Ochr* (v apoštolu dosti časté; též v Supr aj.) – *ašte i naipače priležitъ na zlobu, no ne ostavljatec̄ člověča roda otpati oslableniemъ Žk 1* (Lavrov 1,6) – *ašte li o d̄sě bžii . az̄b̄ izgoón̄ běsy . ubo positiže na vassъ crsie bžie el̄ dě ēv p̄neumati ðeou ēgъ ēnþällaw та daimónia, ád̄a ēfphasen̄ ēφ̄ úmāc̄ h̄ řasilela tov̄ ðeou Mt 12,28 Zogr Mar – ašte bo i usy namъ nynja ne beseduje . obače duhomъ vѣ stoještiichъ sluchy v'þriejetъ. El̄ yad̄ kaī tō stómati ñmāv̄ n̄v̄ oň dialektetai, áll̄ oňk ye tāp̄ p̄neumati taic̄ tān ēstotaw̄ ákoac̄ ēb̄oa* Supr 385,5 – *da n̄ ničtože div'no . ašte i blaženyi sъ vь'zdrastomъ chudъ bē . dšejo ze velik' o ljud'vi bžii* Supr 546,17.

I: ašte kotorago vasъ osylbъ . li volъ vѣ studenycь věpadetъ . i abie istr̄gnete ego vѣ dnъ sbotnъ . tivoc̄ úmāv̄ vioč̄ h̄ ſboūc̄ el̄c̄ ſroéao p̄sesitai, kaī oňk evnđéwos āvaſpásei aňtōv ēv ñmēr̄a tov̄ ſarbhátorv; L 14,5 Sav 62a proti Zogr Mar As kotorago vasъ osylbъ . li volъ . vѣ kladezъ věpadetъ sе i ne abye li istr̄gnete ego . vѣ dnъ sbotnъ . I zde mohlo zůstat při úpravě textu, ale velmi dobře zde významově zapadá; když upravovatel vynechal záorku, mohl vynechat též *i*.

Takové *i* v apodozi nutno odlišovat od častého vytýkacího *i*, také⁵⁵ na začátku hlavní věty (= řec. *καὶ*),⁵⁶ např. *ašte otvržemъ sе i onъ otvržetъ sе nás . el̄ áq̄n̄sómeθa, kâkēivoc̄ áq̄n̄sotai ñmāc̄ 2 T 2,12 Ochr.*

Skutečné *i* v apodozi je i mimo texty biblické velice vzácné: *i ženq junosti tvoeję da ne ostaviši, n̄ ašte věznenaviděvъ ot̄pustiši, i pokrijetъ nečťstbe na tę,*

⁵³ V ŽK se několikrát objevuje *to ašte*; srov. *I reče filosofъ: to ašte choštete prěvyi zakonъ deržati . to oř obrézania uklonitesę otnuđu 10* (Lavrov 15,20); pod. 6 (Lavrov 9,9), 10 (ib. 18,20), 11 (ib. 22,18). Jde jistě o citoslovné *to*, stojící na začátku přímé řeči a užívané v ŽK i v jiných souvislostech. Lze je však srovnávat i s *to ašte* v Sav 33b (Mt 6,30, el̄ dě; viz § 15).

⁵⁴ Na tento dosud neznámý doklad upozornil J. Kurz ve své přednášce o stsl. participiích a vyložil *a* (podobně jako *i*) v apodozi jako citoslovou partikuli, nikoli spojku.

⁵⁵ Řečina zná také užití *καὶ* v apodozi (srov. Blass-Debrunner, § 442), takže v některých dokladech by mohla být funkce *i* sporná (např. Mc 7,11 Zogr Mar).

gletъ gъ. Cloz I,136; srov. i Cloz I,61 — zapovѣдь заповѣдавъ яму искусьну, да аще съхранитъ ю, i прѣбудетъ бестъмѣтнъ ŽM 1 (Lavrov 68,9).

19. Jiná slovce v apodozi jsou také řídká:

se: savina povelѣ вѣше величије вѣ затворѣ быти . аще ли велиши се станетъ прѣдъ твоимъ содѣштвемъ, діа тѣсъ десопотицъ таїсъ каї єстїже по подъ тої ѡмѣтѣгоу бѣматоу Supr 147,4. togda⁵⁶: Еко єсте не законъ твои poucenie moe estъ; Togda ubo pogубль бимъ во съмѣренїи moemъ: елъ мї ути о вѣмъ сою мелѣти моу єстю, тогдѣ авъ дѣлалииъ єръ тѣ татеніи моу Ps 118,92 Sin — Аще бо не покрывајетъ се жена, тѣгда striжетъ се елъ гадъ овъ катаналѣпетаи гварї, каї кеодасъ 1 C 11,6 Christ — Аще бо и дѣрзнетъ кто сътворити се, togda же и съпрытъ узрѣть ŽK 12 (Lavrov 25,12).

tu (ѣкѣ): аще кто ишетъ ліcemѣрѣства tu обрѣшетъ . аще лѣсти tu се раздайетъ . Еавъ Ծпѣтїсъ ѿпокрію, єкѣ вѣдлоскетаи · єавъ дѣлоу, єкѣ геврѣтаи Supr 400,18—19.

V.

20. Stavba podmínkového souvěti s ašte se úplně řídí předlohou.

Větosled je v slovanských jazycích volný, takže necítíme žádnou násilnost v tom, že-li podmínková věta ve shodě s řečtinou před větou řídící nebo po ní.⁵⁷ Naprostou převahu mají souvěti s anteponovanou větou vedlejší.

Méně přirozené se jeví už na první pohled vkládání vedlejší věty do věty řídící. Shoda s řečtinou je zde většinou až otrocká. Srov. аще земъна рѣчъ вамъ и не вѣрууле . kako аще reко вамъ нѣска вѣруute . пакъ єавъ елъро ѿмъ тѣ єпновагія пистеніе J 3,12 Mar As — єто ли стгрѣши smoky . аще кто рецѣтъ jegda ne бѣ яи врѣмene . елъто тицъ дѣ, дѣлте овъ Ѹнъ аутїсъ о касідъ Supr 345,25. — Устáленá vsuvka елъ тѣюо se tlumočí аще се ključитъ, např. Toliko ubo, аще се ključitъ, rodъ glasънychъ вѣ vseмъ мірѣ тосаңта елъ тѣюо гѣрнъ фарѡнъ еловъ єръ хѣсмѣ 1 C 14,10 Christ = ŽK 16. (Lavrov 31,18); podobně 1 C 15,37 Christ.. Také тѣуо se takto přeložilo v 1 C 16,6 Christ.

V A 11,29 je аще за хაѳѡсъ: иценіи Ѣе, аще кто имаše, нарѣše кѹздо ichъ вѣ služбу постлати ѿиуѣтимъ вѣ іїудѣи братомъ . тѣи дѣ маѣтїаи хаѳѡсъ ѿпокрѣйтъ тицъ, ѿрисанъ єнастосъ аутїаи еицъ диаконіаи пѣмѹи... Hilf Ochr (Zilka: jak kdo mohl).

21. Také poloha spojky se řídí řečtinou. Obvykle stojí na začátku věty vedlejší, ale v jistém počtu dokladů (skoro 1,5 %) je do ní vložena. To jistě není jev domácí. Napodobení řečtiny je tu až na jediný doklad úplné.

Srov. slѣръ Ѣе слѣръца аще водитъ . оба вѣ ємо ѿпадета се . түфлѣсъ дѣ түфлѡн єавъ ѿдїрї Mt 15,14 ZogrMar — Tako i vy jazyкътъ аще неразумѣна словеса дастъ, како разумѣнѣе се глијемоје? оѣтѡсъ каї ѿмѣтъ діа тѣсъ глѡссоу єавъ мїлъ ѿдїсъ лѹгъю дѣтъ 1 C 14,9 Christ = ŽK 16 (Lavrov 31,17) — Дѣнесъ аще glasъ ego uslyшите . ne оѣтите срѣдесъ ваѣихъ . сѹмѣоръ, єавъ тѣсъ фарѡнъ аутїаи ѿкоунѣтъ Ps 94,8 Sin = Hb 4,7 Christ = Supr 357,22. — Avšak: Jegoze dѣло аще прѣбудетъ, жеze наазъда, мѹзду priиметь . елъ тицъ тѣ єզыкъ мѹзей ѿ єпокодѣмѹсъ, мѹздъ лѹмѹетаи 1 C 3,14 Christ (jiná předloha?).

22. Užití časů a způsobů v podmínkovém souvěti jsme se mohli jen dotknout v § 4. Vyžádalo by si to samostatné studie, která by musela přiblížnout i k užití časů a modů v jiných typech podřadného souvěti. Sloňského zjištění o poměru k řec. originálu (*Übertragung* 67—71) je jistě cenné,

⁵⁶ Srov. stč. tehdy > tedy.

⁵⁷ Je ovšem otevřená otázka, byl-li tu větosled volný od původu nebo až po přechodu souvěti ve skutečnou hypotaxi. Vkládání vedlejší věty do hlavní jistě není jev starý, se skutečně domácími kořeny.

ale příliš zjednoduší je, když říká: „Die Übertragung der griechischen Tempora und Modi in Konditionalsätzen bieten keine Schwierigkeiten“ (ib. 67). Tak se to jeví při mechanickém srovnání s řečtinou, bez ohledu na významovou motivaci překladu. Shody i odchylky od originálu by bylo třeba podrobně osvětlit z hlediska slovanského. A při tom nelze zapomenout na vzájemný poměr přísluků hlavní a vedlejší věty, kterého si Sloňski nevšímá vůbec.

Chtěli bychom zde však poukázat na několik dokladů, v nichž je ve větě vedlejší – aspoň na první pohled – *participium* nt.-ové místo určitého slovesa.⁵⁸ Jsou to dva doklady v ZK: *Ašte bo molitvu děje jazykom, to duchъ moi molitse . a umъ moi bes ploda estъ* 16 (Lavrov 32,1) – citát z 1 C 14,14; srov. *děju...* Christ (έαν γάρ προσεύχωμαι...); zde jde jistě o písarskou chybu nebo záměnu nosovék. – *Vy že kako ne tvorite togo dělu, i uže ašte braněte sebe, to kako poně dani ne daete sicemu veliku i krépku jazyku ismailitsku za bratiyu vašu i drugy?* ZK 6 (ib. 9,30); zde je asi *participium*, i když ve srovnání s E 3,2 Christ lze mít jisté pochybnosti. Tam totiž čteme: *Ašte ubo slyšaše sъmotrenije blgođti bžja, danyja mъnē ot vasъ za řecké el ye ἡκούσατε τὴν οἰκονούλαν*, takže musíme myslit na 2. os. plur. impf. nebo aor. (Další zdánlivý doklad z ZK viz v § 11.) – V Christ jsou ještě tři doklady, ale ve všech je *participium* vlivem řecké předlohy s jmennými konstrukcemi: *Ašte bo suštei ot zakona naslědnici, istšti se věra i razori se oběštenije; el γὰρ οἱ ἔχ νόμου κληρονόμοι, κείνεται η πλοτις καὶ κατήγορται η ἐπαγγελλα R 4,14 – Ašte li chotę bž̄ javiti gněvъ el dě ťelkow ó Θεός ἐνδελέσθαι τὴν δογήν R 9,22 (což když) – ašte i věduše i utvářenomъ na nastojašťuju istinu . καλπεο εἰδότας καὶ ἐστηριγμένους ἐν τῇ παρούσῃ ἀληθείᾳ 2 P 1,12.*

Nelze proto o samostatném živém užívání *participia praes.* po *ašte* v stsl. mluvit.

ZAVĚR

23. Přehlédneme-li významy stsl. *ašte*, můžeme s jistotou říci, že domácí slovanské kořeny má jeho užití podmínkové a přípustkové. Do ostatních významů se dostalo jako ustálený protějšek řeckého *εἰ*, *ἔάν*,⁵⁹ naproti tomu se u něho nemohly rozvinout jiné významy, s nimiž se v jednotlivých slovanských jazyčích setkáváme u *ače*, *če*. Ale přesto mají oba prostředky tolik společného, že je můžeme považovat za geneticky blízce příbuzné, ne-li totožné. Pro hláskový rozdíl je ovšem nutno hledat vysvětlení.⁶⁰

Úplná závislost *ašte* na předloze, jak jsme ji mohli sledovat, ukazuje, že je nutno velice opatrnl hodnotit stsl. hypotaktické prostředky a jejich místo ve vývoji slovanské skladby. Sotva jimi budeme moci ilustrovat genezi některých souvětných typů, když se jich neužívá samostatně. Ale naopak je nutno uplatnit při hodnocení stsl. faktů co nejvíce zřetel srovnávací; tak se podaří odhalit míru stylizace i domácí kořen jednotlivých prostředků. Je tomu tak i u *ašte*, v němž máme jeden z krajních případů stylizace jak významové,

⁵⁸ Podobné užití part. *praes. act.* je ve slovanských jazyčích dosud rozšířeno zvláště po zájmenech tázacích. Srov. souhrnně V. Jagié, *Beiträge zur slav. Syntax*, 1899, 68–70.

⁵⁹ Toto ustálení bylo tak důsledné, že se slovanským *ašte* prakticky vůbec nepřekládají jiné řecké spojky a částice. Kromě několika případů, uvedených výše, najdeme u *ašte* jiné protějšky jen v ojedinělých dokladech, v nichž jde o chybu, volný překlad nebo neznámou variantu (srov. za *η* Supr 407,7, *δέ* 1 C 14,2 Ochr, *γάρ* 2 T 4,6 Ochr, *ὅτι* 1 J 3,22 Christ aj.).

⁶⁰ U *ače* lze sotva pochybovat o tom, že vzniklo spojením partikulí *a* + *če*. Stačí je srovnat s *aže*, vzít v úvahu podobné užití pouhého *a* i *če* (v bulh., kde *če* existuje i samostatně, spojuje se volně i s *ta*: *a če // ta če*; srov. Gerov, *Řečník V*, 537). Rozmanitost jeho funkci se dá nejlépe pochopit na základě původní funkce partikulové.

tak i formální (v stavbě souvětí). U mnoha jiných spojek a částic (*jako, da, li* aj.) je situace příznivější.

Avšak i při srovnání stsl. stavu s jinými slovanskými jazyky musíme postupovat opatrně. Jednak je tu nebezpečí mylné informace, protože mluvnice a slovníky i mnohé speciální práce zachycují syntax souvětí a významy spojek a částic většinou kuse a zkresleně; někdy se tradují i názory vysloveně chybné. Materiálových prací s podrobným rozbořem je velice málo. Vedle toho nelze vždy odlišit domácí jev od přejatého, zvl. když není dostupný materiál náreční; v našem případě je velké nebezpečí, že budeme ilustrovat stsl. jev jevem přejatým (třebas do ruštiny nebo srbocharvátsky) z církevní slovanštiny nebo domácím jevem podle něho obměněným. Proto je důležitý materiál západoslovanský, kde takový bezprostřední vliv nebyl.

Zde bádání teprve začíná. Je jisté, že nelze osvětlit vývoj (a tím méně vznik) souvětí v kterémkoli slovanském jazyce bez pohledu historickosrovnávacího a bez zretele k vlivům cizích spisovných jazyků (v našem případě řečtiny).

Podrobný rozbor stsl. souvětí má přitom postavení zvláště důležité, protože staroslověnština měla prostřednictvím různých redakcí církevní slovanštiny veliký vliv na vývoj slovanského souvětí, zvl. jihoslov. a východoslovanského; jejím prostřednictvím na ně působila i syntax řecká.

СТАРОСЛАВЯНСКОЕ АШТЕ

I. *Aште* выполняет в ст.-сл. языке чаще всего роль подчинительного союза, реже — роль частицы. Его значения, очевидно, фиксировались еще в древнейших переводах, не претерпев и в дальнейшем развитии ст.-сл. языка сколько-нибудь существенных изменений. Даже в отдельных редакциях церковнославянского языка не произошли значительные сдвиги. Детальные семантические различия между текстами стоят в связи с семантикой его греческих соответствий. Однако ст.-сл. памятники даже с синтаксической точки зрения не обнаруживают рабскую зависимость от греческого оригинала. В области гипотаксиса ситуация оказывается своеобразной, поскольку в устной речи, легшей в основу ст.-сл. языка, он был не слишком развит и еще не прочен. Имеет место определенная стилизация, которая у *аште* не была слишком „насильственная“: большей частью для перенесения условного *аште* в другие типы можно найти домашние, славянские параллели. Изначальную же его функцию нельзя с уверенностью установить ни в следах.

II. Значения ст.-сл. *аште* даются в сжатом обзоре (они охвачены в *Словаре старославянского языка*), с установкой на те семантические оттенки, которые до сих пор находились на периферии внимания грамматик или которые заслуживают особого объяснения.

Чаще всего *аште* выполняет функцию условного или уступительного союза, с возможными смежными семантическими окрасками; более отдаленным является разделительное значение. В качестве частицы *аште* стоит в начале вопросительных предложений, клятв или же в соединении с относительными местоимениями и местоименными наречиями выражает обобщение (-либо, -нибудь). В условном и уступительном значениях *аште* представляет почти единственный эквивалент греческого *εἰ*, *έάν*. От условного понимания „ожидаемого случая“ существует лишь небольшой шаг к временному пониманию. Ограничительное значение *аште* имеет в качестве эквивалента греческого *εἰλέσ*. В отрицательном условном предложении *аште* переходит в союз со значением исключения. Равно как и в других славянских языках оно имеет также значение уступительное или промежуточное значение условно-уступительное. Как правило, однако, оно усиливается посредством усилительного компонента *и*. От условного значения *аште* не полностью оторвалось и в разделительном употреблении. В роли вопросительной частицы *аште* вводит общие вопросы, как самостоятельные, так и за-

висимые. Вопросительная функция *аште* обычно считается неисконной; кажется, что она восходит к влиянию греческого языка. В функции обобщения частица *аште* (-либо, -нибудь) является калькой греческого *ἄν* (*éán*), под влиянием же греческого языка *аште* связывается с относительными, а не с вопросительными словами, как можно было бы предполагать по развитию в других славянских языках.

III. Внимания заслуживает соединение союза *аште* с отрицательной частицей и с некоторыми другими частицами (*бо*, *убо*, *ли*, *же*). Часто в сложном предложении с *аште* выступает союз и частица *да*.

IV. Во всех славянских языках встречается постановка частиц, наречий и союзов (особенно противительных) в аподовисе условного и уступительного сложного предложения. В библейских текстах ст.-сл. языка этот обычай, стоящий зачастую в связи с самим генезисом сложного предложения, был почти полностью устранен в результате подражания подлиннику. Отмечаются единичные случаи инициальных слов в аподовисе.

V. Строение условного сложного предложения с *аште* целиком управляет греческим образцом. Порядок следования частей сложного целого в славянских языках свободный, так что естественным оказывается как антепозиция условной части (согласно греческому языку), так и ее постпозиция, однако значительно преобладает антепозиция придаточной части. Тоже местоположение союза подчиняется греческому языку. Употребление времен и наклонений в условном сложном предложении нуждалось бы в самостоятельном исследовании с учетом взаимосвязей с другими типами.

В заключение можно с уверенностью сказать, что домашние, славянские корни *аште* лежат в основе условного и уступительного употребления. В остальные же значения оно попало в качестве устойчивого соответствия греческого *εἰ*, *éái*; с другой стороны, у него не могли развиться иные значения, представленные в отдельных славянских языках у *а́се*, *е́се*. Полная зависимость *аште* от оригинала показывает, что с предельной осторожностью необходимо оценивать ст.-сл. гипотаксические союзные слова и их место в динамике славянского синтаксиса, и необходимо применять при оценке ст.-сл. данных широкие сравнительные аспекты. Таким образом удастся вскрыть степень стилизации этого языка и домашние корни отдельных союзных слов. Для сравнения важен западнославянский материал, где отсутствовало непосредственное влияние ц.-сл. языка. Подробный анализ ст.-сл. сложного предложения занимает при этом особенно важное место, поскольку ст.-сл. язык через посредство разных редакций церковнославянского языка оказывал большое влияние на развитие славянского сложного предложения, в частности южнославянского и восточнославянского; посредством ц.-сл. языка эти языки испытывали и воздействие греческого синтаксиса.

STAROSLOVĚNSKÉ SPOJKY TYPU *doń bdeže*, *dońeliže*

VĚNOVÁNO PROF. DR. JOSEFU KURZOVÍ K 60. NAROZENINÁM

(SLAVIA 30[1961] 410–416; SPOLU S M. BAUEROVOU)

1. Mezi slovanskými hypotaktickými spojkami mají důležité místo spojky vzniklé z výrazů, které se skládaly z předložky a z různě zesílených útvarů od relativního zájmenného kmene **jo-*. V nejstarších památkách slovanských jazyků jsou doloženy dosti hojně; později ustupují obdobně tvořeným útvarům od kmene **ko-* nebo zanikají.¹ V stsl. mají ještě postavení výlučné; velmi dobře se pak držely i v památkách csl.

Nejčastěji se v starých slov. jazycích setkáváme se spojkami obsahujícími předložku *do*: stsl. *doń bdeže*, *doideže* aj., strus. *donele*, *doneleže*, *dondeže* (zřejmě však csl. původu), stč. *donidž*, *doňadž* apod., stpol. *dojqd*, *dojadtže*.² Jde tu o útvary často velmi podobné, ale nikoli totožné. Už proto si zaslouží zvláštní pozornosti, neboť je třeba řešit otázku jejich stáří a vzniku: mohlo by tu jít buď o obměny útvarů starobylých, zděděných jednotlivými slovanskými jazyky z praslovanštiny, nebo o útvary v nich paralelně vzniklé. Pro řešení této otázky je nejdůležitější srovnání stavu stsl. se stč., popř. též se stpol.; v ostatních jazycích jde — pokud jsou v nich takové spojky doloženy — zpravidla o prostředky csl. Stav stpol. a stč. je podrobně objasněn v pracích uvedených v pozn. 2; zastavíme se proto u stavu staroslověnského, opírajíce se o úplný materiál shromážděný pro stsl. slovník.³

2. Velmi zajímavý a dosti pestrý obraz poskytují různé podoby stsl. spojek na *do-*.

Nejčastější a základní podobou je *doń bdeže*. Je běžné zejména v evangeliích, kde naprostě převládá. Převažuje i v Supr. Vedle toho je z kanonických památek ojediněle doloženo v Sin (Ps 70,18). Hojně je i ve většině ostatních památek excerptovaných pro stsl. slovník.

V Supr jsou doloženy též jeho obměny *doń bždeže* (77,3) a *doń bžde* (6×); v Christ (E 4,13) a Meth (10, Lavrov 75,10) je *donde* (< *doń bde*), v Siš (A 2,35) *donuze*.

Druhá základní podoba je bez -ń: *doideže* (< *dojdeže*), běžně užívané v Sin a dobře doložené v Žogr a As, ojediněle v Mar (L 22,18 a 34), Euch (47a1) a Supr (39,22); vedle toho se s ním setkáváme i v některých památkách nekanonických. Jeho obměny — častější *doiždeže*, řídké *doižde* (Sin Ps 93,13 a Supr 25,16) a ojedinělé *doiže* (Sin Ps 56,2) najdeme jen v Sin a Supr.

¹ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², Göttingen 1928, 513–515.

² Viz L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku*, Kijev 1958^s, 389; T. P. Lomtev, *Očerki po istor. sintaksisu russkogo jazyka*, M. 1956, 505–506; — J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 247–250. — K. Nitsch, *Póki i nim*, Studia z historii polskiego słownictwa, Kraków 1948, 26–28; *Słownik staropolski II*, 2, Warszawa 1956, 108–109.

³ Děkujeme redakci Slovníku jazyka staroslověnského za laskavé svolení k užití tohoto materiálu.

V obou typech, na *doňb*- i *doi-*, převládá podoba s *-deže* (v pozdějších památkách též *-děže*); na druhém místě je *-ždeže*, řídké je *-žde* (bez koncového *-ze*) a ojedinělé pouhé *-de* nebo *-že*. U podoby *doiže* by bylo možno se Severjanovem myslit na vynechání *-de-* (v. str. 70 a 240 jeho edice Sin), ale vzhledem k *donbže* v Šiš to snad není nutné; v každém případě tu však jde o znění pro staroslověnštinu necharakteristické a výjimečné. U obou základních podob padne na první pohled do oka paralelnost se zájmenným adverbiem *ide/ze/* a *ižde/ze/*; jeho vlivem lze vysvětlit (nejspíše jako rekompozici) i podobu bez *-n-*, které se jinak po předložce u odvozenin od kmene **jo-* běžně rozšířilo.⁴

Mnohem řídší jsou souznačné spojky tvořené od základů *-jelě-*, *-jeli-*: *doňelěže* zastoupené po jednom dokladu v Sav (L 17,8) a v Supr (216,28) z pámatéku kanonických a vedle toho ve VencNik (27,12), a *doňeliže* častěji doložené v Supr a kromě toho jednou v Const (6, Lavrov 10,1), a ojedinělé *doňelě* v Ilj 1a6. V pozdějších csl. památkách jsou však tyto spojky častější.

Porovnání s češtinou ukazuje, že žádná ze stsl. podob zde nemá přímý protějšek. Češ. zná jen podoby s *-n-*, po němž následují samohlásky *-i-*, *-a-*, *-u-*, *-ě-* (event. *-e-*),⁵ *-o-*; zakončení je pak buď na *-d*, *-dž*, *-ž*, nebo na *-vadž*, *-važ*: *donid/ž/*, *doniž*, *doňad/ž/*, *doňaž*, *doňud/ž/*, *doňuž*, *donědž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *donivaž*. Ojediněle se však najdou doklady, v nichž je *doňvadž* se základem odpovídajícím stsl. *doňb*: *donwadz den tento byl se nezasvetil* JeronU 1a, *donwadzz neprišlo siemē* G 3,19 EvOl 162b. Zato je tu typicky česká přípona *-vadž*. Stsl. *doňeliže*, *doňelěže* pak nemá žádný stč. protějšek, přestože samotné *jelīž* bylo jako časová spojka ve XIV. stol. dosti časté.

Stará polština zná naproti tomu jen *dojqd*, *dojqdže*, tedy útvar bez *-n-* (např. *doyqd wodi nye oschli* Gn 8,7 BZ);⁶ podoba základu *-je* se od stsl. zcela liší.

3. Po stránce významové se uvedené stsl. spojky od sebe vcelku nelíší. Všechny mají význam časový a uvádějí věty vymezující průběh hlavního děje (na otázku jak dlouho?). Přitom jde buď /1/ o určení konečné meze hlavního děje („dokud ne“ — vedlejší věta uvádí děj, který ukončí děj věty hlavní), nebo /2/ o určení doby trvání hlavního děje („dokud“ — vedlejší věta vyjadřuje děj, na jehož trvání je vázáno trvání děje hlavního). Častější je první význam; proto snadno pochopíme, že u ojedinělých podob *doňbžeže*, *doiždeže*, *doižde*, *doňbže*, *doiže* a *doňelě* je doložen pouze on. Stsl. spojky skoro pravidelně odpovídají řec. ἐως (ἐως οὖ, ἐως ἄν, ἐως ϕ, ἐως ὅτον, ἐως τοῦ + inf.) a jen ojediněle souznačným prostředkům jiným (μέχοι, μέχρις οὖ, ἄχοις οὖ, πρό s inf., ἐν ϕ s inf. apod.); přitom i řecké věty s těmito spojkami mají oba uvedené významy.⁷

/1/ Pro věty vyjadřující konečnou mez hlavního děje („dokud ne“) je v stsl. typické, že je v nich pravidelně sloveso kladné (stejně jako v odpovídajících větách řeckých).

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 335.

⁵ Pro pův. *-ě* svědčí např. grafika v OtcB 23b *Doniewadz* i dosti četné jiné staré doklady. Naproti tomu v ŽKlem se píše obvykle *donedz* (např. Ž 56,2) a jen mnohem řídčeji *donyedz* (Ž 104,19 a Lect 6, Job 14,13). Grafika zde ovšem není tak spolehlivá jako v OtcB, ale *-ě* se po *n-* píše zpravidla *-ye-*. Také v Cest.Mil 35b čteme *donewadz*, avšak hojnější je *doniewadz*, *donyewadz*.

⁶ Srov. práce citované v pozn. 2.

⁷ Srov. St. Sloński, *Die Übertragung der griech. Nebensatzkonstruktionen in den altblg. Sprachdenkmälern*, Kirchhain N.—L. 1908, 55—57.

Např. ne izideši oť tōdě. donydeže vyzdasi poslēdnyi. konvdratъ ēwс āv āpodočtъ tōv ēschatov kōdgrātъ Mt 5,26 Zogr Mar; ni imamъ jasti ni pitи donydeže umtъrō oв фáyw, oв níw, ēwс oв āpodočnaw Supr 173,7; my že ne otvstropimъ oť tebe donydeže oživisi nasъ īmeic̄ dě oв mј āpootwom̄et̄ āplo sov, ēwс oв īwášoie īmāc̄ Supr 77,3; sěni krilu twojeju naděj̄ se. dokoli. donydeže minet̄ bezakonije moje "Ewс pōte; "Ewс oв pařelđh̄ ñ īwomla muv Supr 353,27; sedi o desnuši mene, donydeže položu vrugy twoje podvnožje nogamo twoma ēwс āv tōv tōvš ēxđgočs oвn ūpotođion tān pođaw sov A 2,35 Siš (donydeže Hills, dondeže Mak); i ne oštijuliš. do iděze pride roda. i vyzetъ vsę kai oib̄ īvrašas, ēwс ñlđth̄ o в kataklomás Mt 24,39 Zogr (donydeže Mar As Sav); posédit̄ sude. doideže azъ pomolj̄ se Euch 47a1; běgaach̄ aky ogňem̄ paky gonimi. doideže doidoče města měchci oв katiňt̄sas pođs tō phēaq̄ tῆc̄ xōr̄t̄s Supr 39,22; i ne vuzvrašto sje doideže iskončajot̄ se oñk̄ āpootroaf̄sas, ēwс āv ēkl̄r̄wos Ps 17,38 Sin (doideže Pog, dondeže Bon, dondeže LobPar); vidimo bo přebývaase sе nítm̄ doideže sti se. i isplnět̄ byst̄ staago dčka Supr 25,15; molis̄ jejo přebyt̄ otrokovic̄ u něgo v dñi. donydeže do konyca svobodit̄ se oť bësa ñk̄os oв pantelej̄s āpallagj̄ tōv dalmoroč Supr 520, 14; tolma že bezbožnii ti metaše kamenije na pravdušnik̄a. doñeliže naplyniš pešter̄ kamenija ēwс õtov āvēmušan tō spjalaun lđtaw Supr 216,28.

V několika dokladech přechází časový význam „dokud ne“ v účinkový „až“: toliko že str̄eganъ byst̄ styi bžii mřcenik̄ . dondeže mesa jemu pados̄e vysa na zemi ēwс oв aí sádnečs aňtōv pásas katelepesc eis tō ēdāfōs Supr 149,21; i pod̄paliti jemu črevo i rebra . donydeže plvt̄ jemu aky voskъ sъzežena byvut̄s rastecet̄ se ēwс õte aí sádnečs aňtōv x̄qđos̄ dñk̄n̄ kataklomášsas Supr 153,1.

Zcela ojedinělý je přechod k významu výjimkovému „leč“: ne imat̄ přeiti na ono strano . donydeže přežde ispověst̄ imē ga mojego is ch̄sa oв mј ēlđh̄ elc̄ tō pēqan, el mј pôdteron dñk̄lōḡh̄sas tō õvora tōv xvglov muv Supr 151,30.

Užívání kladného slovesa po doñdeže, doideže atp. bylo v stsl. zcela pravidelné. V bohatém materiále stsl. slovníku jsou jen dva doklady s negací:

po istině ne blagoslovij̄o jego . dondeže ne otvstropit̄ mōdr̄stvovanija otvlečivněich̄ se. i vysěčestěi crkvi ispověst̄ prioběšili se õntwac oñk̄ evl̄oyaw aňtōv, ēwс oв āpootn̄ tōv phor̄j̄matos tōw āpoočiostōv Supr 298,27; da posila vamъ blžnago filosoſa Kostentina i s̄ brat̄m̄, dondeže my ne dospěchom̄ Meth 8 (Lavrov 73,22).⁸

K nim se volně rádí doklad s přežde doñdeže ne, v němž jde zřejmě o kontaminaci s přežde daže ne:

jako něst̄ obyčai rimljanom̄ dajati jetera člověka vь pogiběl̄ přežde, donydeže rěčnici na lica ne stanut̄ na nь glagoljušte pojw ñ o katiňyodoumēnoç kata pôsowpon īkoi tov̄s katiňyodouç tópon te āpoloyiaç láb̄oi A 25, 16 Siš × p̄ežde daže ne Christ (p̄ežde li Mak).⁹

/2/ Včty vyjadřující trvání hlavního děje („dokud“) jsou mnohem řidší.

Srov.: p̄epočsav̄ se služi mi . donydeže ēm̄ i ryj̄o diaj̄n̄ei moi ēwс pháyw kai níw L 17,8 ZogrMarAsOstr (donydeže Sav); donydeže jest̄ popr̄ . i bogъ dast̄ jemu popr̄stvo . ne otvmešti se ēwс ēst̄l̄ ierœus Supr 359,2; — poj̄ bū moem̄ doideže esm̄ wylaw tōv ñeđ muv, ēwс ñpářxw Ps 103,33 SinPog (do iděze Lob, donydeže Bon, don'děže Par); — da doñeliže imamъ vrēmę pokaim̄ se ów̄ īx̄om̄en̄ tolwv kaiōv, metanoyšom̄en̄ Supr 526,17; doneli že stoit̄ vñse zemlę, chranim̄ mir̄ meždu soboju Const 6 (Lavrov 10,1).

⁸ Zde není význam „dokud ne“ zřetelný; J. Vašica (*Na úsvitu křesťanství*, P. 1942, 49) překládá takto: „I poslal vám (císař Michal) blaženého filosofa Konstantina i s bratrem, zatím co my jsme však nedospěli.“

⁹ Opačně najdeme zase výjimečně doklady s p̄ežde daže bez negace: ne videti s̄mr̄tli . p̄ežde daže vidit̄ ch̄a gn̄e pojw ñ ãv lđt̄ tōv x̄riostōv Kvglor L 2,26 ZogrMarAsOstr × p̄ežde daže ne Sav; pod. A 2,20 Mak × Siš.

4. Čes. spojky *donidž*, *doňadž*... se po významové stránce se stsl. spojkami zcela shodují. Srov.: /1/ „dokud ne“: *donidž nepřidem k tomu cíli, dotud nám plného blaže<nie> nemůž býtí* ŠtíťSvát 31a1; /2/ „dokud“: *donidž byl živ, svú škodú je vinil* DalL 89,60. V prvním případě je však ve vedlejší větě zcela pravidelně zápor. Odchylky jsou stejně sporadické jako opačné případy v stsl., a jde v nich zřejmě o napodobení lat. *donec* se slovesem kladným: *mne čakajú praví, doneď otplatíš mně donec retribuas mihi* Ps 141,8 ŽaltKlem × *doňudž neotplatíš* ŽaltWittb; *musili jsú očekávati na cestě, doněvadž... vody...* *pominuly* CestMil 6a. — Úplně stejná je situace v polštině ve větách s *dojąd*, *dojądzie*, např.: /1/ *nyczs nye rzekl, dojycz syø nye wroczył* Gn 34,5 BZ; /2/ *Micolay nezdał prawa na Stasca dojód gego czlowekem* bil Pyzdry 1402 (Piek. VI, 94).¹⁰

V užití záporu ve větách se zkoumanými spojkami ve významu „dokud ne“ je tedy mezi staroslověštinou na jedné straně a staročeštinou i staropolštinou na druhé straně zásadní rozdíl. Vzniká otázka, který stav je z hlediska slovanského původnější.

Těsný příklon stsl. textu k řecké předloze, který můžeme sledovat v užití spojek *doňdeže*, *dvideže* a ostatních jako pravidelného ekvivalentu řec. *εως*, přímo vnučuje závěr, že stsl. stav vznikl vlivem řečtiny. V oblasti hypotaxe, která v mluvěném základě staroslověštiny jistě nebyla jasně rozvinuta, je to docela dobré možné — podobné přizpůsobení stsl. hypotaktických prostředků konstrukcím řeckým pozorujeme i v jiných případech.¹¹ Ojedinělé doklady s negací bychom pak vysvětlili jako první stopy uvolnění přísné syntaktické stylizace staroslověštiny; nepronikly však šíře, protože i pozdější památky v hypotaxi zachovávaly ustálenou normu. (Kromě toho docházelo ke grecizaci náboženských textů, takže zavádění negace bez opory v řeckém originálu by se bylo cítilo jako závažná odchylka od řecké předlohy.) Na podporu tohoto výkladu bychom mohli uvést věty s *prěže daže ne* apod., které jsou samostatným protějškem řecké konstrukce *ποτίν + akus. s inf.*¹²: protože zde nebyl takový tlak předlohy, užilo se v nich pravidelně negace, jak to odpovídalo smyslu. Srov. *ěko prěže daže ne vřezglasit̄ kur̄ . tri krata otěvřešeši se mene ör̄i ποτίν ἀλέκτροφα φωνήσαι* L 22,61 ZogrMarOstr.

Přesto je takový závěr dosti odvážný. Bylo již mnohokrát prokázáno, že původní stsl. překlady nebyly otrocké, že se dovedly ubránit napodobení konstrukcí slovanštině zcela cizích. Naproti tomu tam, kde se nabízel výběr ze dvou nebo více konstrukcí, z nichž jedna byla předloze bližší a druhá vzdálenější, zvolili překladatelé pravidelně tu bližší, důsledně jí pak užívali a mnohdy zcela zatlačili konstrukci vzdálenější, i když se tím potlačily jemné významové rozdíly.¹³ To bylo možné zvláště tehdy, když slovanský protějšek řecké konstrukce nebyl v mluvěném základu staroslověštiny pevně ustálen — a u našich vět tomu tak nepochybňně bylo.

Musíme si tedy položit otázku, zdali negace — dnes a už v starých čes. a pol.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 248–249; K. Nitsch, *Póki i nim. Studia z historii pol. słowia-* nictwa, 26–27.

¹¹ Srov. např. užití stsl. *aše* jako protějšku řec. *ει*, *ἐάν*, *ἄν* — v. J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské aše*, Slavia 26 (1957) 157–179; viz zde 400–420.

¹² Viz St. Słoński, *Die Übertragung*, 57.

¹³ Srov. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latinys na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73n.; viz zde 47n.

památkách zcela nezbytná — musela v našich větách nutně stát již od nejstarších dob, od jejich vzniku. Stč. stav je doložen až z doby více než 400 let vzdálené od vzniku staroslověnštiny, a polský o 500 let. Za takovou dobu mohl ovšem v obou jazyčích proběhnout značný samostatný vývoj. Památky strus., sahající blouběji do minulosti, nám bohužel neposkytují spolehlivý materiál, protože se v nich spojky typu *doňdeže*, *doňeliže* vyskytují jen v textech knižních, csl. nebo aspoň cirkevní slovanštině v syntaxi silně poplatných. Podobně je tomu v csl. textech jiných redakcí, dochovaných ostatně většinou z doby značně pozdější.

K pochopení vět bez negace, majících přitom význam „dokud ne“, mohou nám pomoci stč. věty s *jelž* po větě záporné, např. *Judáš... pirvě cestujě nepřesta, jelž se dobra města LegJid 139; nevyjdete odtud, jelž přijde bratr váš Comest 47a*. Je v nich důsledně sloveso kladné, a přece je smysl zcela zřejmý; význam „dokud ne“ zde vznikl z omezovacího „teprve když“ (proniká i výjimkový „leda když“). Po řídících větách kladných se podobně užívalo *až*: *pak dotavad s ním tu bydlil, až sě dobrě zákon u naučil Hrad 4a; a tu vždy čekáše, až jie chleba dacieše* ÓtcB 109a.¹⁴

Dobrou ilustrací tu může být i pozdější vývoj v ruštině: po spojkách *pokameſt/a/*, *poka*, *pokuda*, *pokudova*, které se rozšířily místo starších spojek s *do-*, kladlo se ve větách vymezujících konec hlavního děje jak sloveso záporné, tak i kladné. V nové době se negace šíří, ale dosud nezobecněla. Srov. *ili kormít i poitъ, i rana ličitъ, pokameſta izživet, tomu, čъja sobaka* Sudebnik z r. 1589. V nové ruštině je kladná věta vázána na jisté sémantické předpoklady — v řídící větě tu bývá sloveso *ždatъ* nebo jiné sloveso s podobným významem, např. *Dolgo sideli, dožidalisъ, poka narod projdet* L. N. Tolstoj.¹⁵

Stsl. věty s *doňdeže*, *doideže* atp. „dokud ne“ stávají sice obvykle po řídící větě záporné, ale mohou stát i po větě kladné, např. *sedi o desnojо mene . dondeže položъ vraby tvojे . podъноzie nogama tvoima ēως ἀν θῶ* Mt 22,44 MarAs SavOstr; *tu прѣbyvaите . doideže izidete otъ tqdē ēως ἀν ἔξειλθητε ἐκεῖθε* Mc 6,10 Zogr (*donydeže* MarOstr).

Je tedy dobré možné, že v mluveném základě staroslověnštiny byly neustálené konstrukce (popříp. jen zárodky konstrukcí) obojího typu a že tvůrci spisovné staroslověnštiny zvolili a ustálili jako závazný protějšek řeckých vět s *ἔως* podobu bližší řečtině — se slovesem kladným. Homonymita těchto vět s větami určujícími průběh děje („dokud“) v kontextu většinou nevadila a nemohla vésti k nedorozumění — ostatně proč by měla vadit v stsl., když nevadila ve vyspělé a vzorové řečtině? Naproti tomu ve vývoji čeština byla situace jiná: kladné věty měly jiné spojky, *jelž* a *až*, takže věty s *donidž*, *doňadž* apod. „dokud ne“ byly asi od původu záporné, a pokud tu snad nějaké kolísání bylo, zaniklo při ustálení spisovného jazyka.

5. Pokusme se nyní odpovědět na otázku položenou na začátku naší úvahy: jde v slovanských jazyčích o obměny zděděné konstrukce praslovanské, nebo o paralelní vývoj v jednotlivých jazyčích?

¹⁴ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 246 a 223–234.

¹⁵ Viz J. Bauer, *Casové souvěti v ruštině a v češtině*, SJ 5 (1955) 331–334; srov. též J. Bauer–R. Mrázek–S. Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*, P. 1960, 382–383.

Rozbor materiálu nám umožnuje dát jen opatrnou odpověď. Slovanské jazyky se sice shodují v základní podobě spojkových výrazů (shodně se skládají z předložky *do* spojené s jistou podobou zájmenného kmene **jo-*), ale v jejich konkrétní podobě jsou značně rozdíly, zesílené ještě rozdílem v užití záporu. Sotva proto můžeme předpokládat pro praslovanskou více než existenci zájmenných příslovečných spřežek s předložkou *do*, které byly vhodným východiskem pro vytváření časových spojek. Skutečné ustálení těchto spojek však musíme klást až do doby samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků.

Pro staroslověnštinu je příznačné, že v nejstarších překladech evangelií se dávala jednoznačně přednost jediné podobě — *donъdeže*; vedle ní však záhy pronikala i druhá podoba, *doideže*. Všechny ostatní podoby jsou charakteristické až pro rukopisy mladší. Zčásti zde může jít o uvolnění počáteční důsledné normalizace překladu, zčásti — a to je velmi pravděpodobné — i o varianty svázané s prostředím, v němž rukopisy památek vznikaly. Takřka bezvýjimečné užití kladného slovesa i ve větách s významem „dokud ne“ vyšplhávající z obecnění této podoby (která nebyla mluvenému základu staroslověnštiny asi cizí) podle řečtiny.

СТАРОСЛАВЯНСКИЕ СОЮЗЫ ТИПА *доньдеже*, *донелиже*

1. В числе славянских гипотаксических союзов важное место занимают союзы, возникшие из предлога и по-разному усиленных образований от относительной основы **jo-*. В древнейших памятниках славянских языков они встречаются довольно часто; впоследствии выходят из употребления за счет образований от основы **ko-* аналогичной структуры или же вообще исчезают. В ст.-сл. языке они занимают еще исключительно превалирующее положение, хорошо сохраняясь также и в ц.-сл. памятниках. Чаще всего в древних славянских языках встречаются союзы, содержащие предлог *do*: ст.-сл. *доньдеже*, *доидеже* и др., др.-рус. *донеле*, *донележе*, *дондеже* (очевидно, ц.-сл. происхождения), др.-чеш. *donidž*, *doňadž* и т. п., др.-поль. *dojda*, *dojădze*. Перед нами образования, часто весьма похожие друг на друга, но не идентичные; следовательно, необходимо решить вопрос о их возникновении и древности. Опорой может послужить ст.-сл. материал.

2. Очень интересную и довольно пеструю картину представляют собой разновидности ст.-сл. союзов с инициальным *do-*. Наиболее частая, основная разновидность — это *доњдеже*, однако имеются и варианты *доњжедже*, *доњжде*, *донде*, *доњже*. Вторая основная разновидность выступает без -*н*-: *доидеже* с видоизменениями *доиждеже*, *доижде* и *доиже*. Гораздо реже засвидетельствованы синонимические союзы, образованные от основ *-elъ-*, *-eli-*: *доñелъже*, *доñелиже* и единичное *доñелъ*. В более поздних ц.-сл. памятниках, однако, встречаются эти союзы чаще. Чешский язык не имеет прямого соответствия ст.-сл. разновидностей, в нем представлены только варианты с -*ň*- с последующим гласным и с окончанием *-d*, *-dž*, *-ž* или *-vadž*, *-važ*: *donidž*, *doniž*, *doňadž*, *doňaž*, *doňudž*, *doňuz*, *donedž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovadž*, *donivaž* (вариант с основой, соответствующей ст.-сл. *доњ-*, совсем единичен). Др.-поль. язык знает лишь образование без -*ň*- (*dojda*, *dojădze*).

3. С семантической точки зрения приведенные ст.-сл. союзы почти не отличаются друг от друга. Всем им присуще временное значение, и они вводят придаточные части, определяющие протекание главного действия. Притом речь идет или об определении конечного предела главного действия („пока не“) — здесь типично для ст.-сл. языка, что глагол получает регулярно положительную форму, равно как и в соответственных греческих типах —, или об определении продолжительности главного действия („пока“).

4. Чешские союзы *donidž*, *doňadž* и др. полностью совпадают со ст.-сл. союзами с семантической точки зрения. Однако в первом случае („пока не“) в данной придаточной части совсем регулярно появляется отрицание. Совершенно одинаковая ситуация

наблюдается и в польском языке в придаточных частях с *dojqd*, *dojqdže*. Таким образом, в постановке отрицания в придаточных частях с исследуемыми союзами имеется между ст.-сл. с одной стороны, и др.-чеш. и др.-поль. языками с другой стороны принципиальная разница. Спрашивается, какое состояние является со славянской точки зрения исконным. Значительное подражание ст.-сл. текста греческому оригиналу при употреблении союзов *doňděže*, *douiděže* и других, в качестве регулярного эквивалента греческого *ἔως*, наводит на мысль о том, что ст.-сл. состояние получилось под греческим влиянием. Далее встает вопрос о том, было ли отрицание (в др.-чеш. и др.-поль. памятниках, как и в настоящее время, совершенно обязательное) абсолютно необходимым в данных придаточных частях с самого начала. Пониманию частей без отрицания, со значением „пока не“, содействуют др.-чеш. части с *jeliz* после отрицательной главной части, и с *až* после положительной главной части, а также и позднейшее развитие в русском языке. Ст.-сл. придаточные части с *doňděže*, *douiděže* и т. п. („пока не“) стоят, правда, обычно в положении за главной отрицательной частью, но могут выступать и за положительной частью. Можно, следовательно, предполагать, что в устной речи, легшей в основу ст.-сл. литературного языка, имелись альтернативные конструкции того и другого типа и что создатели литературного ст.-сл. языка избрали и упростили в качестве обязательного соответствия греческих частей с *ἔως* разновидность, более близкую греческому языку, т. е. с положительной формой глагола. Напротив, в развитии чешского языка была другая ситуация: в положительных придаточных частях содержались иные союзы, *jeliz* и *až*, так что части с *donidž* и *doňadž* и т. п. („пока не“) были, по-видимому, исконно отрицательными.

5. Для праславянского языка можно предполагать наличие местоименных наречных композитов с предлогом *do*, послуживших отправной точкой в направлении формирования отдельных временных союзов. Настоящее оформление этих конкретных союзов необходимо отнести к времени самостоятельного развития отдельных славянских языков. В ст.-сл. языке сначала преобладала разновидность *doňděže*, позднее и *douiděže*, остальные же разновидности характерны для младших рукописей.

РУССКИЕ СОЮЗЫ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ЧЕШСКИМИ

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. V BRNO 1957, A 5, 8—24)

В чешской грамматической литературе отводят сравнительно мало места изложению морфологического состава союзов. Это объясняется тем, что раздел „Союз“ помещается обыкновенно не в морфологии, которая рассматривает только словоизменение, а в особом разделе синтаксиса, посвященном значению частей речи и их форм¹. Вследствие того, особое внимание обращается именно на синтаксические функции союзов. Советские грамматисты помещают описание союзов, как правило, в морфологию,² но у них синтаксическая точка зрения нередко преобладает. Отсюда вытекает, что в главе о союзах определенным образом повторяются сведения, изложенные в разделах об однородных членах предложения и о сложных предложениях.³ Настоящая статья обращает внимание гл. обр. на морфологическую сторону союзов и на те свойства союзов и их употребления, которые почти никогда не рассматриваются совместно. Разумеется, она не упускает из виду их синтаксические функции. В основе изложения лежит сравнение с чешскими союзами; поэтому шире объясняются те явления, в которых имеются расхождения между чешским и русским языками.

1. Союзы — это служебные (грамматические) слова, которые, не являясь сами членами предложения, соединяют члены предложения⁴ или предложения и служат выражением их смысловых отношений.

По характеру выражаемых смысловых связей союзы делятся на две группы:

1° Сочинительные союзы склеивают однородные члены предложения, или части сложносочиненного предложения, или же присоединяют предложения после разделительной паузы.⁵ По выражаемым ими отношениям они подразделяются на соединительные (*и, да, и — и, ни — ни, то — то*),⁶

¹ Ср. напр. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba*, P. 1929, 673 сл.; Gebauer — Trávníček, *Příruční mluvnice jazyka českého*, P. 1936^a, 416—418 (в этой грамматике помещена и глава О формах неизменяемых слов, но в ней уделено внимание только происхождению союзов, стр. 225—226); Gebauer — Ertl, *Mluvnice česká II*, P. 1926^b, 267—270; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II, Skladba*, P. 1951^c, 1469—1472. Только Навránek — Jedlička, *Česká mluvnice* (P. 1951, 162—163) и *Stručná mluvnice česká* (P. 1955^d, 126) включают эту главу в морфологию, но в краткой грамматике для средней школы авторам пришлось ограничиться лишь общедоступной информацией.

² Ср. гл. обр. В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва — Ленинград 1947, 705 сл.; *Современный русский язык — Морфология*, М. 1952, 432 сл.; академическая *Грамматика русского языка I*, М. 1953, 665 сл.

³ Это особенно наглядно выступает в акад. *Грамматике русского языка*.

⁴ В грамматиках обыкновенно говорится, что союзы соединяют отдельные слова в предложении. Такая формулировка неточна, так как нередко соединяются целые словосочетания, выполняющие функцию однородных членов предложения.

⁵ О подчинении после разделительной паузы см. ниже.

⁶ Повторный союз *то — то*, выражающий чередование явлений или действий, считается в русской грамматической традиции разделительным. С точки зрения нашего определения разделительности как связи взаимосключающихся явлений следует его отнести к соединительным союзам (ср. чешское *hned — hned, tu — tu* и т. п.). С другой стороны, союзы *то ли — то ли, не то — не то* можно считать союзами разделительными.

противительные (*а, но, однако, зато, да, же*), градационные⁷ (*не только — но и, да и*), разделительные (*или, или — или, ли — ли, либо, либо — либо, не то — не то, то ли — то ли*), результативные⁸ (*поэтому, и поэтому, потому*).⁹

2° Подчинительные союзы выражают функцию придаточного предложения по отношению к главному, или, в одном частном случае, функцию распространяющего члена предложения по отношению к распространенному (союзы сравнительные).¹⁰ Их разряды следующие: союзы изъяснятельные (*что, чтобы, будто, будто бы; как, как будто*), временные (*когда, как только, только что, чуть, едва, лишь, прежде чем, пока и др.*), сравнительные (*как, будто, точно, словно, че ми др.*), следствия (*так что, до того — что, так — чтобы*), причинные (*так как, потому что, ибо, оттого что и др.*), цели (*чтобы, дабы, лишь бы*), условные (*если, ежели, раз и др.*), уступительные (*хотя, пусть, несмотря на то что и др.*), ограничительные¹¹ (*что до, выражение что касается*) и подчинительно-противопоставительные (*между тем как, в то время как, тогда как*).

Рассмотрение сочинительности и подчинительности союзов, как и их отдельных функций, является задачей синтаксиса. Однако, синтаксическое употребление союзов находится в известной взаимосвязи с их морфологическим составом. Так, напр., повторение является свойством лишь сочинительных союзов; сложные союзы возникают почти исключительно на почве подчинения.¹²

2. По выполняемой синтаксической функции (в зависимости от того, что соединяется) союзы делятся на три группы:

1° Союзы, соединяющие члены предложения (spojky členské, nevětné). Здесь следует различать три разряда:

а) Союзы, соединяющие однородные члены предложения, напр.: *Отец и мать пришли. — Природа не храм, а мастерская.* Тургенев. — *Все живое в степи забилось либо в нору, либо в густую траву.* Бабаевский. — *Одета она была в опрятное, хотя и полинялое платье.* Тургенев.¹³

б) Союзы, присоединяющие обособленный второстепенный член предложения к члену определяемому (добавочное присоединение, dodatkové pří-

⁷ Эти союзы выражают, что второе явление или действие, преобладая над первым, представляет собою его усиление, градацию. В русской синтаксической традиции эта связь не выделяется в особый тип, и градационные союзы относятся обыкновенно к соединительным. Ср. J. Vaag, *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnících*, SJ 5 (1955) 11 и 17; см. и его же *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno, 1956, A 4, 24—36 (русское резюме на стр. 35).

⁸ Так мы называем сочинительные союзы, выраждающие следствие, в отличие от союзов следственных подчинительных (důsledkové spojky × účinkové). В русских грамматиках связь членов предложения или предложений этими союзами считается только разновидностью связи соединительной. Ср. указанную статью в журнале SJ 5 (1955) 10 и 17, 18.

⁹ В отличие от чешских грамматик и согласно русским мы здесь не приводим в числе сочинительных связей причинную (důvodový vztah), так как нет серьезного основания считать союз *ибо*, эквивалент чешского *neboť*, сочинительным, и союз *ведь* — *vždyť* ставится только для присоединения после разделительной паузы.

¹⁰ О том, что с инфинитивом и о применении уступительных союзов в простом предложении ср. ниже § 2.

¹¹ Spojky zřetelové. В русских грамматиках они не выделяются в особый тип.

¹² Ввиду этого не совсем прав В. В. Виноградов, критикуя такое деление за очень малую связанность с морфологическими различиями союзов. (*Русский язык* 707—708.)

¹³ Об уступительных союзах в простом предложении говорится ниже.

роjení); напр. *Он уехал, и так неожиданно*. — *Он вернулся, но неохотно // хотя неохотно*. — Ее губы улыбались редко — и то слегка. Тургенев. — Люди часто посмеиваются над ним, и справедливо. Панова. — Что тут прикажешь делать скульптору, да еще плохому? Тургенев. — Дай мне воды, но холодной и побольше.

в) Союзы, выражающие сравнение (*как*, *будто*, *словно*, *точно*, *как будто*; *чем*), напр.: *Я буду откровенна с вами, как мать*. Горький. — Голос его звучит точно чужой. А. Н. Толстой. — *Он бежал быстрее, чем лошадь*. Пушкин.

2° Союзы, соединяющие части сложного предложения (спройку *větné*), сочинительные или подчинительные, напр.: *Душно стало в сакле, и я вышел на воздух освежиться*. Лермонтов. — *Как только будет что-нибудь известно, сейчас же доложите!* Симонов.

3° Союзы, присоединяющие новое предложение после разделительной паузы, напр.: *Чему ты усмехаешься? Или ты не веришь, что я великий государь?* Пушкин. — *Математик думал поразить мать. Удивиться, однако, пришлось ему*. Из науч. лит.

Определенная часть союзов, а именно союзы сочинительные, может выполнять все указанные функции. Но и здесь существенные разницы: Союз *как* — *так* и служит почти исключительно скрепой частей предложения. (То же самое можно сказать о его чешском эквиваленте *jak* — *tak* и устарелом *jakož i*, „*как и*“; кроме того, в чешском сложном предложении очень редким является союз *i*.) Повторяющиеся союзы *и* — *и*, *ни* — *ни* применяются чаще всего для соединения членов предложения, и разумеется, не применимы, как и повторные союзы вообще (*то* — *то*, *или* — *или*, *либо* — *либо*...) после разделительной паузы.¹⁴ С другой стороны, союзы *однако*, *зато*, *между тем*, *а то, не то, также, поэтому, итак*, *следовательно* и др. встречаются, как правило, именно после разделительной паузы.¹⁵

Подчинительные союзы, за исключением сравнительных, связывают только части сложного предложения. Правда, в простом предложении встречаются и уступительные союзы. Однако в случае их применения к сцеплению членов предложения их надо считать только разновидностью противительных союзов, так как, в отличие от отнапления уступительного придаточного предложения к главному, связь сочетаемых членов предложения имеет характер не подчинения, а сочинения. Ср.: *Неодолимая, хотя тихая сила увлекла меня*. Тургенев. Только в случае присоединения обособленного второстепенного члена предложения к определяемому члену посредством союза *хотя* выступает уступительное значение благодаря тому, что такой член близок по своему значению второстепенной предикации. Напр.: *Сравнение, употребленное Павликом, хотя верное и меткое, не вызвало улыбку ни на чьем лице*. Тургенев. В примере следующего типа можно уже

¹⁴ Русское *и* — *и* в сложном предложении все же чаще встречается, чем чешкое *i* — *i*.

¹⁵ См. А. М. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва—Ленинград 1928³, 545—547 и 568—569. Ср. также С. Е. Крючков, *О присоединительных связях в русском языке*, Вопросы синтаксиса совр. русского языка, М. 1950, 397 сл. — Ср. соответствующие чешские союзы и наречия и функции союзов *však*, *naproti tomu*, *zato*, *také*. Необходимо отметить, что в русском языке переход первичных наречий и наречных выражений *тоже*, *также*, *между тем* и некоторых других в союзы про-двинулся дальше, чем в чешском.

видеть неполное придаточное предложение: *Ему сегодня лучше, хотя не вполне хорошо*. В таких предложениях иногда встречаются даже причинные союзы: *Это не вкусно, потому что горько*. — *Молодой режиссер Евг. Петров пробует свои силы на труднейшем, потому что новом, мало испытанном в кино материале*. Из газеты.¹⁶ (Со стилистической точки зрения такие обороты звучат неестественно.)

С другой стороны, в языке художественной литературы можно найти подчинительные союзы после разделительной паузы. Ср.: *Морщится желтеющее пламя, точно от холода дрожит и прячется оно. Ибо тает воск, снедаемый огнем*. Л. Андреев. — *И по всей границе стена выстроена. Чтобы ни они к кому, ни к нам никто*. Салтыков-Щедрин. — *Но самое тяжелое было то, что ни разу не удалось покурить... И как на грех все три солдата были заядлые курильщики. Так что хотя боевое задание было выполнено как нельзя лучше...*, разведчики чувствовали себя раздраженными, злыми. Катаев. Но это только стилистический прием — искусственное расчленение одного сложного предложения разделительной паузой —, а не явление синтаксическое. Конечно, не все типы сложного предложения поддаются такому расчленению.

3. Союзы одиночные, повторяющиеся и двойные.

1. Союз ставится чаще всего между сцепляемыми членами предложения, между частями сложносочиненного предложения, или стоит в начале придаточного предложения. Такие союзы называются одиночные.

С точки зрения фонетического членения речи и сочинительные союзы примыкают к последующему члену или предложению, и перед ними ставится запятая.¹⁷

Как в чешском языке, так и в русском есть союзы, которые не стоят в начале предложения, а вставляются во второе предложение. В русском языке это союзы *тоже* и *также*, которые помещаются внутрь присоединяемого с их помощью предложения, обычно перед его *сказуемым*,¹⁸ и некоторые союзы, присоединяющие новые предложения после разделительной паузы, поскольку они спариваются с вводными словами (напр. *однако, следовательно, стало быть, значит*). Союз-частица *же*, являясь безударным словом, занимает всегда постпозитивное положение после первого ударяемого слова в предложении. (Ср. чеш. *však*.) То же самое можно сказать и о разделительном *ли*, которое помещается после соединяемого члена предложения или после первого ударяемого слова в соединяемом предложении; оно, однако, является не союзом одиночным, а частью двойного *ли* — *или*, или реже, союзом повторным *ли* — *ли*.

2. Соединительный союз *и* и разделительные союзы *или*, *либо* могут повторяться или у всех сцепляемых членов (предложений), или же начиная со второго, третьего или даже более отдаленного из сцепляемых членов. В первом случае повторение союзов является средством усиления, подчеркивания и подкрепления выражаемого смыслового отношения, во втором — члены (предложения) как будто последовательно присоединяются к предшествующим. Ср.: *Мне хотелось и говорить, и читать, и стучать молотом где-нибудь в большом заводе, и стоять на вахте, и па-*

¹⁶ Для чешского языка ср. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 822—823, для русского А. М. Пешковский, *Русский синтаксис*, 535—536.

¹⁷ Перед противительными союзами запятая ставится почти всегда. В отличие от чешского правописания запятая ставится перед союзами соединительными в сложном предложении, и чаще тоже перед союзами разделительными. Ср. А. Б. Шапиро, *Основы русской пунктуации*, М. 1955, 172 сл. и 233 сл.

¹⁸ Ср. акад. Грамматика рус. языка II/2, М. 1954, 201.

хать. Чехов. (Русское повторяемое *и* — *и* соответствует точно чешскому *i* — *i*.) — Я или зарыдаю, или закричу, или в обморок упаду. Чехов. — Либо я все устрою попрежнему, либо я его на дуэль вызову... Тургенев. (Чешский язык располагал повторяемым разделительным союзом *aneb* — *aneb*, но он вышел из употребления и был заменен двойным союзом *ivid* — *nebo*.)

Колесо чугунное вERTится, и гудит, и ветром обдает. Н. Некрасов. (Здесь надо перевести чешским союзом *a*, потому что отсутствует оттенок усиления.) — Слезы сами лились из глаз ее, она утирала их уголком платка, или смахивала рукой, или обтирала ладонью. Фадеев.

3. Другие соединительные и разделительные союзы выступают только как повторные: *ни* — *ни*, *то* — *то*, *то ли* — *то ли*, *не то* — *не то*, разговор. и устар. *будь* — *будь*; ср.: Ветхие кресты толпились в кучку. Ни калина не растет меж ними, ни трава не зеленеет. Гоголь. (*Ни* — *ни* соответствует чеш. *ani* — *ani*, *ni* — *ni*, и имеет то же усилительное значение. Но в отличие от чешского *ani* оно не употребляется в роли союза одиночного.)¹⁹ — То садился он на диван, то подходил к окну, то принимался за книгу, то хочет мыслить — безуспешное хотение. Гоголь. (*То* — *то* соответствует чеш. *hned* — *hned*, *tu* — *tu*.) — Наверху за потолком кто-то не то стонет, не то смеется. Чехов. (В чешском языке нет прямого соответствия этого союза, выражающего: „ни А, ни Б, а что-то между ними“. Перевод вызывает затруднения; чаще всего можно употребить конструкцию с *jako by* — *nebo spíše*: *Navrchu za stropem jako by se někdo smál nebo spíše plakal*.)²⁰ — От Ремизова связной не вернулся: то ли он был убит по пути, то ли Ремизов не мог ничем помочь. Симонов. (*То ли* — *то ли* можно перевести *snad* — *nebo [snad]*: *Spojka od Remizova se nevrátila: snad byla cestou zabita, nebo [snad] nemohl Remizov něčím pomoci*.) — Будь стар, будь молод, все равно порядок держать должен. (*Ať* — *nebo*.)

4. Кроме повторных союзов русский язык располагает двойными союзами. Так называются союзы, состоящие из двух разных компонентов; один стоит у первого, другой у второго из сочетаемых членов или предложений. Они находят прямое соответствие в чешском языке: Соединительный союз *как* — *так и* = *jak* — *tak*; напр.: Этот Вьюн необыкновенно почтителен и ласков, одинаково умильно смотрит как на своих, так и на чужих, но кредитом не пользуется. Чехов.

Градационный союз не только — *но и* (иногда *а и*) = *nejen* — *nýbrž i* (*ale i*); напр.: Законы Кеплера относятся не только к движениям планеты вокруг Солнца, но и к движениям спутников вокруг центральных планет. Из науч. лит. — Они уже не только по обличью, а и по звуку различали свои и немецкие самолеты. Фадеев.

Сюда можно отнести и разделительный союз *ли* — *или* (= чеш. *ať/si/* — *nebo*), первая часть которого может несколько раз повторяться.²¹ Ср.:

¹⁹ Одиночное *ни* выполняет только функцию отрицательной частицы, как чешское *ni* (*/i ani*). Напр.: На небе не было *ни* облачка.

²⁰ Ср. В. Ilék, *O některých zvl. rysech rus. záporu ve srovnání s českým*, Sborník VŠP v Olomouci 1954, 37—38.

²¹ Иногда, но сравнительно редко, употребляют *ли* при всех членах разделительного ряда как повторный союз. Ср.: Думы ли реют тревожно-несвяные, плачет ли сердце в груди, — скоро повысыплют звезды алмазные, жди! Фет. Однако, в большинстве случаев замыкается ряд союзом *или*. Ср. чеш. *ať/si/* — *ať/si/* — *nebo*, *ať* — *ať*.

Убьют ли его завтра утром или посмеют над ним, то есть оставят ему эту жизнь, он все равно погиб. Чехов. (*At — nebo.*) — *Бушует ли 21 марта снежная метель, стоит ли крепкий мороз, или, наоборот, установилась мягкая оттепель, день этот во всех случаях считается концом зимы и началом весны.* Из науч. лит. (*At — at — nebo.*) — *Гуж ли, седелка ли, замок ли, шкворень ли или подороже что — все у Поликея Ильича место себе находило.* Л. Толстой.

Двойными союзами неправильно считаются сочетания *если — то*, когда — *то, едва — как*, иногда даже *хотя — но*, *а и др.*²² См. ниже.

4. Подчинительные союзы и соотносительные с ними указательно-местоименные слова, частицы или союзы в главном предложении.

1. Из подчинительных союзов близки двойным *те*, которым в начале главного предложения соответствуют или местоименно-указательные частицы *то, так*, или противительные союзы *а, но, да, все же, однако, или же „союз“ как*. Они ставятся лишь тогда, когда главное предложение следует за придаточным, причем это не обязательно. Этим они резко отличаются от частей двойных союзов, которые связаны так крепко, что образуют одно целое. В русском языке указанные слова употребляются гораздо чаще, чем в чешском. Поэтому их перевод является передко излишним, или прямо невозможным.²³ Важнейшие примеры их употребления следующие:

а) Частицы *то, так*:

В сложноподчиненном предложении с предшествующим придаточным времененным: *Когда — то, так = když — (tu, tak):²⁴ Когда я ближе присмотрелся к этим людям, то сразу понял, что воевать буду только с ними вместе.* Вершин. — *Когда я пью, так трезвых не люблю.* Пушкин. *Как — так²⁵ = jak — (tu)* (с архаич. или простореч. оттенком): *Как начнет рассказывать, так животики надорвешь от смеха.* Лермонтов. — *Бывало, как он на меня глянет, так у меня по спине будто кошка хвостом поведет.* Короленко.

После придаточного причинного: *Так как — то (часто) = protože — Ø (tak): Так как следующие 6 или 7 месяцев остаюсь я вероятно в бездействии, то желал бы я провести сие время в Париже.* Пушкин.

После придаточного условного (очень часто, даже в научном стиле в значении чешс. *tedy*): *Если, ежели* (простореч.) — *то, так = jestliže — (tedy), (tak, pak): Если же никого не было дома, то я оставался и ждал.* Чехов. — *А если в его дела носа не совать, так и он такому человеку пакости не*

²² Ср. гл. обр. А. М. Пешковский, *Русский синтаксис* 533 сл.

²³ Есть и стилистическая разница в их употреблении. Тогда как в чешском языке только *tak* встречается в разговорном языке и в народной речи (*tedy, tudíž, rěce* свойственны преимущественно книжному языку), в русском все приведенные слова очень часто применяются именно в народно-разговорной речи. (Об их употреблении в народных говорах см. А. Б. Шапиро, *Очерки по синтаксису русских народных говоров*, М. 1953, 86 сл.)

²⁴ О *когда — тогда* ср. ниже.

²⁵ Не надо смешивать с сравнительной корреляцией *так — как*.

сделает. Короленко. — Ежели кому неловко это молчание, так разговаривайте! Л. Толстой.

Коли — то, так (частое в прошлом веке, теперь с явным оттенком архаизации) = *jestliže, když* — *tak*: Коли ты Швабрина хочешь повесить, то уж на той же виселице повесь и этого человека. Пушкин. — Коли уж дело пошло на сочинения, так пускай каждый расскажет что-нибудь, непременно выдуманное. Тургенев.

Раз (уж) — то, так = *když* (*už*) — *tak*: Уж раз мы начали говорить, то лучше договорить все до конца. Куприн. — Такие, раз уж возьмутся за дело, так доведут его до конца. Чуковский.

После придаточного ограничительного (*věta zřetelová*): Что касается — то, что до — то (разговорное) = *pokud jde o* — Ø (*tu*) (в этом сочетании частица *то* почти обязательна): Что касается Кати, то она вначале была обескуражена замкнутостью и юношеской застенчивостью Травкина. Казакевич. — Что до меня, то я ни за что не соглашусь.

После условных и причинных предложений, в частичках *то*, *так* ощущается оттенок следственного значения. Об этом свидетельствует, между прочим, применение рядом с ними вводных слов значит, стало быть; напр.: Если нет большого ветра, днем солнце, тепло, — значит, скоро весна закружит гороходами. Фурманов.²⁶ Очень ясно эта функция частицы *так* выступает в бессоюзных сложных предложениях типа: Богаты, *так* здравствуйте, а убоги, *так* прощайте. Пословица. То же самое значение развилось у чешского *tak, tedy* (<*tehdy*). Частица *то* дошла до нас гл. обр. в моравском народновразговорном *tož* < *to + že*;ср. древнечешское: *jest-li* (*člověk*) *netocen, tož bolest hubí*. Hus.

Между тем, после придаточного временного те же частицы по значению близки наречию *тогда*. В чешском языке употребляется в том же самом значении *ti* и *tak*; в древнечешском встречается нередко и то. Ср. *a když obyčejiv lidských tázachom, to smy od nich zveděli přešlechetnū vásni, že ničehož neprodáváchu ani kirováchu*. Životy sv. Otce.

Оба значения частичек *то* и *так* развились, по всей вероятности, из их первоначального дейктического значения, близкого нынешнему „вот“. Как показал И. Зубаты, „deiktické užívání zájmeno ukazovacího středního rodu lze sledovat všechny jazyky slovanskými i jinými jazyky indoevropskými“.²⁷ Их применение перешло из самых древних типов сложного предложения в более позднее (напр. из условных предложений с *аче, аже, оже* и др. в предложения с *если и т. п.*).

После придаточного временного с *когда* главное предложение довольно часто начинается местоименно-указательным наречием *тогда*; ср. чешск. *když — tehdy*. Чешское *tehdy* встречается в древнем языке, как показал Ф. Травничек,²⁸ также в значении дейктического междометия; таково, несомненно, его происхождение после придаточного условного. Русское *тогда*, может быть, испытывало подобное развитие. Но в то время как чешское *tehdy* частью развило в частицу *tedy*, частью в временное наречие *tehdy*, русское *тогда* выполняет только вторую функцию. Вследствие того оно употребляется свободнее, чем частицы *то, так*: оно может вступать в соотношение с *когда* и при постпозиции придаточного предложения. Ср. ниже.

б) Противительные союзы *а, но, да, все же, однако*.

Они встречаются лишь после придаточного уступительного: Хотя, хоть — *а, но, да все же, однако* = *ačkoliv — přece*: Хотя животные, *а все-таки* цари. Грибоедов. (*Třebaže — přece [jen]*). — Хотя ложь еще живет, но совершенствуется только правда. Горький. — Хотя их байдара

²⁶ Ср. акад. Грамматика рус. яз. II/2, 327—328.

²⁷ J. Zubatý, *Studie a články II*, Р. 1954, 75 сл.; гл. обр. стр. 86—106. Что касается чешского языка, ср. подробные исследования Fr. Trávníčka, *Neslovesné věty v čestině I*, Brno 1930, 135 сл., и *Historická mluvnice česká 3, Skladba*, Р. 1956, 16 сл. О *tak/о* не упоминается, но его развитие было, вероятно, то же самое.

²⁸ Fr. Trávníček, *Neslovesné věty I*, 212—214; *Hist. mluvnice 3*, 16, 92.

была пустая, все же они не могли уhnаться за байдарой Лека. Семушкин. Пусть, пускай — а, но, однако (с эмоциональным оттенком) — *alsi, budsi*, i *kdyby* — p̄ce: Пусть для других умен да тонок, Пусть для других ты генерал, А с Прошкой в бабки ты играл, Для Прошки ты всю жизнъ ребенок... Симонов. — Пускай ты умер, но в песнях смелых и сильных духом Всегда ты будешь примером добрым... Горький. — Те же союзы встречаются и после предложений с *кто* — *ни*, что — *ни* и т. п.

Применение противительных союзов после придаточного уступительного восходит к отдаленному прошлому русского языка, когда гипотактическое значение уступительных союзов не было вполне развитым. (В древнерусском языке они встречались также после других уступительных союзов.) Это находится в полном соответствии с положением в древнечешском языке. Ср. *Ač šíje pod měč neskyteme, ale mečem duchovním tělesné žádosti mrvíme. Stítný. — Kakž jich koli mnoho bylo, však k sčeti jich málo zbylo. Alexandrēis. — Když to však strpí bohu sě neprotivě, ač ne mezi největšími, avšak mezi svatými v Jezukristu odplatu vezme. Stítný.*²⁹

Однако, тогда как в русском языке они полностью сохранились до настоящего времени (что сильно повлияло на близость уступительного и противительного сложного предложения), в чешском языке они постепенно исчезали. До новочешского литературного языка дошло только *však* (это связано с поздним развитием его союзного значения), но и оно в течение 19-го века исчезло. Ср.: *I ačkoli si všichni umínilí, že všemotně se budou bránit, aby neusnili: však neprospelo nic, usnili zas. Erben.* Его место заняло наречие *p̄ce* „все-таки“, развившееся из предложного сочетания *před sě*.

в) Слово *как*.

Оно встречается после придаточного временного: *Едва, едва* только, *едва* лишь — *как* (часто) = *sotva* — Ø (*tu, jíž*): *Едва грузовик проехал по лесу километров пять, как Ваня вдруг схватился руками за высокий борт и выпрыгнул из машины. Катаев. — Едва только Никита выехал в ворота и завернул лошадь к крыльцу, как и Василий Андреич вышел из сеней. Л. Толстой. — Едва лишь Макар стал подходить к коню, как тот норовисто махнул головой. Шолохов.*

Только что — *как* (редко): *Только что успели они оба вернуться в штабной подвал, как немцы начали перед атакой артиллерийскую и минометную подготовку. Симонов.*³⁰

А. М. Пешковский³¹ и вслед за ним другие русские ученые видят в таких конструкциях „взаимное подчинение“. С чисто синхронической точки зрения с этим можно было бы согласиться. Надо, однако, помнить, что *как* здесь не имеет функцию настоящего союза, а скорее частицы, выражающей внезапное наступление второго действия. Его нельзя отрывать от *как* в сложных предложениях следующих типов: *Однако не успели мы пройти сто шагов, как оба солдата догнали нас. Л. Толстой. (Ale neušli jsme ani sto kroků, a jíž... // Než — jíž) — Инженеры не прошли и километра, как разразился неистовый снежный буран. Ажаев. (Inženýři neušli ani kilometr, když se zvedla obrovská bouře // Než — zvedla se) — Не прошло пяти минут, как со всех сторон затрешили и гадымились костры. Л. Толстой. (Než uplynulo pět minut, zapraskaly na všechn stranách hraniče... // Neuplynulo — a jíž) — Еще Герасин не договорил, как мрачно начал желтый и длинный Федор Мельничный. Л. Толстой. (Ještě nedomluvil, a už spustil...) — Стоило ей выйти в коридор, как Ланговой следовал за ней, как тень. Фадеев. (Jen vystoupila do chodby, jíž ji byl Langovoj v patách...).*

²⁹ Объяснение такого употребления сочинительных союзов дает Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice 3*, 44—47.

³⁰ Очень редко встречается *как* только — *как*: *Как только стало светать, как к кустам близко подъехал сотенный командир милиции и закричал... Л. Толстой.*

³¹ См. его *Русский синтаксис* 534—335.

Подобные сложные предложения существовали и в древнечешском языке; русскому *как* в них соответствовало *až*, которое по своему происхождению междометная частица (*a + že*);³²ср.: *Liška to řeči netaže, až ji čbán k sobě přitaže. Hradecký rkp.* — *Daleko nejediechu, až přijede lidu mnoho. Kkp. Baworowského.*

Кроме того, до середины XIX в. параллельно с *как* было в употреблении *и*,³³ напр.: *Лить только Анджело вступил во управление, И все тотчас другим порядком потекло. Пушкин.* — *Лишь только я тебя увидел — И тайно вдруг вознесавидел Бессмертие и власть мою. Лермонтов.*

2. Очень часто встречаются в главном предложении указательные местоимения, наречия или целые выражения, отсылающие на придаточное предложение. Они образуют с подчинительными союзами, подобно как указательные местоимения с относительными, относительные пары. Их применение не ограничивается положением придаточного предложения, но чаще всего они ставятся при его постпозиции в конце главного предложения. Напр.: *Она не скрывала того, что Василий ей нравится. Боровиков.*³⁴ — *Только тогда подняла трепещущий, почти умоляющий взгляд на пришедшего человека, когда тот остановился рядом с ней. Тургенев.* — *Насилие, как видите, еще потому гнусно, что оно разворачивает даже посторонних и равнодушных зрителей его. Горький.* — *Было так темно, что Варя с трудом различала дорогу. Фадеев.* — *Млечный путь вырисовывается так ясно, как будто его перед праздником помыли и потерили снегом. Чехов.* — *Все это припоминаем здесь с той целью, чтоб читатель понял нашу мысль вполне. Салтыков-Щедрин.*

Таким образом, они четко отличаются от вышеуказанных частич *то, так*. Их историческое развитие тоже другое. В употреблении таких указательных слов и выражений между чешским и русским языками нет существенной разницы; однако, в русском языке они встречаются чаще (гл. обр. выражения с вторичными предлогами).

5. Сложные и простые союзы.

1. Указательные местоименные слова или выражения, отсылающие на последующее придаточное предложение и стоящие непосредственно перед ним, попадают часто в придаточное предложение вследствие перемещения или утраты паузы, и сливаются с союзом (или с первичным относительным словом) в одно целое — в сложный союз. Но рядом с этим, они могут и не сливаться с простым союзом, входя в строй определяемого предложения (гл. обр. тогда, когда на них логическое ударение). Тем не менее, их можно считать частями сложных союзов. Значит, сложные союзы указанного типа существуют в двух видах — слитном и раздвоенном. (Следует отметить, что их части пишутся всегда раздельно.)

В русском языке таких союзов гораздо больше, чем в чешском, и возникают все новые. Это стоит в связи с развитием вторичных предлогов, число которых возрастает. Утратив свое вещественное значение, они принимают

³² Ср. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, 1929, 672—673; *Slovník staročeský II*, Р. 1916, 524—525; Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice 3*, 95 сл. В настоящий союз развилось чешское *až*, как и русское *как*, в других типах сложных предложений.

³³ Ср. Л. Булаховский, *Курс русского литературного языка I*, Киев 1952³, 371.

³⁴ В сложном предложении с придаточным изъяснительным применяется *то* (подобно как в чешском языке), как правило, в том случае, когда придаточное предложение выполняет функцию косвенного дополнения.

в сочетании с указательными местоимениями функцию соотносительно-указательных выражений и легко сливаются с простыми союзами, удовлетворяя стремление к более точному и однозначному выражению смыслового отношения частей сложного предложения.

Сложные союзы возникают на основе простых союзов или союзных слов *как*, *что*, *чтобы*, *пока*, *чем* и *нежели*. В качестве указательной составной части выступают: указательное местоимение *тот* в разных падежах с предлогами (часто с вторичными предлогами, как *свиду*, *в силу*, *следствие*, *по мере*, *благодаря*, *несмотря на*, *невзирая на*, *в связи с*, *вместо*; старые сочетания с первичными предлогами слились в наречные образования — *оттого*, *потому*, *затем*) или в сочетании с существительными широкого значения (*время*, *пора*, *цель*, *случай*), указательное наречие *так* и, наконец, сравнительная степень наречия (*раньше*, *прежде*; ср. и *тем более*).

Союзы *прежде чем*, *раньше чем*, *прежде нежели*, *раньше нежели* представляют группу наиболее древнюю и непродуктивную; они находят — по значению и образованию — прямое соответствие в чешском *dříve než (nežli)* и арх. *prvě než (nežli)*.

На основе союза *что* (*že*) развились сложные союзы причинные *потому что*, *оттого что*, *затем что*, *свиду того что*, *следствие того что*, *в силу того что*, *благодаря тому что*, *тем более что* (ср. чеш. *protože*), следственный *так что* (= чеш. *takže*),³⁵ уступительные *несмотря на то что*, *невзирая на то что* (ср. чеш. *přestože*, *třebaže*) и устарелое *даром что*. Как видно, наиболее продуктивны союзы причинные, выражающие разные оттенки причинной связи, тогда как чешский язык ограничивается единственным союзом этого рода.³⁶ Следственный союз *так что* принадлежит к древнейшим из этой группы, находя прямое соответствие в чеш. *takže*; новые союзы не успели еще окончательно сложиться (см. примечание 35). Группа уступительных союзов непродуктивна; в отличие от соответствующих чешских союзов, русские основаны на вторичных предлогах.

На основе союза *чтобы* (*aby*) развились в настоящие союзы только сочетания *для того чтобы*, *затем чтобы*, *с тем чтобы* (ср. чешское свободное сочетание *proto*, *aby*) и *вместо того чтобы* (= *místo aby*); союзом нельзя еще считать сочетание *с (той) целью*, *чтобы*. Другого происхождения и значения *чтобы* в союзном сочетании *не потому*, *чтобы* (*ne proto*, *že by*).

Многочисленна группа сложных союзов, образованных на основе союза (первоначально относительного наречия) *как*. Она состоит из союзов временных *после того как*, *перед тем как*, *до того как*, *между тем как*, *тогда*

³⁵ Другие сочетания (*до того, что*; *настолько, что*; *до такой степени, что*) выступают всегда раздельно, с указательной частью перед паузой. Ввиду этого их пока нельзя считать сложными союзами.

³⁶ Вследствие этого перевод сложных союзов причинных доставляет иногда затруднения. Надо иметь в виду, что в большинстве случаев нужно употребить *protože* (// *ro-něvadž* и книжное *jelikož*, *ježlo*), так как значение составных частей сложных союзов стирается. Так, напр., союзом *благодаря тому что* можно пользоваться и для выражения неблагоприятной причины; ср. *Благодаря тому, что лето очень жаркое и сухое, понадобилось поливать каждое дерево*. Чехов. В научном и публицистическом стиле появляются, конечно, нередко выражения как *v důsledku toho*, *že*; *vzhledem k tomu*, *že*; *ím spíše*, *že* и т. п.

как, в то время как,³⁷ (ср. чеш. *zatím co, mezičím co*) и единственного союза причинного *так как* (здесь слияние частей настолько крепко, что союз нельзя разделить паузой-запятой). Другое значение имеет *как* в развивающихся сравнительных союзах подобно тому как, так же как, и в сопоставительно-ограничительном по мере того как.

Союз и относительное наречие *пока* образует с указательными выражениями лишь относительно свободные сочетания до тех пор, пока; до поры, пока.

Стремление к образованию сложных союзов отразилось и у союзов *когда* (в то время, когда) и *если* (в случае, если; в том случае, если), но пока не завершилось.³⁸

Из приведенного обзора сложных союзов вытекают два интересных наблюдения: 1° Сложные союзы возникают гл. обр. на основе союзов, которые сами по себе не выражают достаточно ясно определенное отношение или являются устарелыми (причинное *что*, временное *как*). 2° Древнейшие типы непродуктивны (за исключением причинных) — вероятно, вследствие того, что старые сложные союзы были в достаточной мере выразительны; именно эти союзы имеют близкие соответствия в чешском языке (и в других славянских языках), хотя их развитие происходило в течение самостоятельного развития отдельных языков.

2. Кроме того, в русском языке развился еще другой тип сложных союзов, которые возникли в результате слияния союза и наречия, принадлежавшего первоначально к придаточному предложению. Такое образование сложных союзов непродуктивно, и их меньше, чем сложных союзов с указательной составной частью. Сюда принадлежат: Изъяснительный и сравнительный союз *как будто* (наречие *будто* само по себе выполняет тоже функцию союза, так что с чисто синхронической точки зрения здесь налицо сочетание двух союзов), напр.: *Полярное лето промелькнуло, как будто его совсем не было*. Семушкин. (*Jako kdyby*; в чешском языке нет прямого соответствия.)

Временные союзы *как только*, *как скоро* (арх.) (ср. чешск. *jakmile*, древнее *jak brzo*, разг. *hned jak* и т. п.); разные комбинации союзов наречного происхождения *едва*, *чуть*, *лишь*, *только*: *чуть только*, *лишь только*, *едва только*, *едва лишь*, *чуть лишь*; к ним принадлежит и *только что*.³⁹ По аналогии с *как только* можно судить, что первое наречие выполняет роль союза, а другое уточняет и усиливает его значение. Сложному союзу близко и сочетание *как вдруг* (*když tu*).

Условные союзы *как скоро*, *коль скоро* устарели.

3. В состав сложных союзов вошла также частица *бы*, в отличие от чешского *by* неизменяемая. Таким образом возникли производные союзы *чтобы* (*aby, že by*), устар. и народ. *дабы* (*aby*), устар. *кабы* (*kdyby*). В других случаях частица *бы* пишется раздельно: *как бы*, *будто бы*, *как будто бы* (*jako by, jako kdyby // že prý*); если *бы*, *ежели бы* (*kdyby, редко jestliže by*);

³⁷ Последние выступают, как правило, в противительном значении.

³⁸ Об отдельных сложных союзах, их значениях и прочности их состава см. статью: S. Zažá, *Složené spojky a jejich interpunkce*, SJ 5 (1955) 340—359.

³⁹ Этот союз не представляет живое соединение союза *что* с наречием *только* (ср. чеш. *jen co*), так как сочетание *только что* как целое выполняет и роль наречия.

когда бы (*kdyby*); хотя бы (*i kdyby, byť*), устар. добро бы (*kdyby /snad/*); лишь бы, только бы (*jen aby*).

Здесь слияние частей не всюду одинаково: В отдельных случаях оно настолько тесно, что частица бы утратила свое бывшее значение; вследствие этого, в придаточном предложении может появиться изъявительное наклонение (после союзов *как бы, как будто бы, будто бы*), напр.: *Ей снится, будто бы она идет по снеговой поляне.* Пушкин. (*Zdá se jí, že jede // jako by šla...*) Олень держит голову набок, часто трясет ею, как бы старается отделаться от оставшегося рога. Из науч. литературы. (. . . *jako by se snažil.*) В других случаях бы сохраняет свою роль и образует в сочетании с причастием на -л условное наклонение, но оно или вообще не отрывается (при *когда бы*), или очень редко отрывается от союза.⁴⁰ В условных предложениях бы ставится даже тогда, когда в них нет определенной формы глагола — в отрицательных предложениях именных и в предложениях инфинитивных. Ср.: *Если бы Беридзе прислать туда до войны, он и тогда перестроил бы проект на более скорые сроки.* Ажаев. (*Kdyby byli B. poslali...*) *Если бы не женщины и не карты, то я с ума бы, кажется, сошел.* Чехов. (*Nebýt // Kdyby nebylo...*) Все это является ясным свидетельством сплочения бы с союзом в сложный союз.

4. Среди сочинительных союзов развились образования, напоминающие сложные союзы. Ср. гл. обр. сочетания *а то, не то, а не то*, *иначе*; противительные сочетания на основе союзов *а* (*а между тем, а ведь, а все-таки, а все же, а уже, а еще*) и *но* (*но все же, но все-таки, но зато*); *однако же, да зато*; градационное *или*, присоединительное *да и, да еще*; разделительное *то ли* (всегда как двойной союз); результативные сочетания *вроде и поэтому, и потому, а потому*; ср. и пояснительное *то-есть*.

5. У многих союзов ощущение их сложности утратилось, а именно тогда, если дело идет об образованиях единичных, непродуктивных, части которых, как правило, не выступают больше в функции союзов или совсем исчезли. Так, напр., устар. и област. союз *покамест < по ка места;* ср.: *А до тех мест, покаместа они с московскими стрельцами не виделись, от них, казаков, непослушанья никакого не было.* Материалы для истории возмущения Ст. Разина, Москва 1857.⁴¹ *Если < есть ли* (3-е лицо ед. ч. глагола + вопросительная частица *ли*; ср. чешское *jestli, jestliže*), напр.: *Есть ли оне обрастут телом, опять ино („то“) им вина отдается.* Сказание о Магмете-салтане Ивана Пересветова, серед. 16-го в.⁴² *Ежели объясняется как возникшее из е (= есть) + частица же + ли;*⁴³ однако, более вероятным является его происхождение из *еже + ли* (ср. *оже ли, аче ли, аще ли*). Причинное *ибо* возникло из *и + бо*.

Сочинительные союзы *или, либо* также по происхождению сложные

⁴⁰ См. акад. Грамматика русского языка II/2, 329.

⁴¹ Ср. Л. Булаховский, Курс русского литературного языка II, Исторический комментарий, Киев 1953*, 351.

⁴² Там же, стр. 341—342. Подробное исследование о развитии союза *если* см. в статье В. А. Плотниковой, К вопросу об образовании союза *если* в русском языке, Труды Института языкоznания V, М. 1954, 224—264. О чешском *jestliže* см. Fr. Trávníček, Hist. myšlenice 3, 76 сл.

⁴³ Л. Булаховский, указанное с.ч. 343—344. Так и Бернекер. Из *еже + ли* объясняет этот союз еще Козловский (AslPh 12 [1890] 113).

(и + ли, ли + бо). Ср. и союзы *тоже*, *также*, в которых вторым компонентом является частица *же*.

6. В отличие от сложных союзов другие союзы (в том числе и такие, сложность которых больше не ощущается) называются простыми.

6. Союзы первообразные и производные.

Мы видели, что многие союзы возникли путем слияния простых союзов с местоименными указательными наречиями и выражениями, или с другими наречиями. С другой стороны, гл. обр. среди союзов сочинительных, возникли сочетания двух союзных слов или союза со словом усиливальным, частицей и т. под. У многих союзов утратилось ощущение их сложности и они производят впечатление простых. Но с точки зрения их происхождения они все же союзы производные.

Однако даже среди союзов исконно простых, которые никак нельзя считать сложными, имеется большинство таких, которые возникли в течение исторического развития из слов, выполнявших первоначально роль других частей речи — следовательно, они тоже производные. Так напр.:

К относительным словам (местоимениям и наречиям) восходят наиболее употребительные подчинительные союзы *что* (из первоначально вопросительного, затем и относительного местоимения *čto*), *чём* (творительный падеж того же местоимения), *как* (местоименное наречие вопросительного происхождения *како*; в течение исторического развития оно сменило указательно-относительное *jako*), *когда* (из временного вопросительного наречия *когда*, сменившего и более древнее указательно-относительное *jegda*); предложное *пока* (*по + ка*, ср. местоимение *кой*; подобные наречные образования встречаются в чешском *pokud*, *dokud*), област. *коли* (из старого местоименного наречия с функцией первоначально вопросительной), предложное *доколе*.⁴⁴

В развитии чешского сложного предложения слова местоименного происхождения сыграли также очень значительную роль, но все-таки менее важную, чем в русском языке. Так напр. рус. *что* соответствует *že*, которое можно только отчасти вывести из частицы указательно-относительного происхождения *ježe.⁴⁵ Роль временных союзов *když*, *dokud*, *jak* по сравнению с их рус. соответствиями *когда*, *пока* значительно ограничена применением союзов *až*, *než* (они совсем другого происхождения). Русскому *чем* соответствует *než* в значении временном (*прежде чем* — *dříve než*) и сравнительном. Союз *ко* (*zatím co*, *mezikm* *co*) соответствует рус. сложным союзам с *как*, *kdykoliv* — *когда или как*.⁴⁶ Только употребление союзов *jak*, *jako* (*by*) в сравнительном значении чаще, чем русского *как* (наряду с ним употребляется *словно, будто*), и *jakkoli* не находит среди русских уступительных союзов прямого соответствия. Роль чеш. *kdyby* тоже важнее, чем русского област. *кабы*. Существенная разница между обоими языками также в том, что в чешском сохранились в известной мере союзы с древней основой *jo- (*jelikož*, *ježto*, *poněvadž*; ср. и относительное *jenž*), к которым можно отнести и *jak*, *jako*, между тем как в русском они были совершенно вытеснены образованиями от местоименных основ вопросительных.

⁴⁴ Надо добавить, что процесс возникновения славянского сложного предложения далеко не исследован. Как показывают новейшие исследования, многие союзы местоименного происхождения не возникли прямо из относительных слов, как обычно предполагалось, а из междометных частиц действического значения, развившихся из форм имен. п. ед. ч. сред. рода. Опираясь на открытия И. Зубатого, для объяснения возникновения чешского предложения эту теорию широко использовал Фр. Травничек. Ср. его *Hist. mluvnice 3*, гл. обр. § 43, 44, 60, 66, 82—83, 96.

⁴⁵ Ср. Fr. Trávníček, ук. соч. 56—57.

⁴⁶ Ср. J. Bauer, *Časové souřeďí v ruštině a v češtině*, SJ 5 (1955) 321—339.

Ограничительные наречия *едва*, *лишь*, *чуть*, *только* превратились в временные союзы. Тому же развитию подверглись в чешском языке *sotva*, *jen* и устар. *jedva*, *ledva*. Наречия (сами по себе производные) *словно*, *точно* выполняют роль сравнительных и изъяснительных союзов. В чешском языке они не находят себе соответствия.

Благодаря своей адвербиальной функции, в подчинительные союзы превратились бывшие формы существительных *раз*, *даром*.

Отрицательная частица *не* лежит в основе союза *нежели*; его чешский эквивалент *než* (*nežli*) занимает в системе чешского языка гораздо более важное место.

Вопросительная частица *ли* в несложенном виде выступает только в роли разделительного союза (повторного *ли* — *ли*, или чаще как часть двойного *ли* — *или*), но она вошла в состав условного союза *если* (= чеш. *jestliže*; в чешском языке, однако, эту роль выполняет также простое *-li*).⁴⁷

На основе союза-частицы *да* возникло устар. *дабы* (ср. *aby*).

Застывшие формы глаголов превратились в союзы *если* (*есть ли*), *пусть*, *пускай* (повелительная форма), *будь*, *будто* (повелит. форма *будь* + *то*). Ср. чешское *jestli*, *jestliže* (< *jest+li*), *ivid* того же происхождения. *Nechť*, соответствующее по своему происхождению русскому *пусты*, не развилось в настоящий союз.

В общем можно сказать, что в образовании русских подчинительных союзов союзы, возникшие из частиц не местоименного происхождения, сыграли в сравнении с чешскими менее важную роль (ср. кроме *że* гл. обр. *až*, *než*, *ač*).

Сочинительные союзы (постольку, поскольку они производные) возникли на основе частиц: *то* и *же* из дейктических частиц, *ни* из отрицания, *ли* из вопросительной частицы.⁴⁸ В союзе *однако* хорошо заметна основа **jedyn-*.

Таким образом, в числе первообразных, непроизводных союзов остались только следующие: *а*, *и*, *но*, *да*, *бо* (последнее только как составная часть производных союзов). Однако *да* выполняет до сих пор очень часто функцию частицы — и оно, несомненно, является частицей также по своему происхождению. Союзам *и*, *а* тоже не чуждо подобное употребление и их союзное значение (как и при *но*) не исконное. Все же союзная функция у них преобладает на протяжении всего исторического развития не только в русском, но и во всех славянских языках; ввиду этого их можно называть, хотя и условно, союзами первообразными. Это относится и к *но*, *бо*.

7. Превратившись в союзы, значительная часть относительных слов, частиц и наречий не утратила свое первоначальное значение, или у них возникли еще другие значения. Таким образом получилось значительное

⁴⁷ Русское *ли* может также выступать в значении условного союза, но очень редко. Ср.: *Придут ли коровы с поля, старик первый позаботится, чтобы их напоил; увидит ли из окна, что дворняжка преследует курицу, тотчас примет строгие меры. Гончаров.*

⁴⁸ Вопросительное и разделительное значение частицы *ли* не исконное. И. Зубаты показал (*Studie a články I*. 2, Р. 1949, 52 сл.), что славянское *ли* являлось первоначально частицей без ясно определенного значения, выражавшей настроение говорящего (*náladová částice*).

количество омонимов, выступающих в роли двух или даже трех частей речи. Вот несколько примеров:

То выполняет функцию частицы: *Где то он сейчас? Kdepak právě je?* — Кто-то постучал в дверь. *Kdosi zaklepal na dveře.* Кроме того, то является и формой им. вин. падежа ед. ч. сред. рода указательного местоимения *тот*.

Ли служит вопросительной частицей: *Придет ли он вовремя? Zdalipak přijde včas?*

Точно употребляется в значении наречия меры и образа действия: *Это точно такой чемодан. To je právě takový kufr.* — Я передаю все точно. *Vyřizují všechno přesně.*

Еда, лишь, чуть, только — наречия меры: *Он едва дошел. Stěží došel.* — Он едва не утонул. *Taktač že se neuporil.* — Одного лишь нет. *Jen jeden schází.* — Это только начало. *To je terpve začátek.* — Это стоит только рубль. *Stojí to jen rubl.* — Мы нашли его чуть живым. *Našli jsme ho solva živého.*

Хоть, пусть применяются также в роли частиц: *Приходи хоть один раз! Přijď ašpoň jednou!* — Пусть идет! *Aťsi jdě!*

Пока имеет значение наречия времени и относительного наречия: *Пока ничего неизвестно. Dosud není nic známo.* — За пятнадцать дней, пока его здесь не было, увлечение выросло в наставшее чувство, какого она еще не ведала. Ажаев. *Za patnáct dní, co tu nebyl, vyrostla náklonnost ve skutečný cit ...*

Что, когда, как выступают в роли вопросительных и относительных местоимений (наречий): *Что случилось? Co se stalo?* — Что посещаешь, то и пожнешь. Пословица. (*Co zaseješ, to shlidíš.*) — Что Ноздрев лгун отъявленный, это известно всем. Гоголь. *Že je Nzdrev zjevný lhář, to je všechno známo.* Союз что отличается от местоимения тем, что он безударный, вследствие чего о- произносится с редукцией.⁴⁹ — Чем это объясняется? *Cím se to vysvětluje? // Jak ... — Когда ты придешь? Kdy přijdeš?* — Он вернулся как раз в тот момент, когда его никто не ожидал. *Vrátil se právě v okamžiku, kdy ho nikdo nečekal.* — Как вы это можете утверждать? *Jak to můžete tvrdit?*

А, и, да в роли частиц: *Пойдем гулять, а? Přijdem na procházku, ano?* — Так оно и случилось. *Tak se to také stalo.* — И, бабушка, затеяла пустое. Пушкин. *Ale, babičko, co to máš za nápad?* — Согласны вы? Да. *Souhlasíte? Ano.* — Да действует дружба народов! *Ať žije družba národů!*

Союзное употребление указанных слов можно определить по их синтаксической функции: союз соединяет слова или предложения и выражает их отношение (в отличие от частиц), причем он не является членом предложения (в отличие от вопросительных и относительных местоимений и наречий).

В чешском языке встречаются подобные случаи омонимии, но есть и важные различия. Так, омонимия относительного или вопросительного со с союзом со имеет сравнительно ограниченное значение в системе языка, потому что со выступает только в функции союза временного, да и здесь сочетается, как правило, с выражениями *začít, teď užít.* (Русскому союзу что соответствует že.) В отличие от вопросительного и относительного *kdy* к союзу приступило -ž: *když. Dokud, pokud* не имеют функции временного наречия, как это наблюдается у русского *пока*. Союзы *sotva, jedva* нередко принимают, в отличие от наречий, -že (*sotvaže, jedvaže*). С другой стороны, в чешском языке есть другие случаи омонимии, напр. у союзов *ale, až, ať, že*, не находящих в русском языке прямого соответствия. Кроме того, *až* и *že* многозначны и в качестве союзов. Поэтому при обратном переводе на русский язык нужно тщательно подбирать эквиваленты. Из множества возможных случаев разнообразного перевода ср., в виде иллюстраций, следующие:

Přišel, ale brzy odešel. On пришел, но скоро ушел. (Союз противительный.) — *Ten ale zestárl!* Ну и постарел же он! — *To je ale lyžař!* Вон так лыжник! (Частица, выражающая изумление или иронию.) — *Tela o tom věděla také.* — *Ale?* Негда. Тогда тоже знала об этом. — *Неужели?* (Вопросительная частица, выражающая сюрприз или недоумение.) *Přijdu až zítra.* Я приду только завтра. (Наречие.) — *Až večer přijdu domů, budu čist.* Когда я вечером приду домой, то буду чистить. — *Malka čekala, až dítě usne.* Мать ждала,

⁴⁹ Чтобы избежнуть недоразумения, относительное что пишется иногда с ударением: *чтб.*

пока ребенок (не) заснул. (Два основных значения *až* как союза временного.) — *Lekl se, až zesinal.* Он испугался до того, что даже посинел. (Союз следствия.)
Přijď včas, ať tě nečekají! Приходи вовремя, чтобы тебя не ждали. (Союз цели.) — *Ať děláš cokoli, mne neperresvědčíš.* Что бы ты ни делал, меня не убедишь. (В сочетании с местоимением на -koli выражает уступку.) — *Ať přijde zítřa!* Пусть он придет завтра! (Повелительная частица.) — *Ať žije První máj!* Да здравствует Первое мая! (Частица, выражающая желание.) — *Ať se propadnu!* Провалиться мне на этом месте!
Řekl, že nepřijde. Он сказал, что он не придет. (Союз изъяснительный.) — *Přijdete, že?* Вы придете, правда? (Частица, придающая вопросу эмоциональный оттенок.) — *Že upadneš!* Смотри, упадешь! // Смотри, не упади! — *Že už jedeš!* Наконец-то пришел! (Частица.)

STAROČESKÁ SPOJKA *než, nežli*

(SBO RNIK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1969, A 17, 45—50)

0. Staročeské *než* mělo nejčastěji funkci spojky srovnávací, řidčeji omezovací (resp. výjimkové) a odporovací; už v stč. období se stalo i spojkou časovou. Ve všech těchto funkcích se zachovalo dodnes. Zdálo by se tedy, že jeho historický vývoj není zajímavý — ale přesto je tu právě v období stč. několik pozoruhodných jevů.

Běžná podoba této spojky byla *než*; předpokládaná plná forma *neže* není již v stč. obvyklá. Rozšířená podoba *nežli* je mnohem řidší, je však dobře doložena zejména ve funkci spojky srovnávací a časové, kde není od prostého *než* nijak významově odlišena. Jen výjimečně najdeme *nežli* ve funkci spojky odporovací a omezovací nebo výjimkové; bylo by proto možno o jistém náznaku významového rozlišení mezi *než* (jako podobou zcela neutrální a bezpříznakovou) a *nežli* mluvit.

Spojka *neže*, *neželi* patří k starým spojovacím prostředkům; o tom svědčí její doložení v památkách stsl., strus. a stč. V. Vondrák ji proto pokládá za prostředek už praslovanský (*Vergl. slav. Gram. II²*, Göttingen 1928, 330). Na druhé straně jsou tu však závažné důvody, které nám brání považovat ji za obecně rozšířený a ustálený prostředek psl.: (1) v některých slovanských jazycích existují útvary sice paralelní, ale složené z jiných komponentů: stsl. *negъli, nekъli* // *neže, neželi*, sch. *nego, nego li*, pol. *niz, nižli*; také v strušt. bylo vedle *neželi* i *niže, niželi*;¹ (2) v starých památkách českých, ruských i jiných najdeme ještě jasné stopy toho, že konstrukce se spojkou *neže/li* nebyly zcela ustáleny, že si v nich *neže* zachovávalo ještě zbytky svého pravtoního významu nespojkového. Zdá se tedy, že vývoj, jehož počátky jsou jistě už praslovanské, byl dovršen až v jednotlivých slovanských jazycích; přitom se projevila pravděpodobná nářeční diferenciace praslovanštiny a z části šlo o vývoj jen paralelní. Za nejstarší můžeme považovat *neže* srovnávací, ale i jeho vznik lze dobře vyložit na materiále z jednotlivých slovanských jazyků, zejm. ze staré češtiny.

1. Srovnávací *než* vzniklo, jak přesvědčivě vyložil již J. Gebauer (*Historiulvnice česká IV*, P. 1929, 207—208), z negace *ne* a z enklitické partikuly *-že*. Věty typu *lepí mohutý sedlák než vládyka chudý* (Štítklem 97a) měly původně tento smysl „lepší je zámožný sedlák, ne (nikoli) chudý vládyka“. Podporou tohoto výkladu jsou doklady s pouhým *ne* ve významu „než“: *bóh najlépe to vie, že, ne bych v také příslovie jáz hi mój ľud byl upadna, kak jest smrt velmi nesnadna, však radějí v ňu upadnu* AlxBM 128; *radějí uzřu smrt všeho rodu svého, nepotupi ani zab' u jazyka svého* DalC 112a × *než potupu a hanbu jazyka příbuzného* DalL 63.60.²

¹ Srov. A. N. Stecenko, *Složnopodčinenoje predloženije v russkom jazyke XIV—XVI vv.*, Tomsk 1960, 207.

² Podobné doklady s *a ne*, *a ni* jsou i v staré ruštině: *lučše chleb s vodoju, a ne pirog s bedoju; lučše sem'ju („sedmkrát“) goreti, a ni odnova b vdoveti* (L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku*, M. 1958^s, 378).

Jak upozornil J. Gebauer, svědčí o přežívání záporné platnosti *než* užití spojky *ani*, *ni* místo *i* ve srovnávacím obratu: (*modlitba*) má věcšie dôstojenstvie než pôst ani almužna AlbRájA 57b; nesmierné ty mäš vice vériu tomu slovu Pána Ježíše nežli andélom, ani mrtvým, by z mrtvých vstali, ani lidem, ani dáblom z pekla horúcieho RokPost 33b—34a. Cítíme ji i v jiných dokladech, např. a k tomu jest velmi užitečno každému sluzé božiemu samému přebývati od hluku lidského podál, a než s častými příchozími hostinnú práci mieti a své práce i modlitby opustiti OtcB 5b (a než = „a nikoli“); ale ktož nebá na přátely jako i na nepřátely, jiný to chval, než já! ŠtitMus 96b.

Pro původní souřadnou povahu spojení svědčí však ještě jedna okolnost: užití indikativu budoucího času při srovnání s nereálným dějem, např. *kak jest smrt velmi nesnadna*, však raděj v ňu upadnu, nežli sě tak svých ukradnu AlxBM 132; <l>epí sám jest umra za ny, než ta ztráta padne na ny AlxH 400 (pod. AlxV 2365); protož než sě jich otvinu, lepí sem, ž' ot nich pohynu AlxBM 135;³ lépe nám jest sě nynie obrániti, než ny budú potom náš děti haněti DalL 57.42. Dnes bychom tu užili všude kondicionálu: než bych tajně utekl, než aby padla, než aby nás haněly atp. Budoucí indikativ je zde však plně na místě, položíme-li místo než pouhou negaci: *raději zemru, neuteku svým; lépe jest se nyní brániti, nebudou nás potom naše děti haněti*, atp. Kondicionál byl v stč. řídký; kladl se zejména ve větách, které by samy o sobě byly citově zabarveny: než bych to chtěl učiniti, *raději chci zabit býti* DalL 92.66 (jako samostatná věta by mohla srovnávací věta znít: *to bych nechtěl učinit!*). Řídké jsou i věty s než když apod., např. *neb všeliká sprostná slova, tat mají býti králova jistější, než když* <přisahá> kupec NRada 531.

Připojení částice *li* ke spojce nevnášelo do konstrukce nový významový prvek; je to obdobný případ jako při *nebo* // *neboli* apod.

Kdyby bylo užiti *li* po komparativu ve význa mu „než“, doložené sporadicky x staroslověnštině, odrazem domácího slovanského úzu,⁴ bylo by jeho rozšíření ve srovnávacích obratech a větách jako zesílení vznikající spojky *neže* velmi dobře pochopitelně — k podobné kumulaci partikulí docházelo při vzniku spojek častěji. Je však možné (a podle mého soudu pravděpodobné), že se v stsl. dostalo *li* do této funkce jako ekvivalent řec. ň, s nímž korespondovalo běžně ve významu vylučovacím. S takovým „funkčním obohacením“ domácího prostředku, který se stal běžným překl adovým ekvivalentem prostředku řeckého, setkáváme se v stsl. častěji.

2. Časové než, nežli není v nejstarších památkách dosvědčeno — je v nich pouze než po komparativu dřeve nebo po souznačném adverbiu prvé: pojme ovšem mnoho strasti dřieve, než doby té vlasti AlxM 65; prvé než jě mohl přemoci..., množstvo ludi život skona AlxM 72; ó svatý Prokope, pomoz mi, ať té uzří dřiev, nežli budeš v zemi Hrad 22b. Stejná je situace v souvěti s než — až. Nejstarší doklady nejsou průkazné: než sě vytírhne ŽaltGlos 128.6 (119a11)⁵ nepřekládá asi lat. *priusquam* celé (ŽaltKlem zde má dřeve než vynde, až zahyne, ŽaltWittb

³ R. Trautmann (*Die altschechische Alexandreis*, Heidelberg 1916, 94) scudí, že v těchto dokladech „ist auch die Auffassung als Konj. „ehe“ möglich“. To je však vyloučeno: jednak tomu odporuje celý smysl souvěti, jednak — jak ukážeme dále — nemělo v době vzniku Alexandreidy samotné než ještě časový význam.

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II²*, 329—330; *Slavník jazyka staroslověnského*, seš. 16, P. 1967, 119.

⁵ Viz A. Patera, *Stč. glossy v latinském žaltáři musejním XIII. stcl.*, ČCM 53 (1879) 524 — O souvěti s než — až viz J. Bauer, *Vývoj* ... 228.

dřiev než sě vytirkne, zsechlo jest; samotné časové než není v těchto žaltářích doloženo; v dokladu *než to bude, дажmy sě zbít DalC 139a* (pod. DalL 83.34) jde asi o elipsu komparativu *radějše* (srov. DalP 35b: *dřeve než tomu dáme býti, radějše sě dámy zbít*); proti *než* v DalL 79.27 (*pak tehy, než na nepřáty vyjediechu, až svů zemi drahně zhubeiechu*) je v starším rukopise DalC 134a *dřeve než*. Nejstarší bezpečné doklady s pouhým *než* jsou až z 2. pol. XIV. stol., např. za *zádnéhot nepójdu muže, než jej ohledaji LegKat 347* (ale i zde proniká odstín výjimkový — „*leda když*“). To je jasným svědeckým, že časový význam spojky *než/li* je sekundární: původně šlo o srovnávací *než/li* ve spojení s komparativem *dřeve* nebo adv. *prvé*, které vyjadřovaly časový vztah svým lexikálním významem, a teprve časem se začalo samo *než/li* chápat jako výrazový prostředek časového vztahu. Podobný vývoj probíhal i v jiných slovanských jazycích.⁶

Proto nemůžeme přijmout výklad Fr. Trávníčka, který myslí na vznik časového *než* z negace *ne* a z obsahové spojky *že*: souvětí typu *než ho dojela, až jí na cestě poselství ozámeno* (Veleslavín) vykládá z původního znění: *ne, že ho dojela, až . . . s významem „není tomu tak, že ho dojela, a hle, bylo jí na cestě ozámeno poselství“*. (Viz *Hist. mluvnice česká III — Skladba*, F. 1957, 97.) Z tohoto východiska vyvozuje Trávníček další vývoj českého *než*: „*Další vývoj byl ten, že ne ztratilo větnou platnost, že platnost obsahové spojky, obě slova splynula v než, než, které nabylo úkonus časové spojky. V tomto novém úkonu se přidávalo příslovce *dříve* nebo *prvé*, vyjadřující srovnávací povahu spojky než, to, že uvozuje větu, jejíž děj nastane dříve než děj vyslovený ve větě druhé . . . V některých takových případech stalo se než členskou spojkou srovnávací, např. *jssem starší než ty*.“ (Tamt. 97—98.)*

Výklad sám o sobě by byl pravděpodobný, ale odporuje mu doložený stav v stř. památkách, který jejasně svědí o sekundárnosti časového *než* a primárnosti *než* srovnávacího. Je přiznačné, že jako příklad pro objasnění geneze spojky tak staré zvolil Trávníček doklad až z 2. pol. XVI. stol.⁷

Pozdní je užití spojky *než* v časových větách odpovídajících na otázku *jak dlouho?* (*než* = „*dokud ne*“), např. *zůstanu zde, než to dokončíš*. V stř. najdeme sice tu a tam doklady, v nichž bychom mohli *než* v tomto smyslu interpretovat, ale bližší analýza ukáže, že jde o význam „*dříve než*“ nebo jiný významový odstín. (Srov. J. Bauer, *Vývoj čes. souvětí*, P. 1960, 231.)

3. Odporovací *než* nemáme také z nejstarších památek doloženo; objevuje se teprve v 2. pol. XIV. stol. a dosti se pak šíří. Nejčastěji připojuje větu

⁶ Tak vykládá vznik časového významu čes. *než*, pol. *níž* a luž. *nježli* již T. Maretic, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad JAZU 89 (1888) 80—81. Pro polštinu zjišťuje K. Nitsch (*Póki i nim*, Studia z historii polskiego słownictwa, Kraków 1948, 42n.), že východiskem časové funkce spojky *níže*, *nízli* je její užití srovnávací a že starší jsou konstrukce s komparativem *drzewiej níże*, *pierwiej nízli* apod. Ruština znala jen *prežde neželi*, *tedy neželi* po komparativu (srov. E. I. Korotajjeva, *Vremennoe složnopodčinennoe predloženie*, Vestnik Leningrad. gos. univ. 1953, 6, 81).

Pozdní doložení samotného *než* a jeho vznik z *dříve* a *než* zjišťuje pro stř. též L. I. Rojzenzon, *Iz istoričeskogo sintaksisa češskogo jazyka*, Trudy Uzbekskogo gos. univ. 92, Samarkand 1958, 150—155.

⁷ V *Neslovesných větách v češtině* (II, Brno 1931, 57) přijímal naproti tomu Trávníček výklad Gebauerův o vzniku *než* ve srovnávacích obrazech z negace *ne* (s větnou platností) a z enklitickeho *-že*, *-ž* (tedy z částice, nikoli z obsahové spojky). Tento výklad je ne-pochybne správnější. Samostatně vykládá Trávníček vznik odporovacího *než* „*nýbrž*“, a to také z negace s větnou platností a z partikule *ž/el*, která snad mohla mít v době vzniku spojky *než* ještě deiktický význam „*hle*“ (ibid. 59). Na spojku *že* zde nemyslí. — Také sch. *nego* dosvědčuje, že tu jde o částici a nikoli spojku: byla to stará částice ve dvou podobách různě rozšířených na slovanském teritoriu — *že* < **ge* // *go*.

nebo výraz vyjadřující, co platí místo něčeho popřeného (= nč. „nýbrž“), např. *nepláče pro blud ni lest, než pro milost a pro bolest* Hrad 44b; *ti světí starci... nic za úsilé nemějtechu, než vši svú mocí až do skončenie po dobrých skutiech stáchu* OtcB 2a. Ještě později se šíří do jiných odstínů odpovacího vztahu, zejm. omezovacího (uvádí větu nebo výraz omezující platnost něčeho, ve smyslu nč. „jenže“), např. *přišel Ježíš od Galilee do Jordána k Janovi, aby křšcen byl od něho, než Jan brániše sě* EvOl 214b Mt 3.14 × ale EvZimn (lat. autem); z *Egypta až do Jeruzalema myta sú malá, než častá* CestKabK 36a. V nejstarších památkách jsou nanejvýš případy přechodné mezi vztahem výjimkovým a odpovacím, např. *našeho myšlenie diábel věděti nemôž, než skrzé zjēvenie znamenie muož sě vtípiti* Mat 25a.

Lze tedy soudit, že i odpovací *než* vzniklo z negace *ne* (asi paralelním vývojem s *než* srovnávacím, ovšem v jiném kontextu), dodatečně znova popírající obsah předchozí věty: „*nepláče pro blud ani lest — ne, pro milost a bolest [pláče]*“. (Srov. výklad Trávníčkův, *Neslovesné věty v češtině* II, 59.)

Je otázka, zdali nedostatek dokladů v nejstarších památkách svědčí o pozdějším původu odpovacího *než*, anebo jen o jeho pozdějším rozšíření ve spisovném jazyce. Jeho genezi, jak jsme ji naznačili, je totiž nutno klást do jazyka mluveného, kde byly asi podobné konstrukce s dodatečným popřením předcházející věty dosti časté, aby se mohly ustálit a gramatikalizovat. Do spisovného jazyka se nová spojka šířila jen pozvolna, protože to nebyl prostředek nutný k vyplnění nějaké výrazové potřeby — odpovací vztah běžně vyjadřovala plně ustálená a významově ani stylisticky již nezabarvená spojka *ale*.

Přijmeme-li tento předpoklad, mohli bychom souhlasit s výkladem, že několikrát doložené odpovací *než* v csl. památkách české provenience je bohemismus.⁸

Paralelní vývoj k odpovacímu užití po negaci proběhl u sch. *nego*; ve významu „nýbrž“ se stalo běžnou spojkou.⁹

4. Ani omezovací a výjimkové užití *než* nemáme hojněji dosvědčeno z nejstarších textů. Mohu uvést jen jeden doklad z AlxB 270: *tiem zrádným smilstvem, jehož viece nenie poně nikdie než u Babyloně*, ale i zde je v předcházející části věty komparativ *viece*, takže lze *než* vykládat i jako srovnávací. Z pozdějších dokladů srov. např. *ani jiná příhoda jich padenie činila, než že sú nebyli naučeni od starších* OtcB 124a. Později se *než* v tomto významu rychle šíří. Užívá se ho vždy po záporu a nejčastěji po záporných zájmenech a příslovčích *nikdo, nic, nikde, žádný* apod. nebo po *jiný, jinak*. Srov. *a já také smutný od mého mistra, svatého Pavla, neodlúčil sem sě, než v tu dobu, ještě mě zlí lidie od něho odstrčíchu* PasMa 308a.¹⁰ Zde všude má význam výjimkový (vyjadřuje výlučně platný případ, vyňatý z platnosti všeobecného popření), který přechází v omezovací: *nic jiného, nikdo — než = „pouze“, „jenom“*.

⁸ Jako bohemismus vykládá odpovací *neže* v 1. stsl. legendě o sv. Václavu V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik* II², 470—471; nově viz R. Večerka, *Bohemismy v první stsl. legendě Václavské*, Slavia 30 (1961) 417—418. Odporovací *neže* je doloženo též v česko-církevněšlovanské památkce *Besedy na jevangelie papy Grigorija Velikago*.

⁹ Viz T. Maretic, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963³, 537.

¹⁰ Jen ojediněle a v pozdních památkách se *než* objevuje po větě kladné, ale to je zřejmě sekundární. Viz *Vývoj* ... 344.

Vidíme, že i zde je *než* vázáno na předcházející negaci (jako ve spojeních odporovacích) — a vzniklo asi podobným vývojem, ovšem zase v jiném kontextu. Přitom věty s *jiný*, *jinak* apod. tvoří jistý styčný bod s *než* srovnávacím.

5. Zdá se tedy, že u *než* máme příklad trojího směru vývoje původně téhož slova — negace *ne*, který se uskutečnil v různých kontextech. K nim pak přibyl další, čtvrtý význam (časový) přehodnocením *než* srovnávacího.

Vývoj, který začal již v době předhistorické a spadá jistě aspoň zčásti do období praslovanského, neprobíhal stejně rychle: nejdříve došlo zřejmě k ustálení *než* srovnávacího (třebaže se do stř. dochovaly stopy jeho původní před-spojkové povahy), které se rychle rozšířilo i v jazyce spisovném; řidčeji a pravděpodobně později se utvářelo *než* odporovací a omezovací nebo výjimkové. Do literárních památek se dostává až později, snad proto, že si déle podržovalo hovorový ráz. Výjimkové *než* vyplnilo mezeru ve spojovacích prostředcích, proto se pak rychle a obecně rozšířilo;¹¹ naproti tomu odporovací *než* jen rozhojnilo zásobu odporovacích spojek, proto se šířilo pomaleji a nestalo se prostředkem obecně užívaným; zdá se, že od počátku mělo do jisté míry povahu stylisticky zabarveného protějšku k neutrálnímu *ale* (pozorujeme např. zvláštní zálibu v *než* v některých rukopisech též památky, zatímco jiné užívají *ale*). V nové češtině se stalo odporovací *než* archaismem.

Čeština využila spojky *než* ze slovanských jazyků nejvíce; proto je prozkoumání nejstaršího stavu a dalšího vývoje velmi důležité i ze srovnávacího hlediska. A ovšem i naopak: vývoj v jiných slovanských jazycích pomáhá pochopit vývoj český.

ДРЕВНЕЧЕШСКИЙ СОЮЗ *než*, *nežli*

Союз *než* (реже *nežli*) выполняет в древнечешском языке функцию союза сравнительного, противительного, ограничительного и позднее также временного. Он восходит, по всей вероятности, к праславянской эпохе, но некоторые явления указывают на то, что его окончательное оформление и закрепление в роли грамматического слова произошло позже, отчасти только в отдельных славянских языках.

1. Сравнительный союз *než* возник путем слияния отрицательной частицы *ne* и энклитической частицы *ž/e/*; в древнечешском языке сохранились примеры с одним *ne* на месте *než* и следы отрицательного значения *než*, выполнявшего уже функцию союза. Первоначальный парадатактический характер предложений с союзом *než* отражается также в употреблении наклонения глагола-сказуемого.

2. Временное значение союза *než* возникло только в течение исторического развития чешского языка из значения сравнительного в конструкциях, в которых он стоял после сравнительной степени *dřeve* или наречия *pře*, выражавших временное значение благодаря их дейтическому значению. Первые примеры, в которых один союз *než* можно считать выражением временного отношения, восходят к концу XIV в. Объяснение возникновения временного *než* из отрицательной частицы *ne* и изъяснительного союза *že* нельзя считать правильным.

3. Противительный союз *než* встречается в литературных памятниках с 2-ой половины XIV в. (сначала лишь после отрицаемого члена или предложения), однако не исключена возможность, что он жил еще раньше в устной речи; он тоже восходит к отрицательной

¹¹ O vývoji výjimkových a omezovacích vět v stř. viz *Vývoj...* 339n. V nejstarších památkách zjišťujeme náběhy k přeměně příslovce *jedno a kromě* ve spojku; teprve později sem proniká *tež* a *než*.

частице *ne* и энклитической частице *že*, но его образование произошло самостоятельно, без прямой связи со сравнительным *než*.

4. Союз *než*, выражающий ограничение или исключение, встречается в памятниках тоже начиная с 2-ой половины XIV в.; единичные более древние примеры стоят в прямой связи со сравнительным *než*. В дальнейшем развитии чешского языка ограничительное *než* быстро и широко распространилось.

5. Данные древнечешского языка — с учетом развития в других славянских языках — приводят к заключению, что нужно считаться не с моногенезисом, а с полигенезисом союза *než*; он восходит к отрицательной частице *ne* и энклитической частице *že*, но его переход в союз произошел отдельно и в разное время в отдельных его функциях.

PROBLEMATIKA SPOJKOVÝCH HESEL V STAROČESKÉM SLOVNÍKU

(LISTY FILOLOGICKÉ 91 [1968] 415–428)

0. Lexikografické zpracování gramatických slov — a mezi nimi na prvním místě spojek — přináší zcela jinou problematiku než zpracování slov s plným věcným významem.* Teoreticky nejsou dosud tyto otázky uspokojivě propracovány; proto je také zpracování příslušných hesel v různých slovnících nejednotné a má nestejnou úroveň. I v dobrých slovnících zde bývá mnoho závažných chyb a podané informace bývají neúplné nebo nepřesné. Úkol lexikografov je tu neobyčejně obtížný; nemají většinou k dispozici syntaktické zpracování problematiky, které by přihlídalo k systémovým souvislostem; jejich vlastní materiál je při abecedním zpracování hesel izolovaný, a tedy i kusý; při výběrové excerpti bývá neúplný, protože excerptori nedovedou výstižně zachytit všechny způsoby užití daného slova; při úplné excerpti jsou zase zpracovatelé zaváleni u častých mluvnických slov spoustou materiálu, přičemž se v množství stereotypních dokladů snadno ztratí řídké případy speciální, které bývají zvlášť důležité.

Všechny tyto obtíže se ještě mnohonásobně zvětšují při práci na slovníku historickém, kde je nutno zachytit i vývojové změny. Vedle změn výrazných tu někdy jde o nenápadné posuny ve využití jednotlivých prostředků, které však mění jejich poměr k prostředkům funkčně blízkým, a tím i jejich místo v systému. Často se mění i vnější podoba slova: apokopuje se koncová samohláska, připojují se různé zesilovací partikule apod.; rozdíly takto vzniklé se pak mohou využít k funkčnímu rozlišení a z jednoho gramatického slova tak vznikají dvě.

Ideální by bylo, kdyby podkladem ke zpracování každého gramatického hesla mohla být malá syntaktická monografie. Slovníkové heslo ji nemůže nahradit: může závažné jevy zachytit a ilustrovat, ale nemůže je vysvětlovat a popisovat. Proto by často potřebovalo komentář, aby méně zasvěcenému uživateli slovníku vysvětlilo volbu, zařazení a seřazení dokladů i rozdělení hesla.

Lexikografové jsou si většinou vědomi, že nemohou problematiku gramatických slov vždy úplně zvládnout a ve zpracování hesel výstižně vyjádřit. To však neopravňuje hlasy, že gramatika do slovníku nepatří, že slovník nemá povinu zachytit syntaktickou problematiku. Slovník by měl u gramatických slov přinést informaci, která by byla srovnatelná s informací o slovech lexikálních. Mnoho obtíží se překoná, když se na zpracování jednotlivých druhů mluvnických slov někdo z kolektivu specializuje. Tím se dosáhne jednotnosti v jejich zpracování, neuniknou vzájemné souvislosti a systémové vazby mezi prostředky; autor hesel může do problematiky hlouběji proniknout.

Chtěl bych zde formulovat několik poznámek k problematice spojkových hesel v stř. slovníku, jak přede mnou vystaly, když jsem před skoro deseti léty připravoval návrh na jejich zpracování. Obecné úvahy dokládám rozborem problematiky spjaté se spojkou *nebo* a *neda*. Opíram se přitom i o výsledky svého studia vývoje českého souvětí a o zkušenosti získané při spolupráci se *Slovníkem jazyka staroslověnského* a s polskými historickými slovníky (*Słownik polszczyzny XVI wieku* a *Słownik języka J. Ch. Paska*); přihlížím i ke zpracování mluvnických slov v jiných historických slovnících (zejm. v *Slovníku staropolském*), třebaže na tyto práce přímo neodkazuji.

1. Při zpracování spojkových hesel se nemůžeme vyhnout syntaktické problematice. Často se sice říká, že syntax do slovníku nepatří, ale při bližším zamýšlení a při přímé práci na heslech brzy zjistíme, že tato formulace není správná. Slovník jistě nemůže obsahovat syntaktické monografie ani je

* Srov. stručné poznámky L. V. Kopeckého v referátu *O poměru lexika a mluvnice v plánu teoretickém a praktickém*, Lexikografický sborník, Bratislava 1953, 33–34.

nemůže nahradit — ale přitom slovníkové zpracování mluvnických slov musí z důkladné a podrobné syntaktické analýzy vyrůstat. U spojek — a podobně u častic a předložek — musí slovník zachytit jejich syntaktické funkce: ty odpovídají významům ostatních slov.¹

Přitom se ovšem nemusí ve slovníku přímo vykládat to, co s „významem“ spojovacího prostředku přímo nesouvisí. Tak u některých spojek není rozdíl mezi užitím členským (tj. při spojování větných členů v jednoduché větě) a větným (tj. při spojování vět v souvětí), a není proto nutno obojí užití oddělovat (např. u sluč. *a*, odpor. *ale*, vyluč. *nebo*, srovnávacího *jako*, *než* atd.). Jiné spojky jsou však specializovány buď na jednu, nebo na druhou funkci: podřadící spojky jsou většinou jen větné; ze spojek souřadicích se dvojitě slučovací spojky *jak* — *tak* užívají jen ke spojení větných členů, a podobně též spojky *i* (je však možná při spojení dvou nebo více vět vedlejších, které jsou mezi sebou ve vztahu slučovacím: *chodil k nám, když pršelo i když bylo hezky*, apod.). U většiny souřadicích spojek je možné i užití po koncové pauze (teče) k navázání na předchozí větu nebo na celý kontext; vyjadřovaný vztah přitom bývá někdy stejný jako v souvětí (jen někdy méně zřetelný), takže jej není nutno uvádět, ale jindy se spojka blíží částici. U důvodové spojky *nebo* je to důležité z jiné příčiny: je to jedním ze svědectví o její parataktické povaze.

U spojek podřadících není vždy nutno oddělovat případy s antepozicí a s postpozicí vedlejší věty; někdy je to však přece jen důležité (např. u důvodového *nebo*, u přičinného *že* apod.) a v jistých případech může být volný větosled závažným svědectvím o hypotaktické povaze souvětí (srov. např. novočes. *aniž*).² Také poloha spojky ve větě nemusí být v slovníku výslovně připomenuta, třebaže ze syntaktického hlediska není bez významu (srov. např. počátkové a příklonné postavení spojky *však* a jeho změny v historickém vývoji).³ Zpracovatel hesla si má být všech těchto rozdílů dobře vědom a má je vhodně volenými příklady doložit, i když o nich přímo nemluví. Tak dá slovníkové zpracování spojovacího prostředku uživateli, který se o tyto otázky zvlášť zajímá, správnou informaci, aniž přitom zatěžuje ostatní uživatele čistě syntaktickými výklady.

2. Vymezení funkcí mluvnických slov je snad ještě obtížnější než stanovení lexikálních významů ostatních slov. Mnohé spojovací prostředky v průběhu historického vývoje teprve vznikaly oslabením a ztrátou lexikálního významu, takže často nelze bezpečně rozhodnout, máme-li před sebou ještě příslovce nebo už spojku, částici nebo spojku, odkazovací zájmeno nebo relativum atp. Zde je nutná obezřetná analýza, opírající se o poznání celého systému spojovacích prostředků a způsobů spojování větných členů a vět v daném období jazykového vývoje. Formulování funkcí má být opatrné a raději naznačit, že jde o nedovršený proces. Jistě je např. správnější říci o *nali*, že přechází ve spojku odporovací (s významem ‚a zatím‘, *ale*, *avšak*) a že po slovesech vnímání nabývá funkce spojky obsahové („*že*, *jak*“), než

¹ Otázka významů a funkcí mluvnických slov je velice složitá; srov. k tomu mé poznámky ve statí *K otázce významů a funkcí spojek*, Sborník prací fil. fak. Brno 1967, A 15, 27–36. Viz zde 341–350.

² Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951, 720.

³ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 67–70.

označit je přímo za spojku: jistě se ke spojkové funkci vyvíjelo, ale vývoj nebyl dovršen — *nali* záhy zaniklo.⁴ Nebo nebudeme označovat jako odporovací spojku slovo *obak*, *obáč*, přestože někdy k vyjádření odporovacího vztahu sloužilo — všude si zachovává povahu příslovce s významem blízkým nč., „přece“ a ve skutečné spojku nepřešlo.⁵ Naproti tomu v případech, v nichž ke vzniku spojovací funkce skutečně došlo už v době staročeské, je ve slovníku vhodné zařadit do spojovaného hesla i případy přechodné, které ukazují průběh tohoto procesu, popříp. i jeho východisko. Tak např. u spojky *bud* nelze vést hranici mezi případy, kdy je to ještě imperativ spony a kdy už součást dvojitě spojky *bud* — *nebo*;⁶ podobně nedovedeme bezpečně stanovit, kdy má *nechaj*, *nechat* ještě funkci imperativu slovesa *nechat* a kdy už částice nebo spojky, kdy ztratilo *jest-li že* větnou platnost a změnilo se ve spojku *jestliže* apod. Heslo má být stavěno tak, aby celý proces na vhodných příkladech a stručnými výkladovými poznámkami ozřejmilo; budou v něm tedy nutně i příklady, v nichž o skutečné spojku ještě nejde.

Podobné přechody jako mezi nespojkovým a spojkovým užitím jsou často mezi jednotlivými funkcemi spojkovými. Slovník musí provést rozdělení do poměrně jasně vyhraněných „významů“, ale neměl by zastírat, kde jde pouze o stanovení sémantických jader v reálně existujícím kontinuu. Někdy je to třeba přímo říci ve vymezení funkce nebo v poznámkách k dokladům; jindy stačí vhodný výběr dokladů. Rozhodně nesmíme vybrat jen doklady jasné, výrazné, a zanedbat přechodné. To by mohlo úplně skreslit obraz skutečného stavu, jaký v jazyce byl.

Ve slovníku starého jazyka nestačí pouhé vymezení základní funkce spojovacího prostředku (např. že je to spojka odporovací, obsahová, podmínková apod.). Velkou pozornost je nutno věnovat všem významovým odstínum, které byly s užitím prostředku spjaty a omezovaly jej případně na jistá spojení vět nebo větných členů. Jen tak zachytíme drobnější sémantické posuny, které jsou často velmi závažné: význam prostředku stč. se nekryl s nč., třebaže oba slouží k vyjádření téhož základního vztahu. Tak např. dvojitá vylučovací spojka *bud* — *nebo* měla v stč. od svého vzniku až skoro do doby nové význam dnešního *ať* — *nebo* (vylučovací význam s odstímem libovolnostním), a našemu *bud* — *nebo* odpovídalo *nebo* — *nebo*, *anebo* — *anebo*.⁷ Tyto rozdíly je někde nutno přímo vytknout (v přesnějším vymezení vztahu); jinde postačí vhodný výběr nč. ekvivalentu a výrazových příkladů. Nezbytná je přímá poznámka všude tam, kde ke změně významu došlo už v průběhu zachyceného stč. období (t.j. zhruba do r. 1500). Takových případů není málo, neboť XV. stol. bylo obdobím velkých změn v systému českých spojovacích prostředků.

Už z uvedeného vyplývá, že při spojkových heslech je nutná poměrně bohatá dokumentace dokladovým materiélem. Měřítko tu musí býti trochu jiné než u slov s plným věcným významem: nejde jen o doložení „významů“ a „odstínů“, ale také o ilustraci všech závažných syntaktických jevů, spjatých s užitím spojovacích prostředků, i těch, které se přímo nevykládají. K tomu přistupují ještě další závažné momenty.

⁴ Viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 49—53.

⁵ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 54—55.

⁶ Viz tamt. 92—93, 98, 99—101.

⁷ Viz tamt. 98—101.

3. Při užití spojovacích prostředků se setkáváme s jevy, které do jisté míry připomínají frazeologismy a ustálená slovní spojení v oblasti významových slov; je to ovšem analogie jen vnějšíková.⁸

V oblasti souřadicích spojek jde o opakování spojek, o dvojitě spojky a o zesilování, resp. významové zpřesňování spojek připojením částic nebo výrazů příslovečné povahy.

Opakování spojek je dvojího druhu: 1° Ve vícenásobném spojení slučovacím nebo vylučovacím (popříp. též stupňovacím) klade se spojka obvykle až mezi poslední dva členy nebo věty (tím vzniká dojem jisté uzavřenosti, ukončenosti řady), ale je jí možno užít polysyndeticky mezi všemi členy; taková spojení mají povahu postupného přičlenování vět nebo členů. Srov.: *a proto s té veliké milosti na pána boha vzpomí najte a bojte se jeho a nezádejte nic vice než rovné potřebice OtcB 3a × děkuje my tobě..., ež si ráčil ny stvořiti, velmi drazě vykúpiti, nebesa dens otvořiti a svým tělem obdařiti Kunh 21—24; svů ruků musíš sě sám oběsiti, neb svým m ēcem sám sě proklati, nebo na této skále státi, dolov samému skočiti a hlavu sobě slomiti Dall 21.53—54 × vše, což země plodí, což léce, plavá neb chodí LegKa t 1879.*

2° Spojka slučovací nebo vylučovací se o pakuje u všech členů, i u prvého; vztah mezi členy se tím vyjadřuje výrazněji, vytýká se jejich společná platnost nebo jejich rozdílnost, neslučitelnost: *ani na nebi jsi věcší, ani v oplatcě jsi menší, ani na nebi světlejší, ani v oplatcě te mnější Kunh 37—40; nebo té dievky dobudu, neb svého života zbudu DalC 80b.*

Polysyndetické užití je možné u všech slučovacích a vylučovacích spojek — není pro žádnou z nich charakteristické (z dnešního hlediska jde o jev povahy stylistické, v starém jazyce zčásti ještě o do znívání starého navazovacího řazení vět vedle sebe). Stačí proto doložit je příkladem. Naproti tomu opakování u všech členů je možné jen u některých spojek (*i — i, ani — ani, ni — ni, nebo — nebo, anebo — anebo, leč — leč, libo — libo*) a má důsledky pro jejich význam: u spojek slučovacích proniká zároveň platnost vytýkací,⁹ *leč* mělo platnost vylučovací spojky jen při takovém opakování (*leč — leč*) nebo ve spojení s *nebo* (*leč — nebo*), *libo* existovalo v stč. jen jako spojka opakována.¹⁰ U spojky *nebo* zase opakováne užití zaniklo (*nebo — nebo* bylo v době nč. nahrazeno dvojitou spojkou *bud — neb o*). Proto musíme opakováne užití spojky v hesle vždy výslovně vytknout.

Dvojitou spojkou rozumíme spojovací výraz skládající se ze dvou různých částí: první z nich stojí při prvním ze spojených členů nebo v první větě, druhá připojuje druhý člen nebo druhou větu (ve vícenásobných spojeních se pak tato druhá část opakuje). V stč. vznikla dvojitá vylučovací spojka *bud — nebo* a stupňovací spojka *netoliko — ale* (později též *nejen — ale* a nакonec i *nejen — nýbrž; netoliko a nejen* ne ztratilo však zcela svou příslovečnou povahu), v době nč. vylučovací *ale — neb o* a odporovací *sice — ale* (proti ostatním spojkám je však užití *sice* faktultativní). Srov. *neb tak tiem snáze zdržie v<š>elikú práci i tesknost i což je koli potká, budťo chudobu nebo kterúkoli potupu tohoto sveta* StíSáz 35b1; *a pak, když užíme a poznáme plnost a pravdu všie*

⁸ Docházelo ovšem i k frazeologizaci celých výrazů nebo vět se spojkami, např. *chtěj nebo nechtej, jak živ aj.*

⁹ V ruštině má *ni* spojkovou platnost jen při užití opakováném.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 97—99. Jen zcela výjimečně se užilo *leč* pouze u prvního ze spojených členů: *leč dietē, muž, žena, všem zajedno smrt složena* AlxV 2070.

pravdy, tehdy netolik nám mila bude, ale ta milost až v nevýpravnú obráti sе rozkoš ŠtíťSvát 77b1. V stč. slovníku nebudou dvojité spojky tvořit zvláštní hesla, protože v stč. období teprve vznikaly a sepětí komponentů nebylo ještě tak pevné; budou uvedeny pod svými základními komponenty (tj. pod *ale* a *nebo*), ale výslovčně se na ně upozorní.

Spojování spojek s částicemi, příslovci a podobnými výrazy mělo různou povahu: někdy bylo jen příležitostné, ojedinělé, jindy bylo časté, ustálilo se a mohlo dokonce dojít ke splynutí ve spřežku. Slovník ovšem zachycuje jen případy druhého typu, např. stupňovací a *nadto*, *ale i*, *ale vice*, důsledkové a *proto*, odpovací a *obak*, a *presto*, pozd. a *přece* aj. Kde došlo ke splynutí v jediné slovo, jde ovšem o zvláštní heslo: *avšak* (méně pevné bylo v stč. *ale však*), *nébrž*, *alebrž*, *anobrž* (problematické je spojení *a brž*) aj. Ve všech těchto případech jde o spojení se slovem, které svým významem obměnilo význam základní spojky; složená spojka se tedy liší i významem, takže o nutnosti pojednat o ní ve zvláštním hesle nemůže být pochyb. Budou sem zahrnuty i příklady, v nichž spojení není ještě pevné — osvětlí se tak vznik nové spojky. U jednotlivých komponentů stačí odkazy.

Složitější je otázka, když jde o spojení s partikulí, která již jako samostatné slovo neexistovala a nepřinesla s sebou žádný zřejmý významový odstín. U souřadicích spojek jde zejm. o částici *-li*: *čili* // *či*, *nebo* // *neboli*, *než* // *nežli*. Zde nelze postupovat mechanicky. U *či* // *čili* jde o výrazný funkční rozdíl: samotné *či* je v stč. většinou tázací partikula, kdežto *čili* vylučovací spojkou (ve spojených tázacích) — je tedy nutno obě podoby považovat za zvláštní slova a samostatná hesla. U *nebo* // *neboli* takový rozdíl nepozorujeme: ve vylučovacím a ztožňovacím významu se obě podoby volně střídají. Ale přece se něčím liší: *neboli* nemá nikdy význam důvodový. To nás opravňuje, abychom obě podoby oddělili. U *než* // *nežli* pak nelze zjistit žádné zřejmé rozlišení: obě podoby jsou možné ve všech funkcích, takže jejich rozdělení do dvou hesel není nutné. Nabízí se však jako výhodné z praktických důvodů — aby se odlehčilo heslu *než*, které je značně složité a vyžaduje už samo bohaté dokumentace materiélem. Heslo *nežli* by pak mělo zcela paralelní stavbu.

Podobně je třeba vážit otázkou, mohou-li tvořit jedno heslo spojky s počátečním *a*- a bez něho: *anebo* // *nebo*, *ani* // *ni*, *avšak* // *však* aj. Zde mluví pro samostatná hesla několik důvodů: *anebo* je řídké a zřejmě sekundární v užití důvodovém, kdežto *nebo* je běžné jak ve funkci spojky vylučovací, tak důvodové; kromě toho nemůžeme doložit volné spojení *a nebo* (*a* je zde příliš vzdáleno od svých základních významů, slučovacího a odpovacího). Samotné *ni* mělo převážně funkci vytýkací záporné částice a ve spojkové funkci po menším přechodném rozšíření témař ustoupilo; naproti tomu *ani* bylo vždy jako spojka časté. Také mezi *avšak* a *však* byl výrazný rozdíl: *avšak* bylo od nejstarších dob skutečnou odpovací spojkou (a nespojkové užití bylo u něho řídké), kdežto *však* nabývalo spojkové platnosti jen sekundárně a plnilo základní funkce jiné (= nč. „vždyť“ a „přece“).¹¹

¹¹ Jiná je situace u částice *za*, *zda* // *záli*, *zdali*; *aza*, *azda* // *za*, *zda*. Zde se nám rozdělení nezdá potřebné. Už to ukazuje, že by pro slovník nebyl vhodný mechanický postup — buď rozdělení všech podob, nebo naopak jejich spojování v jednom hesle. Důsledné oddělování všech podob v samostatná hesla provádí *Słownik staropolski* (i při zesílení partikulemi *-č*, *-ż* apod.); naproti tomu J. Gebauer v *Slovníku staročešském* všechny podoby spojoval v jediné heslo.

4. V oblasti spojek podřadicích je obdobná problematika. Protějškem dvojitých spojek souřadicích jsou jednak časté korelace spojky a odkazovacího výrazu ve větě řídící (typu *tedy — když, tak — jako, tak — že, dokud — dotud*), na jejichž základě vznikly mnohé složené spojky (např. *protože, takže, stč. tak jakž*), jednak v stč. dosti časté kladení spojek a partikulí na začátku hlavní věty po anteponovaném větě vedlejší (nejčastější bylo však v souvěti přípustkovém: *ač — však, jakž / koli / — však* apod.). Případy obou druhů musí být ve slovníku zachyceny. Složené spojky budou už tvořit samostatná hesla, i když sepětí komponentů nemuselo vždy být stejně pevné. Podobná situace je u spojovacích výrazů, které vznikly spojením spojky a příslovce patřícího od původu do věty vedlejší, např. *jakž náhle, jakž rychle* (nč. *jakmile*), *kakž koli* apod. (*koli* ztratilo svou významovou samostatnost nejdříve, i když mohlo být od spojky ještě dlouho odděleno příklonkou: *kakž jich koli mnoho bylo, však k sčeti jich málo zbylo* AlxV 1735). Zvláštní problém pak představují časové spojky *dříve než a prvé než*, které vznikly významovým splynutím příslovce a srovnávací spojky *než*.

5. Zesílení spojek partikulemi *-t* a *-ž/e* nemělo v stč. zpravidla významový podklad: rozlišení vylučovacího *nebo* a důvodového *neboť*, spojkového *když* a vztažného *kdy* se ustálilo až v nové spisovné češtině. V starém jazyce zde byly jen jisté tendenze: *-t* se připojovalo obvykle jen k *nebo* důvodovému a v platnosti spojky se užívalo převážně *když*; pod. se v přípustkovém významu užívalo obvykle *kakž* atd. Nelze však říci, že by podoba bez partikule a podoba s partikulí představovaly dvě různá slova (a pro slovník dvě hesla) — šlo zde spíše o různé podoby, o formální varianty (lze-li se tak vyjádřit) téhož slova. Stejně tomu bylo při užití apokopovaných a neapokopovaných podob spojek, popříp. podob s různou koncovou samohláskou: *nebo // neb* (// *neboť // nebt*); *jako // jak // jake* (// *jakož // jakž // jakzt*); *kako // kak* (// *kakž // kakož // kakot...*); *obak // obako // obake // obaky // obáč* apod.¹²

Tuto pestrost v hláskové podobě spojek, pro stč. zejm. ve XIV. stol. velice charakteristickou, stačí zachytit v záhlaví hesla (přitom nejčastější podoba tvoří vlastní heslo) a doložit v příkladech. Vytváření samostatných hesel by bylo umělé a nevýhodné. Podobně můžeme spojit v jediné heslo spojky relativního původu, lišící se poněkud podobou své základní složky nebo přípony, ale mající zcela stejnou funkci: *donid/ž/, doniž, doňad/ž/, doňaž, doňud/ž/, doňuž, donědž, doněvadž, doňavadž, doňovadž, donivaž, doňvadž; dokud/ž/, dokad/ž/, dokavadž/ž/, dokovadž/ž/* apod. Spornější je to už u spojky *že* (též apokop. *ž'* a zdvojené *žež*), vedle níž nacházíme ještě *ež* a *jež* a souznačné *ješto, jenž*. Poslední dvě se oddělují zcela jasně, neboť jde o spojky homonymní s absolutivním relativem; to se týká také *jež*. Ale i *ež* je lépe probrat v samostatném hesle, třebaže je se *že* zcela souznačné: jde asi o slovo jiného původu a také jiných osudů — záhy zaniklo; při samostatném probírání můžeme dobře ukázat jeho rozšíření v památkách.

6. Předcházející úvahy můžeme shrnout v tyto hlavní zásady pro spojování různých podob spojovacích prostředků v jedno heslo nebo naopak k jejich rozdělení do samostatných hesel:

¹² O původu některých těchto hláskových variant viz B. Havránek, *Přísuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích*, Mnéma (Sborník Zubatého), P. 1926, 373–379.

1° Samostatné heslo je třeba udělat tam, kde je mezi různými podobami významový rozdíl, nebo kde se aspoň významově zcela nekryjí, ať už jde o rozdíl od původu nebo v době staročeské teprve vzniklý (k pozdějšímu rozlišení nelze ovšem přihlížet); dále tam, kde původně samostatná slova splynula v jediný ustálený spojovací výraz s celistvým významem (a to i v případech, kdy v době staročeské k takovému splývání teprve docházelo). Samostatně je třeba probrat i spojky zcela souznačné, jestliže měly v historickém vývoji různý osud, popříp. jsou-li i různého původu. Někdy je konečně výhodné oddělit od samostatného hesla jistou podobu spojky i k odlehčení základnímu heslu.

2° V rámci jediného hesla můžeme probrat zcela souznačné podoby spojek, lišící se jen hláskoslově nebo zesílením partikulemi *-t* a *-ž/e*, popříp. též slovo-tvorně. Vystihneme tak dobré formální neustálenost spojovacích prostředků, pro starou češtinu charakteristickou.

Při tom nelze postupovat zcela mechanicky — každé rozhodnutí se musí opírat o důkladnou syntaktickou a sémantickou analýzu, přihlížející ke stavu celé soustavy spojovacích prostředků v staročeském období.

Uvedené zásady zpracování spojkových hesel budeme nyní ilustrovat rozborem problematiky *nebo* a *neda*.

Spojka *nebo*, *neb*

1. Spojka *nebo* bývá často v apokopované podobě *neb*; někdy se zesiluje partikulí *-t* v *nebot*, *nebt*. Toto *-t* se připojovalo především k *nebo* důvodovému; ve vylučovacím spojení se s ním setkáváme zřídka, a to obvykle jen u *anebo* (*anebot*, *anebt*), užitého jako opakovaná spojka: *ani ve dne ani v noci neměl odpočinutie: anebtě četl, anebtě psal* OtcB 107a (*aneb* — *nebo* OtcAE, *anebt* — *anebo* OtcC, *anebot* — *aneb* OtcD);¹³ *anebt buoh všeho stořenie trpí násilé, aneb všeho světa stavenie se zborí* TrojD 83a. U pouhého *nebo* jsem *-t* ve vlastním vylučovacím užití nezachytily; bývalo však *nebot*, *nebt* s významem „jinak“ (viz dále). Přesto nelze říci, že by *-t* mělo už v stč. rozlišovací platnost jako v nč. (důvodové *nebot* × vyluč. *nebo*): i v důvodovém užití šlo o čistě fakultativní zesílení partikulí v stč. velmi častou a spojující se s různými spojkami i významovými slovy; srov. *ved jest-lit páne dědina, ale svobodnit jsú lidé, človek jest božie* ŠtíSáz 85a1. Zdá se, že partikule *-t* vyzvedala slovo, ke kterému se připojovala. Pokud toto slovo bylo důležité pro motivaci obsahu předcházející věty, pronikal zde důvodový vztah, a tak se *-t* časem mohlo začít chápát za výrazový prostředek důvodového vztahu:¹⁴ *pane, spas ny, hynem!* EvOl 216b Mt 8.25; *jdi od nás, nechcem učení tvých cest* ŠtíVrč 176. To bylo jistě oporou i pro ustálení *nebot* v důvodovém významu v době novovočeské. Pro starou češtinu nelze ještě *nebot*, *nebt* považovat za samostatná slova a nebylo by účelné probírat je jako zvláštní hesla.

Jiná je situace při zesílení spojky *nebo* partikulí *-li*: *neboli*, *nebli*, popříp. s dalším zesílením partikulemi *-to*, *-ž*, *-tē*: *neboli*, *nebli*, popříp. *nebolito*, *nebolizto*, *nebolitē* (zejm. v právních památkách).¹⁵ Toto zesílení bylo možné jen při *nebo* vylučovacím a ztotožňovacím, nikoli důvodovém. Kromě toho bylo zesílování spojek partikulí *-li* v stč. poměrně řídké (srov. *nežli*, *ažli*, vylučovací *čili* a partikuli *zali*, *zdali*), takže si zaslouží zvláštní pozornosti i jeho rozšíření v památkách. Další zesílení (*-lito*, *-ližto* apod.) bylo zřejmě stylisticky omezeno na památky neliterární, zejm. právní, které si v různém zesílování spojovacích prostředků partikulemi i jinak libovaly.

U *anebo* (*aneb*, *anebot*, *anebt*) a *aneboli* (*anebolito*, *anebolizto*) jde o zvláštní spojku, nikoli o pouhou obměnu spojky *nebo*, *neboli*.¹⁶

¹³ Koncové *-tē* vzniklo z pův. *t* + *je* (3. os. sg. slovesa *býti*): *anebt je četl...*

¹⁴ Pro stav nč. srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 684.

¹⁵ Ojediněle je doloženo i *nebožto* ArchČ XXIX, 1, 1, 15 — 1388). Je to však spíše individuální novotvar než jazykově ustálená podoba.

¹⁶ O vzniku spojek *nebo*, *anebo* viz J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 84 — 86; viz zde 392 — 394.

2. Spojka *nebo* má v stč. dva základní významy: vylučovací a důvodový.

Ve významu vylučovacím byla běžná ve spojeních větných členů i vět kromě vylučovacích otázek, v nichž se užívalo takřka důsledně spojky *čili*. *Nebo* sem pronikalo zejm. v několikanásobných spojeních vedle *čili*, či: *jehož sem nikdy z dospěla ani znala ni viděla, jak jest vzrostlý na životě, hrbovat-li či v lepotě..., chromý-li jest nebo pravý, nemocný-li či pak zdravý* LegKat 295.

Zvláštní situace je v ŽaltKlem, kde je ve vylučovacím souvětí tázacím pravidelně *čili* — *nebo*, -*li*, — *nebo*, *čili* — *anebo*, např. *čili zpovedati se bude (tobě) prach, nebo zvestovati bude pravdu tvůj?* Ps 29.10 (x či — či ŽaltWittb) *numquid confitebitur tibi pulvis, aut adnuntiabit veritatem tuam?*; *čili jesti budu masa býková? nebo krev kozlov pít budu?* Ps 49.13 (ačti — čili ŽaltWittb) *nunquid — aut; aby viděl, jest-li rozumý nebo hledající boha Ps 52.3, pod.* ŽaltWittb (zde je o závislosti otázku) ut videat, si est intelligens aut requires deum. Je možné, že se tu uplatnil vliv lat. předlohy (*latina užívá aut ve spojeních netázacích i tázacích, a vliv lat. předlohy byl po syntaktické stránce v starých překladech žaltáře mimořádně silný*); tak bychom vysvětlili i menší počet podobných konstrukcí v jiných žaltářích, které jsou už na lat. předloze méně závislé než ŽaltKlem. Nápadné je to, že v celém vylučovacím spojení stojí *čili* ve funkci tázací partikule u první otázky (to není jinak obvyklé). Jde tedy o individuální zvláštnost jedné památky, nikoli o jej charakteristický pro stč. vůbec. Větší rozšíření *nebo* do vylučovacích otázek spadá až do doby mnohem pozdější a spisovný jazyk rozlišení *nebo* × či, čili zachovával až do doby nové.¹⁷

Vylučovacího *nebo* se velmi často užívalo i jako spojky opakován u všech spojených členů nebo vět, i u první (s významem nč., *bud* — *nebo*); přitom se mohlo střídat s *anebo*: *ale nebo žalmy čisti, nebo rukama něčo užitečného dělati, nebo něčo dobrého o boži i o svém spaseň slyšeti* Túl 24a aut — aut — aut; *neb se mužsky braňte, aneb se moci poddajte* Alex PovA 240b1. Vylučovací vztah členů nebo vět se tak podtrhuje; proto se takto spojují zpravidla eventuality skutečně neslučitelné. Jinak je však pro formu slučovacího spojení lhostejné, jde-li o skutečnosti neslučitelné nebo jen o různé možnosti, které by mohly existovat i zároveň: *pro hus, kozu nebo krávu křestana dás na popravu* NRada 1281.

Spojky *nebo* se užívalo v stč. i v druhém odstínu vylučovacího vztahu — ve spojeních, v nichž se vyjadřovalo, že nezáleží na tom, která z uvedených možností platí, že může libovolně platit kterákoli, ať jedna, nebo druhá, nebo další. Speciálním výrazovým prostředkem pro tento vztah byly opakovány spojky: *leč — leč* (někdy též *leč — nebo*) a ojediněle *lib — lib, libo — libo: vždy mni, byť se nedostalo, leč měj mnoho, leč měj málo* Vít 64b; *leč piete, leč jiete, leč což koli jiného činite, všecko činite ve jmě božie* Stít Svát 20a1; *po chuti nechut bývá, lib sladec, lib hořec* Tkadls 34a.

Spojka *nebo* sama tento odstín nevyjadřovala — byla i zde výrazovým prostředkem prostého vylučovacího vztahu. Připouštěná platnost všech eventualit vyplývala z imperativní podoby příslušků spojených vět (a celé vylučovací spojení bylo v podmínkově přípustkovém vztahu k další větě, s níž tvořilo souvětí smyslem podřadné). Jde tu nejčastěji o více méně ustálené spojení *chtěj nebo nechtej*, ale i o spojení jiná: *chtěj kte neb nechtej, vždyt v těle ostane neprijet* Štítpat 26; (*rytíř polapiv ten kuon, chtějte nebo nechtejte naň usedl Kříža* 315; *jsmy-li nepokorni, neposluchaj, ale chtějmy nebo nechtejmy, vždy nás trestkáním myslí* (= imperativ) *spasiti ZrcSpas* 7b; — stoj to dlúho nebo krátko, někdy zlost vyjde na jevo Štítpat 155; a když by naiprv minute dvě neděli od napomenutie k tomu ležení, ležme my neb neležme, a když bychme my všech věci napředpsaných nesplnili skutečně, tehda ihned častopsanému panu Oldřichovi z Rosenberka dáváme plnú moc a právo tiemto listem Listář Rožmb 1, 86.29 (1424)). V nové češtině je zde opis imperativu s částicí *at*, ale vlivem příkladů, o nichž pojednáme dále, chápe se zde *at* za součást dvojitě spojky *at — nebo*: *at chceš nebo nechceš, at přijdeš nebo ne atp.*

Ve větách sponové jmenných bylo v imperativu sponové sloveso *býti* : *vérui mnú hřešným, bud práv neb křív* OtcB 139b; *at ti zlí, kteréž já miením — budte mniši anebo jeplišky — ačt se i rozhněvají, toho netbám* Štítpat 68b2; *bud starý neb bud robě, ktež pozná přetele sobě...* NRada 199. Časem *bud* (nebo *buďto*) ustrňovalo a měnilo se v součást dvojitě spojky *buď — nebo* (= nč. ,ať — nebo), popříp. v opakování spojku *buď — bud* (= nč. ,ať — ať', ,buďsi — buďsi'). Tento přechod nastával nejdříve ve spojeních, která ztratila větnou platnost, např. *naubrman vyřekl jest, aby Elska... ostatek, bud mnoho nebo málo, by sobě ostavila* ArchC 4, 363.23 (1415); *neniet nadarmo druhá zpósoba ustavena božím volením, buďto kněžím*

¹⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 674; Fr. Daneš, *Nebo — či?*, Jazykový koutek Čs. rozhlasu I, P. 1949, 257 — 258.

neb lajkóm JakKostn 168b. Avšak před koncem XV. stol. těžko hledáme jednoznačné doklady, v nichž už *bud/to* nemůže dobré znamenat, at' je (to); srov. např. *neb tak tiem snáze zdržie v<š>elikú práci i tesknost i což je koli potká, budto chudobu nebo kterúkoli potupu tohoto sveta od přátel anebo od kohožkoli, když obmyslé svú odplatu* StíťSáz 35b1 (kdyby *bud* mělo platnost spony, musely by zde být nominativy: *bud to* (=, at' je *to*) *chudoba nebo potupa*). V starším rukopise (ŠtíťErB 76.10–11) zde číme: *leč chudobu, leč kterúž koli potupu*. Ze ustrnuto *bud/to* nebylo dlouho úplné, vidíme i z toho, že ani v XVI. stol. se nekladlo bezprostředně před slovesný příslušek – užívalo se tu celého výrazu *bud to že*, *bud že*, v němž spojka že jasné svědčí o původní větné platnosti (pod. jako u *jestliže*): *několik Řekuov... když jsme k těm ostrovom přistali, v nich ostali, bud že tu obydli své měli, bud že tu nětco činiti měli* CestPref 44; *abychom budto že bdíme, budto že spíme, spolu s ním živí byli BlahNZ* 1. Th 5.10 sive vigilemus sive dormiamus.

Casem ztrácela spojení s *bud/to* – nebo odstín libovolnosti; když se tu pak v nové češtině obecně rozšířilo *at* – nebo (přechodně též *necht* – nebo), mohl se tento vývoj dovršit a dvojitá spojka *bud* – nebo nahradila časem opakování *nebo* – *nebo*, *anebo* – *anebo* při vyjádření prostého vyučovacího vztahu, zejm. při neslučitelnosti spojených členů nebo vět.

Stč. slovník může pouze naznačit začátek tohoto dlouhého složitého vývoje.

K vyučovacímu významu spojky *nebo* má blízko i její funkce ztotožňovací (= nč. „neboli“, „čili“), např. *přístup ku podobenství světedlnic neb lucerny* Jeron 1b2, a ve významu „jinak“, v opačném případě: *náhle oprávěj svú přeslicu, nebt dám pěstú po tvém lícu* MastMus 385; *nemluvíž mnoho, nebot mě bude hněv z toho* Hrad 126a; *malý se s nimi nevad, neb nalezenesh odpovědi rovně ChelčSí 9b. Zde se nebo zesilovalo na rozdíl od vlastního vyučovacího vztahu částiční -t; to je sblížuje s nebo důvodovým, ke kterému má v některých dokladech blízko i po stránce významové: vedle „jinak“ bychom je mohli interpretovat někdy i „nebot“, „protože“.* Tak by bylo možno vysvětlovat i spojení *nebo jinak* (pokud ovšem nejde o pouhé zesílení): *těž kaj se, neb jinak přídu k tobě brzo a bojovati budu s nimi mečem úst mých* HusSvatokup 123b (srov. BiblKral Apoc 2.16: *činiž pokání! Pakli nebudeš, přídu na tebe brzy* – si quo minus, veniam tibi cito).

3. S užitím spojky *nebo* v důvodovém významu jsou v stč. spjaty zajímavé otázky, na něž zčásti upozornil již J. Gebauer (*Historická mluvnice IV*, 70), ale které lze plně osvětlit jen v souvislosti s celkovým vývojem příčinných a důvodových vět v stč. Na první pohled je při čtení textů zřejmé, že *nebo* bylo nejčastěji příčinnou a důvodovou spojkou. Užití jiných spojek bylo velmi omezeno: že bylo možné jen v jistých speciálních případech; *proto* – že, pozd. *protože* je v nejstarších textech doloženo jen sporadicky a teprve později se začalo rychle šířit; spojky *jesto* (*ježto*), *poněvadž*, *jelikož* byly v důvodovém užití řídké a nevyjadřovaly obvykle konkrétní příčinu; jiné spojky (*jako*, *když*) vyjadrovaly příčinný vztah jen okrajově a sekundárně.¹⁸

Není tedy divu, že se spojky *nebo* užívalo jak v souvětích povahy vysloveně parataktické, v nichž věta s touto spojkou přinášela pouze vysvětlení nebo motivaci obsahu předcházející věty (např. *Ota, kněz moravský, chvíli kráte, na horu vznide, nebo za horu stojieše a o tom skutic nic nevědieše* Dall 62.21; čili *ne bohu poddána bude dušť má? nebo ot něho zdravie mē* ŽaltKlem 61.2 ab ipso enim salutare meum – *nebo* = „vždyť“, „zajisté“) a stávala i po koncové pauze (srov. *slyšte ještě vice, cot vám poviem. Neb sem viděl ještě jiné diábelské pokusušenie, ale ne takéž dokonáne* OtcB 6b // *Jinéť sem viděl OtcAC*), tak i v souvětích jasné podřadných, v nichž měla věta s *nebo* povahu věty vedlejší. O tom svědčí nejen časté užívání *nebo* za lat. *quia, quoniam* v překladových památkách, což by samo o sobě nebylo plně průkazné (např. *a protož mēj u bozé naději, nebot jemu jest péče nad námi, když mu úfámy* OtcB 68a *quoniam ipsi cura est de nobis*), ale zejména užití odkazovacího *proto* ve větě řídící (např. *ale proto nás nezbají, neb jehož by se bály, nemají* DalL 50b; *kako jeden stíháše tušúc, a dva pužala deset tušúc?* čili *ne proto, nebó bón svój prodal jé, a Hospodín zaklenul jé?* ŽaltKlem 141b Cant Dt 32.30 // avšak *proto*, že *bóh jeho prodal je* ŽaltPod 130b nonne ideo, *quia deus suus vendidit eos*), a zejm. možnost antepozice věty s *nebo* (např. *ti všickni neostavili jména dobrého; nebo biechu jich hlúpi nrávi, proto o nich písmo nic neprázi* Dall 16.17–18; i vecě *jemu star<e>c a řka: Nebot sem viděl tvú mysl chtiece jé (peníze) mieti, protot sem řekl: schovaj* OtcB 68a *quia vidi..., dixi tibi; ojed. též bez odkazovacího *proto*: všecky krmě, neb jsú stvořenie božie, samy od sebe čistý jsú Mat 253b; a řka: Neb nezdrav sem, uzdrav mě, pane JakKal 60.28); věta s *nebo* mohla i odpovídat na otázku s *proto* (srov. *protoč velí pozdvihnuti hlav?* *nebo v hlavě jest rozum a paměť* RokPost 30b).*

¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 287–297.

Ve většině dokladů nemůžeme ovšem rozhodnout, má-li souvětí povahu souřadnou nebo podřadnou. Uvedené jevy však jasně dosvědčují, že se v stč. začal vývoj spojky *nebo* (geneticky jasně parataktické) k hypotaxi.¹⁹ Tento vývoj nebyl dovršen — jistě proto, že se dále drželo časté užití vysloveně parataktické (zejm. navazovací po koncové pauze — teče) a že vznikla a rozšířila se výrazná hypotaktická spojka *protože*, později též *poněvadž* aj. Ale *proto* — *nebo* se drželo dlouho; srov. např. *ti sú nosili za znamení sviní hlavu proto, nebo sú byli z rodu Bivojova* Háj 69a.

4. Do další funkce se dostalo *nebo* v starých překladech biblických chybnným tlumočením lat. *quia, quoniam* v obsahových větách, kde mělo význam „že“, např. *a vzdětie, nebo bôh panovati bude Jákob i kraju země Žalt*Klem 58.14 × že bôh bude vlásti ŽaltPod.²⁰ Zcela ojedinělé je užití ve významu „aspoň“ za lat. *vel* (EvOl 222a).²¹

Spojka a částice *neda*

V památkách XIV. stol., zejm. štítenských, zachovala se v nevelkém počtu dokladů spojka a částice *neda* (ojed. též v podobě *nadas, nehda*). Je skoro synonymní s obdobnou spojkou a částicí *leda*, ale ta je častější a zachovala se až dosud (změnilo se ovšem její užití).

Význam spojky *neda* lze ve většině dokladů vystihnout nč. „jen aby“, „jen když“; rozlišení obou významů je však velmi obtížné a těžko je také jednoznačně zařadit věty s *neda* do některého typu vedlejších vět. Vedle společného odstínu omezovacího („jen“) zde proniká vztah podmínkový (např. *a pust to k boží milosti, ačl jest i těžká věc čistcový oheň, ať podle milosti s tebe senme tvé poškvurny, neda tě zbavil věčného hoře* ŠtitKlem 153a), účelový (*hledaj, nenie-lit zlost, téměř vše snaženství své obrátiti na to, neda mladí blázni řekli: „Toť jsú praví tovariši!“* Štit Klem 36b // aby ledá řekli Štit Sáz 29a1), popříp. by bylo možno vidět ve větě s *neda* obsahovou větu přací (např. *synové... z plemene Setova pojímaní dcery z plemene Kainova... pro smilstvo jen, netbal, by dobré byly, neda byly krásné* ŠtitSvat 102b). V ojedinělém dokladu proniká vztah podmínkové přípustkové („i kdyby“, „atsi“), ale ten vyplývá spíše z užití zevšeobecnujícího zájmenného příslovce *kdež kotivék*²² a z výjimečného užití kondicionálu ve větě s *neda*: *a pakli jest na cestě jídúc pochybeno, nebo jeden jede cestou drž se více strany pravé, druhý levé a třetí prostředkem cesty a některý se jde přidrží té každé strany, protož, neda bych byl na cestě kdež kolivék, prosit, to mi odpusťte milostivé* ŠtitKlem 158b.

Výstižnější bychom význam vět s *neda*²³ mohli vymezit tak, že vyjadřují, nač se výlučně soustředuje úsilí nebo přání, anebo na jaké okolnosti jedině záleží; srov. (*dábel*) *jen vždy toho láká, neda as a někdy dokonal* ŠtitVyš 48b1; *netbaj, nebudeš-li z najvětších svatých, neda tam (v nebi) za dveřmi byl* ŠtitKlem 113b; *aniz se (mládec) rozmyšlel na smrt, neda den za dnem minul* Kruml 338b; srov. i výše citované doklady. Podmínkový, účelový nebo obsahový smysl této vět vyplývá z jejich v obsahu celého souvětí, nikoli z vlastního významu spojky (proto by nebylo správné takové dělení významů *neda* při slovníkovém zpracování). Samy o sobě to byly zřejmě věty přací, a *neda* (pod. jako *leda*) mělo funkci přací částice s významem „jen aby“, „kéž by jen“. Tento význam si zachovalo, i když se původně samostatné věty staly částí souvětí.

Přací význam vět s *neda* je dosvědčen ze staroslověnštiny, kde se s *neda* ojediněle setkáváme: *ne da ispravjeli sje potęe moi* PsaltSin 118.5, pod. PsaltBon (× ašte biše ispravili sje PsaltPog; srov. z čes. žaltářů: *lubo by sě vzedly cěsty mé* ŽaltWittb, ač by sě zpravily ŽaltKlem); s opakováním *da* a s kondicionálem: *neda da byste prijali maloje bezumije moje* ApChrist 2. C 11.1, pod. ApŠiš; nabývaly pak i funkce vět účelových.²⁴

Staroslověnská paralela dovoluje nám s určitostí tvrdit, že v *neda* a v *leda* máme u nás dochovanou přací částici *da*;²⁵ to nám umožní vysvetlit i důsledné užívání indikativu v našich

¹⁹ Za podřadící spojku se považuje v mluvnicích běžně např. pol. *bo* a rus. *ibo*, třebaže má i užití souřadici; stsl. a csł. *ibo* bylo ještě vysloveně souřadící spojkou (v. M. Bauarová, *Staroslověnské spojky bo, *nebo, nebonъ, ibо*, Studie ze slovanské jazykovědy, 98–99).

²⁰ Viz J. Gebauer, *Slovník staročeský II*, 528.

²¹ Viz tamt. 529.

²² O využití zevšeobecnujícího zájmena k vyjadřování podmínkové přípustkového vztahu v. J. Bauer, *Vývoj...* 325–326.

²³ Doklady viz v Gebauerově *Slovníku staročeském II*, 535–536. Mimo ně jsou v archivu stč. slovníku jen dva doklady ze ŠtitVyš 48 b1 a 70b1.

²⁴ Viz V. Vondrák, *Altkirchenoslav. Grammatik*, Berlin 1912, 616.

²⁵ Viz V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 261.

větách (s jedinou výše citovanou výjimkou). Trochu by mohlo překvapit, že je zde pravidelně indikativ minulý (vždy bez opisného slovesa, takže jde vlastně jen o příčestí minulé na *-l*).²⁶ Je pravděpodobné, že se tu uplatnil rezultativní význam préterita: žádoucí děj se vyslovuje jako dovršený, hotový (srov. přáci věty typu *zdráv i došl i*). Spolupůsobit mohla i analogie s kladením l-ového příčestí po zčásti souznačném *aby*, *bý*, *at bý*, kde bylo ovšem součástí kondicionálu.

První část spojky *leda* je omezovací částice *le*, *jen*, dosvědčená i ze stč. Máme dosvědčeno i její užití v práci věté po *by*: *by le obřezání byli, jenž vás smucují* EvOl 181b Gal 5.12 utinam et abscondantur. V polštíně se stalo *byle* přáci partikulí a spojkou a tvoří po stránce významového vývoje krásnou paralelu ke stč. *leda* a *neda*.²⁷ Oblížnější je výklad *ne-* v *neda*. V. Machek (*Etymolog. slovník* 261) myslí na střídání *n/l* jako v *než/lež, nebo/lebo*; V. Vondrák (*Vergl. slav. Grammatik II*, Göttingen 1928, 449) v něm viděl korupelu pův. *jeda*. Oba výklady mají závady: Machkův se dobré nehodí pro stsl., Vondrákův pro stč. Soudím, že je možný i přímý vznik z negace *ne*, která i v jiných případech ztrácela záporný smysl (srov. *než, nebo*) a mohla nabýt v kontextu významu omezovacího.²⁸

Vedle vývoje ke spojce se partikule *neda* vyvíjela v stč. ještě druhým směrem (a stejně i *leda*, pod. jako také pol. *byle*): spojovalo se se zájmeny a zájmennými příslovci a dodávalo jim nejprve zevšeobecňovacího významu (pod. jako *koli*); *leda* tu později nabyla dnešního významu poněkud pejorativního (*ledakdo* apod.). Přechod ilustruje J. Gebauer (*Slovník stč. II*, 536) pěkně na dokladu z HradProk 27a: *Němci... běžiechu, nedas kde bylo, jen když bylo kam' > ,ledakam'*. Větnou platnost výrazu *nedas kde bylo* dosvědčuje spona *bylo*. Vývoj zůstal u *neda* nedovršen, protože brzo zaniklo; u *leda* se naproti tomu dovršil.

ПРОБЛЕМАТИКА СОЮЗОВ В ДРЕВНЕЧЕШСКОМ СЛОВАРЕ

Лексикографическая обработка словарных статей, посвященных грамматическим словам, в том числе союзам, требует специального внимания. В статье рассматриваются некоторые проблемы, которые автору приходилось решать при подготовке проекта союзных статей для словаря древнечешского языка.

1. Работа должна опираться на синтаксический анализ употребления союза. В словарной статье отмечаются только те явления, которые являются для данного союза релевантными, но отбор примеров нужно делать так, чтобы в них отражались полностью все синтаксические и стилистические характерные черты союза. — 2. Установление функций союзов представляет собой очень трудную задачу: чаще всего встречаются случаи промежуточного употребления между основными функциями. Нередко приходится существовать древнее диффузное значение, связанное с происхождением союза, и дифференциация функций наступала только в течение дальнейшего развития. Словарь должен указывать, а не затемнять все такие явления. — 3.—4. Необходимо уделять внимание таким явлениям, как повторное употребление союзов (в отличие от полисинтетического), возникновение двойных союзов, сочетание союзов с частицами, наречиями и т. п., применение соотносительных слов, употребление союзов и частиц в начале главного предложения после придаточного с определенными союзами. — 5.—6. Усиление союзов частицами *-l* и *-ž/e/* являлось чаще всего факультативным и не стояло в связи с функцией союза; иногда же оно становилось различительным признаком. Различия в фонетическом облике союза необходимо отмечать, но их можно объединять в рамках одной словарной статьи, если они не связаны с функционально-семантической дифференциацией. — Вышеприведенные проблемы освещаются путем анализа функций и развития древнечешских союзов *nebo* и *neda*.

²⁶ Jen v jednom dokladu je ind. prez., ale zřejmě analogicky podle předcházejícího slovesa: *nebraň jim zlého, nechl což chtie činie, neda tobě neškodie* Štítklem 108b.

²⁷ Srov. *Słownik języka polskiego I*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958, 761—762.

²⁸ Dokladů máme příliš málo, abychom mohli na jejich základě podat přesvědčivý výklad. Nápadné je, že *neda* je dosti často po větě záporné: *netbav na buch v svém zdraví, neda den za dnem minul* Štítkem 271a; *nenie žádost lakomstva, neda mohli potřebu mieti* Štítkem 48. Kdybychom v tom viděli odraz původního stavu a vycházeli při výkladu z podobných spojení, bylo by vysvětlení snadné: *netbav (nenie)..., ne (= nikoli); da (= kék by)... > ne da (= jen aby)*. V citových větách pracících by však bylo možno vykládat přehodnocení záporu i přímo.